

На основі опублікованих матеріалів та архівних джерел висвітлюються актуальні питання історії України, всесвітньої історії, археології та етнології.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів.

On the basis of publications and archives a number of principal issues of the history of Ukraine, world history, archaeology and ethnical studies are examined.

For scientists, professors, graduate students and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	І. К. Патриляк, д-р іст. наук, проф.
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	І. Бутулis, д-р історії, проф. (Латвія); Й. Вайченоніс, д-р гуманіт. наук, проф. (Литва); Б. М. Гончар, д-р іст. наук, проф.; Г. Д. Казьмирчук, д-р іст. наук, проф.; В.П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф.; В. Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України; А. П. Коцур, д-р іст. наук, проф.; М. Кротофіль, д-р габілітований, проф. (Польща); Т. Кузьо, д-р філософії, проф. (Канада); В. М. Литвин, академік НАН України, д-р іст. наук, проф.; В. М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф.; А. О. Руккас, канд. іст. наук, доц. (відповідальний секретар); А. Г. Слюсаренко, академік АПН України, д-р іст. наук, проф.; В. В. Ставнюк, д-р іст. наук, проф.; Т. Г. Таірова-Яковлева, д-р іст. наук, проф. (Російська Федерація); Р. В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф.; С. Чанг, д-р філософії, проф. (США); М.Г. Щербак, д-р іст. наук, проф.; В. І. Яровий, д-р іст. наук, проф.
Адреса редколегії	01033, Київ-33, вул. Володимирська, 60, історичний факультет ☎ (38044) 234 10 57
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 25.06.15 (протокол № 9)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/8 від 22.12.10
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 17218-5988 Р від 10.11.10
Засновник Та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

ЗМІСТ

Бабасв Л. Створення перших сил прикордонної охорони Азербайджанської Демократичної Республіки	4
Бевзюк Є. Угорський чинник в словацькому національному пробудженні (30-ті – середина 40-х рр. XIX ст.)	7
Венгерська В. На порозі самостійності: 1990 рік в новітній історії України	14
Ерікс Єкабсонс Українці в Латвії (кінець XIX ст. – 1945 р.)	17
Котляров П. Портрети Меланхтона: співвідношення візуального образу і наративних характеристик	26
Лубенець Є. Формування партійно-державної політики в УСРР у галузі фізичної культури та спорту (1920-ті рр.)	31
Осіп'ян О. Уявлення про прибуття вірмен на Русь за даними звіту католицького місіонера Клементе Галано від 20 червня 1664 року	36
Садикова В. Торговельно-економічне співробітництво Великої Британії та СРСР (кінець 70-х – перша половина 1980-х рр.)	40
Зарічняк Л. Політична історія польсько-українських відносин у міжвоєнний період (1917–1939 рр.)	45

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

Патриляк І., Пижик А. Діяльність радянських органів держбезпеки на Львівщині (липень 1944 – травень 1945 рр.) у світлі звіту оперативної бригади НКДБ СРСР	50
---	----

РЕЦЕНЗІЇ

Восень 1939 года ў гістарычнай традыцыі і вуснай гісторыі / Пад рэд. д-ра гіст. Н.А. Смаленчука. – Мінск: Зцімер Колас, 2015. – 288 с., [8] л. іл. (Зубко О.)	72
Кривоконь О.Г. Тракторобудування в Україні: передумови, історія та тенденції розвитку в аспекті світового прогресу (20-ті – 80-ті рр. XX сторіччя). – Х.: Видавництво ПП "Технологічний Центр", 2015. – 672 с. (Патриляк І.)	74

CONTENTS

Babayev L. The history of formation of the first state border protection forces of Azerbaijan Democratic Republic	4
Bevzyuk Y. Hungarian on the Slovak national revival	7
Venherska V. On the verge of indepedence: 1990 in the modern history of Ukraine.....	14
Eriks Jekabsons Ukrainians in Latvia (end of the 19th century – 1945)	17
Kotliarov P. Melanchton's portraits: interactions between visual image and narrative characteristics	26
Lubenets Y. Party-state policy forming of physical culture and sport in the USSR during 1920's.....	31
Osipian A. Representations about arrival of Armenians to rus' in the account of catholic missionary Clemente Galano, 20 June 1664.....	36
Sadykova V. Trade and economic cooperation between Great Britain and the USSR (late 70's – early 1980's).....	40
Zariczniak L. A political history of Polish-Ukrainian relations during the interwar years (1917–1939)	45

DOCUMENTS AND MATERIALS

Patrylak I., Pyzhyk A. The activity of soviet state security in Lviv Region, presented in the report of operational brigade of people's commissariat of state security of the USSR (July, 1944 – May, 1945)	50
--	----

REVIEWS

SMOLENCHUK, N.A. (ed.) (2015) <i>Autumn 1939 in historical tradition and oral history</i> [Vosen' 1939 goda u gistarychnai tradytsyi i vusnai gistoryi]. Minsk: Ztsimer Kolos. (Zubko O.)	72
KRYVOKON' O.G. (2015) <i>Tractor building in Ukraine: background, history and development trends within the aspect of world progress (1920's – 1980's)</i> [Traktorobuduvannya v Ukraini: peredumovy, istoriya ta tendentsii rozvytku v aspekti svitovogo progresu (20-ti – 80-ti rr. XX storichchya]. Kharkiv: Tekhnologichny Tsentr. (Patrylak I.)	74

СТВОРЕННЯ ПЕРШИХ СИЛ ПРИКОРДОННОЇ ОХОРОНИ АЗЕРБАЙДЖАНСЬКОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

У цій статті на основі численних документів, історичної літератури і періодичних видань Азербайджанської Демократичної Республіки (АДР) досліджується становлення і зміцнення прикордонних військ та заходи, вжиті урядом Азербайджану у цьому напрямку. В статті також описуються безпосередні кроки на шляху створення прикордонної охорони, такі як зміцнення кордонів молодого республіки, нейтралізація загроз територіальній цілісності, захист внутрішнього ринку та покращення економіки, врегулювання прикордонних суперечок із сусідами. Окрім того, в статті проаналізовано адміністративну та законодавчу діяльність АДР у сфері прикордонної безпеки. У цій статті також демонструється ефективність впливу на захист державних кордонів вирішення матеріальних і фінансових питань, проблем забезпечення зброєю, боєприпасами та надання іншої підтримки, а також досягнення функцій з розподілу будівель і споруд для дислокації підрозділів прикордонної охорони. Автор зосереджує увагу на початковому етапі переговорів з ініціативи АДР для вирішення прикордонних суперечок із сусідніми територіями, особливо з Вірменією. Акцентована увага на територіальних претензіях Вірменії та неконструктивній позиції вірменської сторони під час переговорного процесу. Таким чином, стаття фокусується на заходах, які вживалися урядом АДР для формування централізованої структури безпеки кордонів, підвищення взаємного визнання та непорушності кордонів у розвитку відносин з іншими країнами Південного Кавказу; на підходах різних партій і парламентських фракцій до проблем безпеки кордонів, а також інших аспектах досліджуваної проблеми.

Ключові слова: кордон, охорона, прикордонний пост, прикордонні території, безпека, збройні конфлікти.

Наявність кордонів та створення умов їхньої безпеки завжди були основним питанням для всіх держав. Політичні утворення, що існували на території Азербайджану, зміцнюючи обороноздатність країни, передусім дбали про необхідність охорони кордонів. Якщо виходити з такої постановки питання, то слід зазначити, що вік першої прикордонної охорони відповідає віку азербайджанської державності.

Однак існує ще й непорушна істина, згідно з якою в усіх державах світу створення специфічних військових підрозділів, що займаються охороною кордонів, переважно належать до того періоду історії становлення державності, коли формуються і переважають демократичні цінності, відбувається взаємне визнання кордонів між цивілізованими державами світу та забезпечення гарантій їх недоторканності. Тому, з перших же днів проголошення незалежності Азербайджанської Республіки, яка обрала демократичний шлях розвитку, було вжито послідовних заходів, спрямованих на зміцнення оборонної здатності країни.

Знаменною подією є і те, що утворення перших сил прикордонної охорони пов'язано з періодом становлення Азербайджанської Демократичної Республіки. З перших днів створення Азербайджанської держави серед заходів зі зміцнення обороноздатності країни, що протистояла тоді зовнішній агресії та внутрішньополітичному тиску, разом із початком діяльності державних і виконавчих органів, слід відзначити формування Національної Армії, створення і направлення до кордонів збройних формувань, здатних узяти на себе захист цілісності країни.

Водночас, уряд Азербайджанської Демократичної Республіки, якому з перших же днів своєї діяльності довелося зіткнутися із замаскованою під більшовицько-дашнацьке забарвлення, вірменсько-російською зовнішньою агресією, а також загрозою з боку військ генерала А. Денікіна та загону полковника Л. Бічерахова, не залишив без уваги питання формування сил прикордонної охорони Азербайджану. 17 червня 1918 р. розпочав діяльність Другий тимчасовий уряд, Кабінет Міністрів Азербайджанської Демократичної Республіки під керівництвом Фаталі хана Хойського. 19 червня 1918 р. було остаточно завершено процес формування Кабінету Міністрів [12, с. 248].

Першочерговим завданням, що постало перед азербайджанським урядом, було створення військових формувань, убезпечення державних кордонів, втілення

в життя оперативних заходів зі зміцнення територіальної цілісності Азербайджану. Дієві, найважливіші заходи, спрямовані на військово-політичне утвердження молодого республіки, а також боротьба за самозбереження були розпочаті ще з перших днів незалежності. Успішним кроком у цьому напрямку слід визнати "Договір про дружбу між Азербайджанською Республікою та Османською Імперією", підписаний 4 червня 1918 р. у Батумі. Наявність у цьому договорі статті, що підтверджує домовленість про гарантоване надання допомоги, а також необхідних сил і засобів з боку Османської держави, підтримання правопорядку і захисту безпеки Азербайджанської Республіки мало особливе значення для молодого країни, що не має власних військових формувань. У другій і третій статтях договору передбачалося визначення й офіційне протоколювання кордонів між закавказькими республіками – Азербайджаном, Грузією і Вірменією, а також інформування про це у визначеному порядку Османської імперії [2, арк. 1–3]. Військова допомога Азербайджану з боку Стамбулу тривала аж до підписання 30 жовтня 1918 р. мудроського перемир'я між Османською імперією і Великобританією.

Після проголошення 19 червня 1918 р. воєнного стану, в Азербайджані розпочалася практична підготовка до створення національних військових формувань, з метою відбиття ймовірного наступу на Гянджу і звільнення за допомогою Кавказької ісламської армії міста Баку від дашнако-більшовицького неопотребу. Ускладнювали внутрішньополітичне становище й ті обставини, що всередині країни була відсутня будь-яка організація, здатна взяти на себе захист державних кордонів. Тому, азербайджанський уряд 22 червня 1918 р. ухвалив особливу постанову, згідно з якою було припинено подальше вивезення продуктів харчування за кордон, Міністерству внутрішніх справ було надано відповідне доручення про створення прикордонного посту на станції Пойлу [8, арк. 5]. Цим рішенням, підписаним головою Кабінету Міністрів Ф. Хойським, вперше в історії незалежного Азербайджану розпочалося виконання завдань з організації прикордонної охорони. Слідом за цим постом на багатьох прикордонних ділянках Азербайджану були створені сили прикордонної охорони, що перебували в підпорядкуванні МВС. На початку, основним завданням цих постів була боротьба з незаконним перевезенням через кордон стратегічної сировини, що є життєво важливим для молодого республіки. Друга по-

станову уряду "Про припинення вивезення за кордон бавовни, шерсті, шовку, металевих залишків, худоби, хліба та інших продуктів харчування", прийнята 27 червня того ж року, передбачала застосування найжорсткіших заходів щодо осіб, які займаються незаконним вивезенням за кордон цих товарів [7, арк. 7].

Усвідомлюючи той факт, що створенням лише однієї ділянки прикордонного посту важко буде нормалізувати ситуацію в Казахському повіті, розташованому на кордоні Грузії та Вірменії, уряд Азербайджану своїм рішенням від 12 липня доручив МВС створити ще два пости на двох ділянках цього повіту – у селищах Салахлі та Шихлі. Тим самим був зроблений черговий вагомий крок у становленні сил прикордонної охорони Азербайджану [7, арк. 24].

Утворення постів у ще двох населених пунктах Казахського повіту свідчило про плани уряду щодо проведення поетапних заходів з охорони кордонів. Для всіх країн світу це було підтвердженням існування АДР як держави, її неохитності щодо захисту своїх кордонів. І нарешті, цей успішний крок був важливим і необхідним, оскільки сприяв утвердженню ще одного атрибута незалежності молодій азербайджанській державі. У звіті від 7 жовтня 1919 р. Міністра внутрішніх справ уряду про виконану роботу міністерства за 1 рік і 3 місяці відображено заходи, проведені за цей період, а саме: "Через слабо захищені кордони, МВС вжило заходів із запобігання контрабандному перевезенню, особливо гасу, а також хліба до Грузії та Вірменії". Проведення такої політики, особливо на південно-західних кордонах, було пов'язано з дорожнечою і дефіцитом продуктів харчування, а також інших особливо важливих товарів у Грузії та Вірменії.

У липні 1918 р. прикордонні пости було створено у таких пунктах: с. Синиг Кюрпі на р. Кура (5 чол.), с. Салахлі (6 чол.), с. Шихлі (6 чол.), с. Гирагкесамен (6 чол.), на ст. Пойлу (15 чол.) [7, арк. 24–25].

Як видно з документів, перші створені пости прикордонної охорони, які передусім займалися припиненням контрабанди, не виконували завдань захисту кордонів, виходячи з вимог сьогодення. Ці пости були також слабкими у вирішенні іншої проблеми – у питанні організації боротьби з бандитськими формуваннями. Створення підрозділів, здатних бути силами охорони, було справою майбутнього. А поки що часткова охорона кордонів, введення особливого контролю над співробітниками, боротьба з контрабандистами вважалися найактуальнішими для прикордонників.

Вище вказані заходи, впроваджені з метою охорони кордонів Азербайджану на ділянці Казахського повіту, були першою конкретною дією, і слід зауважити, що у проведенні цієї роботи велику роль відіграв міністр внутрішніх справ республіки. У січні 1919 р. за рапортом губернатора Закаталів міністр внутрішніх справ звертається до Парламенту Азербайджанської Республіки з приводу збільшення кількості жандармів у селищі до 100 осіб [3, арк. 14]. Погіршення становища населення внаслідок бандитських нападів на іранському кордоні вимагало приділити більше уваги прикордонним питанням, збільшення кількості прикордонних постів і загалом вирішення проблем, пов'язаних із охороною кордонів на державному рівні. У зв'язку з цим Кабінет Міністрів Азербайджанської Республіки 10 березня 1919 р. прийняв рішення про організацію прикордонної охорони на території Азербайджану [1, арк. 12]. Іншим рішенням уряду від 28 квітня 1919 було виділено суму в розмірі "602 тисячі 400 рублів від двадцяти мільйонного фонду". Отже, у цей період було започатковано комплексний підхід до питань охорони кордонів, формування

єдиної державної політики Азербайджану в цьому напрямі. Результатом цих заходів стало рішення уряду від 10 березня та ухвалення в Парламенті Азербайджанської Республіки закону 18 серпня 1919 р. "Про заснування Прикордонної охорони Азербайджанської Республіки в митному відношенні". Після ухвалення цього закону основні функції з організації охорони кордону доручалися Міністерству фінансів. Цей закон, по суті справи, був логічним підсумком діяльності в цьому напрямі, а подальший розвиток подій показав, що цей крок, розрахований на певний період, був правильним.

Хотілося би ще привернути увагу до того, що до відомого закону азербайджанського Парламенту від 18 серпня 1919 р., законом від 23 червня 1919 р. відділ митних зборів, створений у Мінфіні, повністю виконував функції відділу прикордонної охорони, аж до її формування. Відділ митних зборів існував до кінця жовтня 1919 р., листування з різними інстанціями щодо питань прикордонної охорони було адресовано цьому відділу. Незважаючи на те, що питання, пов'язані з організацією охорони, були доручені Мінфіну, до повного виконання нових функцій цим міністерством питаннями охорони кордонів займалося МВС. Рішення Уряду Азербайджанської Республіки від 1 листопада 1919 р. ще раз підтверджує таке становище.

Так, наприклад, у листі Міністра фінансів до Міністра внутрішніх справ від 8 листопада 1919 р. містилося прохання усебічно сприяти виконанню важливого завдання – відправці доручень на місця: "Поблизу кордону АР при організації прикордонної охорони та виставленні прикордонних постів, як виявилось дослідним шляхом, деякі місцеві влади, що нині перебувають у прикордонних районах, неохоче йдуть назустріч для надання можливого сприяння чинам ввіреної мені прикордонної охорони у справі здійснення розпорядження Уряду АР про якнайшвидше встановлення прикордонної охорони і закриття кордонів. Вважаю, що таке ставлення місцевої влади до чинів прикордонної охорони зумовлене тим, що ще не всі обізнані про розпорядження Уряду Азербайджанської Республіки щодо заснування прикордонної охорони і її функцій" [4, арк. 9].

Про доручення іншим силам втілити в життя ці завдання свідчить і наступне рішення Уряду Азербайджанської Республіки від 2 листопада 1919 р. За пропозицією МВС, створенням на кордоні з Дагестаном в ущелинах семи тимчасових прикордонних постів був зроблений ще один крок на шляху формування сил незалежної прикордонної охорони. На цей раз увага уряду була прикута не до південних кордонів, що викликали занепокоєння і створювали незручності для населення, а до північно-західного напрямку.

Звичайно ж і цей крок був не випадковим. Державним мужам Азербайджану було відомо те, що переодягнувшись у більшовицьку форму, Російська імперія за першої ж можливості спробує зазіхнути на незалежність молодій республіці. Тому, використовуючи всі засоби, вони намагалися зміцнити кордони, припинити проникнення диверсійних груп до республіки. Заходи із захисту ущелин на прикордонній з Дагестаном території могли б слугувати яскравим прикладом цього.

На жаль, фінансові та військові можливості молодій республіки були недостатніми для розміщення необхідної кількості підготовлених сил для контролю над усім кордоном. Тому навіть те, що до січня 1920 р. було створено прикордонні пости на підлеглих прикордонних територіях Азербайджану (найбільше ця робота проводилася на кордоні з Іраном), не змінило становище, а захист азербайджанських рубежів від нападів банд не було повністю забезпечено. Населення страждало від

сутичок, що відбувалися на прикордонних територіях з Іраном і Вірменією, відсутність належної відсічі збройним бандитським загонам, які перейшли з Ірану, і нездатність припинити їхню діяльність завдавали великої шкоди престижу уряду. Вирішення сукупності вказаних проблем було необхідним не лише для зміцнення прикордонної охорони, а й для зміцнення влади в Ленкоранському повіті. До цього дня в державних архівах зберігається безліч документів, що свідчать про звирстання вірменів на наших кордонах.

Приміром, як повідомляють документи, "вірменські регулярні війська з артилерією 22 січня 1920 р. прибули до прикордонних мусульманських сіл Мазрі, Гаджі і Гариб та під загрозою знищення артилерійським вогнем обеззброїли всіх, а потім, знищивши деяких представників сіл, відібрали усі продовольчі продукти та худобу, причому ті місцеві жителів, які мали можливість, з дітьми і дружинами, кинулися навтьоки до Азербайджану. За однією версією, метою Арабатської Республіки, що відправляла регулярні частини до цих прикордонних сіл, було повне їх знищення... Близько 300 чоловіків, жінок і дітей загинули" [6, арк. 17–18].

Азербайджанська держава протягом свого існування прагнула жити з сусідніми державами в мирі та злагоді. Однак в період АДР, не зрадивши цих традицій, Республіка знову була втягнута в конфлікти з вірменами, які намагалися у будь-який спосіб відібрати територію у своїх сусідів.

Телеграма Міністра закордонних справ АДР командувачу Британськими силами в м. Баку (4 липня 1919 р.): "Згідно з отриманими Міністерством з Нахічеванського району відомостями, вірменський уряд відправляє в Зангезур частини військ. Наразі відправлено до 700 осіб і велику кількість набоїв. Азербайджанський уряд завжди дотримувався у своїй політиці єдиної позиції – дружньо і миролюбно вирішувати всі конфлікти з сусідніми народами для зміцнення з ними добросусідських відносин. Уряд сподівається, що і в цьому випадку, завдяки доброзичливому втручання Британського командування у вигляді відповідної поради вірменському уряду, можливе уникнення гострого конфлікту АДР з Вірменією, що неминуче виникне, якщо вірменський уряд не відмовиться від активних збройних виступів проти Азербайджану" [5, арк. 4–5].

Про проведення правильної прикордонної політики незалежного Азербайджану в 1918–1920 рр., готовність до переговорів щодо спірних прикордонних питань, свідчить також лист Міністра закордонних справ М. Джафарова від 29 жовтня 1919 р., надісланий своєму вірменському колезі: "Нині, охоче пристаючи на пропозицію, зроблену Вами від імені Вашого уряду про скликання вірмено-азербайджанської наради для вирішення питань, що стосуються обох держав, я, за дорученням мого уряду, не заперечую проти розгляду зазначених у Вашій пропозиції питань, вважаю за необхідне поставити на обговорення питання не про встановлення тимчасової демаркаційної лінії між обома республіками, а про остаточне вирішення всіх прикордонних суперечок між республіками Азербайджану та Вірменії" [10]. Як бачимо, упевнившись у своїй правоті, азербайджанська сторона висловила готовність не лише до тимчасової демаркації кордонів, а й до вирішення всіх спірних питань у цій сфері. Вірменська ж сторона, відволікаючи увагу постійними розмовами про необхідність переговорів, продовжувала наступ на прикордонні території й не зупинялась навіть перед організацією незаконних прикордонних постів. Це засвідчує телеграма Міністру закордонних справ Вірменської Республіки від 21 січня 1919 р., у якій, між іншим, зазначено: "Нашим урядом

отримано повідомлення, що вірменська влада в Казахському повіті, в межах території Азербайджану, в місцевості Узунтала облаштувала митну заставу. Такий акт, безсумнівно, є порушенням законних прав Азербайджану. Мій уряд, заявляючи з цього приводу свій протест, разом з ним очікує розпоряджень вашого уряду про зняття цієї застави" [9, арк. 3–5].

Розглядаючи питання створення перших сил прикордонної охорони, необхідно також відзначити спроби, що були спрямовані на оборону наших морських кордонів. У ті часи завдання з охорони морського узбережжя республіки виконували структури, підпорядковані переважно Військовому Міністерству. У 1919 р., коли англійці залишали Баку, вони передали азербайджанському уряду управління портом, військову радіостанцію, військове спорядження і частину військових кораблів. На цій основі було створено Каспійській флот Азербайджанської Республіки.

Створення флоту, що стояв на сторожі морських рубежів, було яскравим свідченням утвердження Азербайджану як незалежної держави. Незважаючи на всі невдоволення, а також явні та приховані загрози, що надходили від Росії, вже наприкінці 1919 р. кілька військових кораблів і підводних човнів захищали кордони держави. Військова делегація на чолі з генералом І. Усубовим, що виїжджала за кордон, для потреб флоту закупила і привезла 6 одногарматних катерів-винищувачів, 12 катерів, 6 підводних човнів, 92 корабельні гармати, 10 берегових гармат, безпровідні телеграфні установки, радіус дії яких сягав 200–250 миль тощо [11, с. 333]. Продовження цієї роботи, здійснення подальших необхідних заходів з охорони кордонів Азербайджану як на суші, так і на морі, було одним із нагальних завдань уряду.

Діяльність Військового Міністерства з організації морської служби позитивно вплинула на захист наших морських кордонів. Спішна робота з формування сил прикордонної охорони Азербайджану не була завершена в період першої незалежної республіки через важке внутрішньополітичне становище та зовнішню агресію. Зусилля уряду, старанність окремих патріотів залишилися незавершеними через агресію більшовицької Росії 28 квітня 1920 р.

Водночас, незважаючи на насильницьке знищення незалежності, дух азербайджанського народу не був зламаний, жажливі трагедії радянського періоду не змогли вбити віри у відтворення своєї держави. Азербайджанський народ послідовно проводив боротьбу проти величезної імперії під назвою СРСР, поряд з іншими народами та націями і, нарешті, 18 жовтня 1991 р. продемонстрував свою волю всьому світу, проголосивши державну незалежність. Формування сил прикордонної охорони продовжилось через 73 роки після розвалу Російської імперії, після другого здобуття незалежності нашою республікою.

Сьогодні кордони незалежного Азербайджану захищають повністю укомплектовані власні прикордонні війська.

Список використаних джерел

1. Державний Архів Азербайджанської Республіки, м. Баку (ДААР), ф. 894, оп. 1, спр. 22.
2. ДААР, ф. 894, оп. 2, спр. 88.
3. ДААР, ф. 894, оп. 3, спр. 42.
4. ДААР, ф. 894, оп. 4, спр. 118.
5. ДААР, ф. 970, оп. 1, спр. 83.
6. ДААР, ф. 970, оп. 1, спр. 115.
7. ДААР, ф. 2894, оп. 1, спр. 12.
8. ДААР, ф. 2894, оп. 1, спр. 128.
9. ДААР, ф. 2894, оп. 4, спр. 118.
10. "Азербайджан" газета, м. Баку. – 29 жовтня 1919 р. (азербайджанською мовою).
11. Hasanov J. Azerbaijan beynelxalq munasibetler sistemində 1918-1920 / Hasanov J. P. – Baku: Azerneshr, 1993. – 362 s.

12. Məmmədşadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkəti / M. B. Məmmədşadə; red. H. Hacıyev. – Bakı: Nıcat, 1992. – 246 s.

References

1. State Archive of the Republic of Azerbaijan, Baku (SARA), fond 894, opis 1, delo 22.
2. SARA, fond 894, opis 2, delo 88.
3. SARA, fond 894, opis 3, delo 42.
4. SARA, fond 894, opis 4, delo 118.
5. SARA, fond 970, opis 1, delo 83.

6. SARA, fond 970, opis 1, delo 115.
7. SARA, fond 2894, opis 1, delo 12.
8. SARA, fond 2894, opis 1, delo 128.
9. SARA, fond 2894, opis 4, delo 118.
10. Azerbaijan newspaper (1919), Baku, 29 Oct. [in Azeri].
11. HASANOV, J.P. (1993) *Azerbaijan beynelxalq münasibetler sistemində 1918-1920*. Baku: Azerneshr.
12. MƏMMƏDŞADƏ, M.B. (1991) *Milli Azərbaycan hərəkəti*. Baku: Nıcat.

Надійшла до редколегії 21.04.15

L. Babayev, Graduate student
Institute of History named after A. Bakikhanov,
Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku (Azerbaijan)

THE HISTORY OF FORMATION OF THE FIRST STATE BORDER PROTECTION FORCES OF AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC

This article elevating numerous documents, historical literature and periodical explores activity of the Azerbaijan Democratic Republic (ADR) for establishment and formation of border security forces and actions taken by government in this direction. It also describes the essence of the immediate steps predetermined creation of border security forces such as strengthening of borders of the young Republic, neutralization of threats against territorial integrity, protection of domestic market and improvement of economy, resolution of border-territory disputes with neighbors.

It is analyzed administrative and legislative activity of the ADR in border security issues. This article also demonstrates the positive effect on protection of state borders made by solution of issues of material, financial, arms, ammunition and other support, as well as accomplishment at functions on allocation at buildings and facilities for stationing border security units posts.

The article concentrates on initial negotiation taken by the ADR for resolution of border-territory disputes with neighbors, especially with Armenia. Special attention concentrated on Armenian territorial claims and non-constructive position of Armenian side during negotiation process.

So, this article concentrates on steps taken by the ADR government for formation of the centralized border security structure, elevation of the mutual acknowledgement and inviolability of borders problem in the development of relations with other countries of the Southern Caucasus, approaches of different parties and parliament fractions to the border and border security issues, as well as other aspects of the problem.

Keywords: border, guard, border outpost, border areas, security, armed conflicts.

УДК 94(437.1(2):316.75

Є. Бєвзюк, канд. іст. наук, доц., докторант
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

УГОРСЬКИЙ ЧИННИК В СЛОВАЦЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ ПРОБУДЖЕННІ (30-ТІ – СЕРЕДИНА 40-Х РР. ХІХ СТ.)

Праця присвячена дослідженню чинників, які вплинули на процес становлення словацької нації. Цей процес супроводжувався активізацією угорського національного руху. Тому словацьке національне середовище в цей період досить часто схилилося до політичної мімікрії: створюючи та підтримуючи власну національну програму інтродукції в європейський цивілізаційний простір, словаки були змушені враховувати потужний чинник угорського соціокультурного оточення. Наявну атмосферу словацько-угорської конкуренції досить уміло використовувала у своїй внутрішній політиці Габсбурзька монархія. В існуючих політичних умовах німецька еліта імперії з 30-х рр. почала проявляти неприхований інтерес до словацького етнонаціонального руху з його мовно-літературною ідеологією. У Відні словацький рух розглядали в якості стримуючого антиугорського чинника, або як складову частину імперської ідеології Габсбургів, яка хоча і "натякала" на свою наднаціональність, але все ж таки ґрунтувалася на феодальній і династичній концепції імперської влади. Також відзначимо, що політична практика реалізації ідеї "угорської політичної нації" не тільки не ускладнювала процес становлення словацького національного руху та його національної парадигми, а у той самий час суперечила ідеї збереження наднаціональної монархії Габсбургів, що додавало світоглядного радикалізму окремим словацьким патріотам.

Ключові слова: Словаччина, угорці, культура, мова, будитель, етнос, нація, відродження, патріотизм, свідомість.

Національно-культурна діяльність західних слов'ян першої половини ХІХ ст. – одна з найбільш яскравих та насичених змістом сторінок у минулому слов'янських народів Європи. Для словаків цей відрізок європейської історії співпав із грандіозною епохою модернізації, колосальних міжетнічних впливів та протиріч. Актуальним це дослідження є тому, що етнопробуджувальні процеси ХІХ ст. проходили у західних слов'ян на широкому історичному тлі становлення націй в Європі, національного піднесення та державотворчих процесів у переважній більшості європейських країн.

Метою дослідження є висвітлення перебігу, закономірностей і специфіки культурно-національного розвитку і цілісного процесу національного пробудження словаків у першій половині ХІХ ст. Об'єктом дослідження стали міжетнічні та політичні аспекти історії взаємовідносин словаків з угорським народом. Предметом дослідження є історична практика словацького пробудження, що мала місце на тлі угорського національного руху, а також з'ясування впливу угорського чинника на процес словацької ідеологізації.

Для досягнення основної мети дослідження автор вважав за необхідне вирішити такі наукові завдання:

- розкрити характерні риси і специфіку національного словацького пробудження першої половини ХІХ ст. на землях Угорської корони;
- аргументовано, логічно з наукової точки зору дослідити вплив угорського чинника на процес формування словацької національної ідеології.

Наукова новизна даної роботи полягає в тому, що вперше у сучасній українській історіографії в ній здійснено конкретно-історичний аналіз впливу угорського національного руху із його програмою "natio hungarica" на процес національного словацького пробудження.

Розкриваючи проблему, необхідно зауважити, що в процесі становлення словацької ідентичності з точки зору історико-регіональної специфіки довгий час домінуючою тенденцією була практика асиміляції словацького соціуму та деідеологізація його етнонаціональної системи поглядів шляхом реалізації угорськими національними патріотами програми "natio hungarica". Для інтродукції угорської національної ідеї до словацького етнічного середовища були мобілізовані в тому числі і адміністрати-

вні можливості. Наприклад, генеральний інспектор кальвіністської церкви граф Зай у 1841 р., звертаючись до суперінтендантів із циркулярним листом "Мадьяризація Угрії з точки зору інтересів протестантства", вивів парадигму регіональної національної політики. На його переконання, перед освітянськими земельними установами стоїть завдання прищепити "національність, яка є наслідком відчуття, фантазії та виховання" [17, с. 169]. Таким чином, угорський чиновник рекомендував використовувати освітні установи для асиміляції словацького народу, чим фактично завдавав значної шкоди процесу духовної емансипації словацького соціуму.

В умовах наявності міжетнічної конкуренції на землях Угорської корони в ряді випадків угорські політики, обмежуючи становлення словацької національної парадигми, навіть спиралися на історико-теоретичну спадщину словацьких будителів про "гостинну зустріч" західних слов'ян із угорськими племенами, які з часом стали спадкоємцями Великоморавської державної традиції. Ці концептуальні мотивовані твердження можна знайти в працях таких етнонаціональних ідеологів, як Ю. Папанек, Ю. Склер, Б. Таблиц, М. Бел, А.Ф. Коллар, Й.Л. Піч [30; 33; 42; 25; 17].

У той самий час угорська земельна влада з 20-х рр. XIX ст. у своїй внутрішній національній політиці характеризувалася послідовністю своїх дій. Так, у 1823 р. було введено обов'язкове вивчення угорської мови в усіх школах. Пізніше, законами від 1830 і 1834 рр., право займати громадські посади отримують лише ті особи, які володіють угорською мовою. Враженнями від масштабності політики системних етнокультурних утисків, що проводилася угорською шляхтою, у своїх листах поділився М. Рігельман. Він пише: "На сеймі у 1835 р. угорці ... визначили ввести угорську мову не тільки для загального управління, але й для внутрішнього користування у слов'янських комітатах ... закляті мадяромани уявили, що немає порятунку для Угорщини до того часу, доки всі жителі у ній, до якого б племені вони не належали, не забудуть своїх природних мов і не заговорять мадярською" [21, с. 218]. Пізніше схожу оцінку утворення атмосфери етнокультурних обмежень угорською земельною владою відносно словаків дадуть у своїх листах та публіцистичних роботах Л.Штур [35, с. 27], Я.Малий [28, с. 22].

Наполегливість угорських національних політиків у спробі розв'язати питання статусу угорської мови шляхом обмеження інтересів сусіднього словацького народу не могла не похитнути крихку рівновагу міжнаціональних відносин в Угорському королівстві. У цьому плані надзвичайно показовим документом є петиція-прохання до імператора Фердинанда від 1842 р., що була підписана 200 відомими представниками словацької інтелігенції. У петиції містилися скарги на здійснення угорською владою політики пригнічення словацького народу та обмежень його права на використання рідної мови [31, с. 549–555]. Якщо врахувати той факт, що в армії використовували лише німецьку мову, то ставало зрозумілим, наскільки незачинним залишався ареал публічного застосування словацької мови в межах земель Угорської корони. Наявна соціокультурна ситуація, яка супроводжувалася загостренням міжетнічних відносин у регіоні, навіть отримала критичну оцінку від І. Сечені. Виступаючи в Угорській академії наук, він передбачливо закликав: "Не робіть іншим людям того, чого б ви не хотіли, щоб вони зробили Вам ... бо це може мати наслідки" [41, р. 146].

Але у зв'язку із зазначеним вище необхідно визнати справедливим парадоксальне твердження, що угорський чинник становлення словацької політичної нації став причиною виникнення уваги з боку австрійських

політиків до словацького національного руху та змісту його етнонаціональної парадигми. Для адекватного сприйняття обставин формування словацькими ідеологами своєї національної програми з її мовно-літературною традицією варто звернутися до політичної публіцистики богемсько-австрійського аристократа Леопольда-Лео Туна. В існуючих політичних умовах німецька еліта імперії з 30-х рр. почала виявляти неприхований інтерес до словацького етнонаціонального руху з його мовно-літературною ідеологією. У Відні цей рух вважали за стримуючий антиугорський чинник, складову частину імперської ідеології Габсбургів, яка хоча і "натякала" на свою наднаціональність, але все ж таки ґрунтувалася на феодальній і династичній концепції імперської влади. Чиновники імперії виходили з того, що словацький народ консолідується для "тиску" та "спонукає" [34, с. 25–27] центральну владу до прийняття рішення подолати конфліктну міжетнічну ситуацію на землях Угорської корони. Богемсько-австрійський аристократ Л.-Л.Тун рекомендував слов'янські народи розглядати як "силу і міць держави, яка ґрунтується на підтримці національної єдності свого населення та становить фундаментальну міць принципу існування Австрійської монархії" [44, с. 83].

Наявну атмосферу міжетнічної конкуренції періоду становлення націй досить вдало починає використовувати у своїй внутрішній політиці Габсбурська монархія. До цього часу етнокультурні протиріччя між угорцями і словаками (останні на землях корони продовжували мати статус "недомінантної етнічної групи") набули вже характеру латентного протистояння та виглядали як організовано-контрольований конфлікт. Один із сучасників – Й. Піч зазначив: "У наклепі на словаків змагалися всі найкращі угорські газети: "Pesti Hirlep", "Ielenkor", "Athaeneum", "Társalkodó" [17, с. 177]. На фоні розгортання словацько-угорського конфлікту Відень показово для угорців демонструє толерантне ставлення до проявів мовно-літературних словацьких прагнень. В умовах практики прямих репресій по відношенню до угорського національного руху, словацька духовна еліта отримувала "знаки певної уваги" з боку імперського центру. Наприклад, такі відомі представники словацької інтелігенції, як Павел Йозеффі, Ян Халупка, Самуїл Ференчик та Михал Годжа від імені словацьких патріотів, що належали до різних соціальних верств словацького населення, отримали можливість звернутися "з вірнопідданим проханням до імператора захистити їх від непомирних угорських домагань... сто чоловік з усіх станів і обох віросповідань скріпили прохання своїми підписами" [23, с. 54]. Відомий публіцист першої половини XIX ст. Я.Малий зазначав, що делегація зі словацькою петицією у 1842 р. [28, с. 22] була надзвичайно тепло прийнята віденським двором, а організатор петиційної кампанії Коллар отримав довготривалу аудієнцію у імперського міністра Ф.А. Коловрата-Лібштейнського. Закономірно, що пройде всього кілька років, і Коллару за політичну поміркованість віддають "придворною" посадою професора Віденського університету.

Офіційний Відень ставився до наявних словацько-угорських протиріч з позиції імперського інтересу. Як відмічали сучасники, протиставляючи угорському національному руху словацький народ, "міністерство князя Меттерніха мало-по-малу дозволило слов'янському племені мати періодичні видання своєю мовою, які, хоча і підлягали жорсткій цензурі, але все ж такі не належали уряду" [7, с. 49]. Фактично офіційний Відень свідомо йшов на компроміс у питанні мовно-літературних вимог західних слов'ян. У Пешті в 1826 р. було дозволене "Словацьке читацьке товариство". Пізніше, у

першій половині 30-х рр. XIX ст., в угорській Буді виникло перше словацьке культурне товариство "Асоціація прихильників словацької мови та літератури", а при Братиславському ліцеї було створено "Чесько-словацьке товариство", яке з 1837 р. було реорганізовано в Інститут чесько-словацької мови і літератури. До другої половини 40-х рр. виникли і політичні друковані словацькі органи. Так, з літа 1845 р. починають видаватися шутовські "Словенські народні новини". За задумом Штура, "головним завданням газети стало роз'яснення суспільних справ у країні" [24, с. 169–170].

З огляду на сказане варто зазначити, що імперський центр приділяв увагу словацькому руху, меркантильно намагаючись утворити в межах земель Угорської корони біполярний макрокультурний світ. З одного боку, він мав справляти враження системи, що створювала умови для етнокультурного розвитку етнічних спільнот, з іншого – словаки мали підтримувати Відень у його боротьбі з угорським сепаратизмом. Відповідно "філологізм" словацьких будителів був бажаним і зручним для контролювання елементом національного руху на землях Угорської корони. Інтрига навколо мовного словацько-угорського протистояння у певній мірі була наслідком розважливої політики імперського центру щодо утримання словацького національного руху в рамках процесу культурної модернізації та його протиставлення угорським національним прагненням. Звідси позитивна оцінка імперського чиновника процесу розвитку мовної ідеології словацького пробудження. Л.-Л. Тун розважливо констатує, що Австрія "потребує словаків настільки, наскільки вони потребують нас" [43, с. 18]. Відповідно до цього, в руслі антитези планам угорських національних патріотів та маючи на меті контрольовану актуалізацію словацького етнокультурного руху, чиновник рекомендує спрямовувати енергію словацьких діячів у напрямі мовно-культурної діяльності, тому що, на переконання Відня, "результат мовної боротьби у Північній Угорщині (автор рекомендацій має на увазі словаків) має для нас особливе значення" [43, с. 18]. Фактично, прагнучи цього, Л.-Л. Тун надав об'єктивну оцінку стану ідеологізації та організованості словацького національного руху кінця 30-х – середини 40-х років, який у зазначений період реально знаходився на етапі свого становлення. Граф Тун чітко усвідомлював масштабність загрози від можливого регіонального міжетнічного конфлікту для стабільності імперії. Л.-Л. Тун не словацький, а наднаціональний імперський ідеолог, що виходив з ідеї монолітності імперії, народи якої "мають демонструвати світу гідний приклад того, як всі нації повинні жити одна з одною" [44, с. 89]. Тому, не звертаючи уваги на те, що між словаками і угорцями існували національно-культурні розбіжності, що було зумовлено етнічними стереотипами, конфесійними та мовно-культурними відмінностями, Л.-Л. Тун, виходячи з практики асиміляції словаків угорцями, (насамперед їх феодальної аристократії) вибудовує для словаків компромісну ідею міжетнічного конформізму, але за умови збереження за імперським центром статусу старшого посередника. І в цьому випадку імперські ідеологи-консерватори Меттерніх, Коловрат-Лібштейнський, Л.-Л. Тун прагматично сформулювали витоки своєї доктрини щодо ставлення до словацького національного піднесення не з ідеї віртуальної слов'янської духовної близькості, а з традиції багаторічного досвіду спільного проживання словаків з угорцями та німцями у межах імперських кордонів Дунайської монархії.

Але з огляду на зазначене, все ж необхідно визнати, що не подальша ідеологізація, а саме керована актуалізація духовної активності словацького народного руху

задовольняла офіційний Відень. Для останнього головною умовою збереження імперської стабільності була нейтралізація можливих проявів сепаратизму з боку нетитульних етнічних меншин та протиставлення національних рухів один одному. Відповідно до цього князь Меттерніх, його колега-суперник по міністерству Ф.А. Коловрат-Лібштейнський (перший не приховував своєї антипатії до угорців, другий симпатизував слов'янам), граф Л.-Л. Тун, богемський німець публіцист Ф.Щузьєлка слов'яно-словацьку парадигму національного пробудження спрямовували у рамки німецького національного інтересу, де пріоритетом ставала ідея контрольованого компромісу між інтересами словацького мовно-літературного пробудження та амбіційною програмою угорців – "natio hungarica". Тому цілком логічним є те, що імперський чиновник-аристократ відповідно до свого бачення мовного змісту ідеології розвитку словацького соціуму висловлюється на користь захисту словацької етнічної ідентичності: "Той, хто ... насильно намагається нав'язувати свою мову іншим (Л.-Л. Тун мав на увазі політику мадяризації – автор), той сіє чвари між народами, порушує принцип, який, забезпечує єдність Австрійської монархії" [44, с. 86]. При цьому можна стверджувати, що незважаючи на різне бачення кінцевої мети словацького пробудження, наведене судження все ж резонує із шутивським переконанням, яке останній висловив у листі до Срезневського. Штур пише: "Мадяри стали бажати свободи і влади над всіма іншими народами..." [37, с.237]. Загалом Штур у 40-х рр. XIX ст. бере активну участь у полеміці навколо питання про право словацького народу на самостійний мовно-літературний розвиток на землях Угорської корони. Тому не випадково у брошурі "Скарги та нарікання словаків" він гостро засудив асиміляційні дії угорських політиків [39]. Повертаючись до Л.-Л. Туна, зазначимо, що як політик та ідеолог він фактично визнає необхідність захисту мови як атрибуту словацької етнічності. У цьому пункті він навіть надзвичайно близький до словацьких національно – патріотичних ідеологів. Варто підкреслити, що в цілому його ідеологема – це консервативний інтелектуальний проект, здійснення якого насамперед побічно сприяло атмосфері контрольованої політизації словацького руху, а головне, скеровувало його подальший розвиток у бік створення умов для "симбіозу політичних інтересів" народних з імперськими.

Саме у цій частині помірковано-культурна програма пробудження словацького народу навіть підтримувалася імперським міністром графом Коловратом-Лібштейнським. Останній у відверто "діловитій" формі, дізнавшись про труднощі збереження словацької етнічності та про мовчазну покірність народу, каже: "Хто не скаржиться, тому і не допомагають" [48, с. 130]. Висловлювання Коловрата-Лібштейнського стало не тільки резонатором для активізації діяльності словаків, але також сподвигло австрійсько-слов'янську еліту приділяти більше уваги проблемі появи політичних настроїв у середовищі різних народів на землях Угорської корони. Як справедливо зауважить інший імперський чиновник граф Тун, неконтрольованість цього процесу "у складні часи може незрозуміло куди завести цей незрілий народ" [44, с. 80].

На нашу думку, прихильне ставлення австрійських політиків до проявів словацької етнонаціональної ідентичності на тлі перманентної конкуренції словаків з угорцями розглядалася Віднем як певний ігровий проект, на реалізацію якого в кінцевому розрахунку центр все ж не сподівався: важливою була риторика, атмосфера, а не спроба його практичного здійснення. Але в наявній внутрішньополітичній ситуації угорці стали виходити з-під контролю імперії. На початок 30-х рр. угорці, які

багато століть територіально співіснували зі словаками, опинившись у силовому полі австрійства і всеслов'янських єднавчих тенденцій, уже рішуче протидіяли слов'яно-словацькому чиннику на землях Угорської корони. У цілому погоджуючись із твердженнями низки науковців (Д. Рапант, Є. Ткачикова, Я. Чаплович, Ю. Мейсарош, Л.А. Обушенкова, В. Матула) в тому числі співробітників Інституту історії Словацької Академії наук, про мадяризацію словацького етносу [32; 45; 26; 29; 13; 11; 19; 8], а остання визначається ледь не головним чинником, що уповільнював становлення словацької національної ідеї, автор вважає за необхідне висловити таке зауваження. Беззаперечне визнання мадяризації як єдиної причини, що стримувала ідеологізацію словацького національного руху, на нашу думку, буде певним перебільшенням. Необхідно віддати належне, наприклад, угорському політику-реформатору І.Сечені, історику, міністру культури Угорщини у 1849 р. М. Горвату [27, с. 237–238], які, реалізуючи принцип "*natio hungarica*", закликали не зводити процес культурної експансії до практики насильницької мадяризації словацького народу. І. Сечені цілком справедливо зазначав, що "навіть якщо кожний буде розуміти та спілкуватися угорською мовою, то це в жодному випадку не означатиме, що він буде вважати себе угорцем", а тим більше не відмовиться від своїх світоглядних переконань [41, р. 146]. В історичній реальності словацько-угорські стосунки переживали періоди спаду і підйому, поліпшення та загострення. Безумовно, процес мадяризації негативно впливав на розвиток словацької мови, стримував ідейно-культурну емансипацію словаків. Однак, з огляду на зазначене вище, було б занадто категоричним стверджувати, що словацька духовна культура знаходилася у стані тяжкої скрути, а мова – на межі зникнення. У той самий час варто підкреслити, що подібна думка все ж озвучувалася словацькими будителями. Етнокультурну кризу словаків будителі обґрунтовано пов'язували із мовно-лінгвістичним чинником, мадяризацією словацького народу і поступовим знищенням словацької мови, що було призупинено тільки у період національного пробудження та появи мовної складової становлення словацької нації.

Характеризуючи розвиток мовно-літературної словацької ідеології, необхідно вказати, що внаслідок угорського політико-культурного панування на словацьких землях, навіть у період модернізації етнічної народності у націю, стабільно існувала як мінімум білінгвістична ситуація, а слов'янське населення, незалежно від свого етнічного походження, користувалося словацькою мовою та розуміло угорську й німецьку. Період справжнього загострення міжнаціональних стосунків на землях Угорської корони, на переконання провідних співробітників Інституту слов'янознавства РАН Т.М. Ісламова, А.И. Пушкаша, В.П. Шушарина, починається з 40-рр. XIX ст., з часів розгортання програми "*natio hungarica*". До цього часу "взаємовідносини між народами, що проживали в Угорщині, можна охарактеризувати як мирні. Євангелістська церква об'єднувала словаків, німців, мадяр ... служба велась трьома мовами, або почергово. І жодних конфліктів" [9, с. 184–185]. Показово, що окремі представники словацького народу навіть напередодні "Весни народів" продовжували вважати своєю батьківщиною землі Угорської корони, а на запитання "хто ти?" досить часто називали себе угорцями, що лише підкреслювало їхній нестійкий ідентифікаційний стан або "ненаціональну" позицію [8, с. 224]. Характерно, що і російський славист П.І. Преїс після зустрічі з Л. Штуром в листі до М.І. Куторгі напише: "Цілком несподівана для мене була зустріч у Галле із двома угор-

ськими словаками" [20, с.33], а М.А. Рігельман про такого лідера словацького пробудження, як Штур, скаже: "...Штур, будучи угорцем..." [4]. Також досить промовистим з точки зору визначення суб'єктності словаків у першій половині XIX ст. є вислів близького до слов'янофілів О.Ф. Гільфердінга. Він стверджував: "між угорських слов'ян народилася ідея панславізму" [3, с. 34]. Так само ототожнювало словацьких студентів з угорцями і керівництво Йенського університету. Студенти з Угорського королівства об'єднувалися Йенським Конвіктом за так званим "угорським столом" [40, с. 13].

У цілому необхідно визнати, що на початок 30-х рр. XIX ст. високому ризику асиміляції були піддані переважно словаки, які мешкали у містах, а не у селах, що створювало умови уповільнення ідеологізації словацького пробудження. Цілком логічно, що словацькі мешканці міст в основному були змушені "відтворювати" культурно-бюрократичні зразки центру, які керувалися угорсько-німецькими бюрократами. Висновок про виражену тенденцію до асиміляції словацьких мешканців міст у листі до Штура робить Срезневський. Російський славист розгублено констатував, що у Братиславі він: "залишився абсолютно один, і тим більше один, що і мова людей, їхні дії для мене були незрозумілими, чужими" [35, с. 29]. Враження від атмосфери угорської національно-культурної активності, яка безумовно впливала на становлення словацького національного руху, його ідеології, ми можемо також знайти в листах майбутнього службовця канцелярії Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора М.Рігельмана [21, с. 230–231].

Відмітимо, що у той самий час мешканці сільської місцевості зберігали свої патріархально-побутові та мовно-культурні традиції. Безумовно, процес асиміляції відчували і мешканці Закарпаття. Низка дослідників XIX ст. свідчили, що місцева шляхта, частина інтелігенції та духовенства частково мадяризувалися, перейнявши угорську мову, та прийняли їх культурні традиції [16, с. 11; 1, с. 366; 17, с. 107–111]. При цьому, доводили автори досліджень, у ряді комітетів Закарпаття мешкали селяни, які спілкувалися переважно угорською мовою, але ідентифікували себе русинами. Словацьке селянство, на відміну від етнічної шляхти, все ж не було схильним до повної мадяризації, але у своїй масі переважно залишалося індивідуальним як до словацького національного пробудження, так і до гасла утворення "*natio hungarica*" [5, с. 45–46].

У цьому зв'язку необхідно враховувати також ще один не менш важливий аспект впливу угорського чинника на процес ідеологізації словаків – участь у словацькому пробудженні етнічної феодальної еліти. Остання у першій половині XIX ст. продовжувала залишатися відірваною від народу, а тому певною мірою негативно ставилася до самої ідеї нобілітації словацької мови, яка була стрижнем національної пропаганди будителів. Таку індивідуальність можна пояснити і психологічними причинами. Для більшої частини еліти соціальний успіх був пов'язаний із засвоєнням угорської та німецької мов. Це надавало їм відчуття належності до вищого суспільства та переконання у перевазі над своїми одноплеменниками, які залишалися на периферії імперії. Опанування німецької та угорської мов надавало етнічним конформістам відчуття культурної рівності з місцевою угорською та німецькою елітою, яка походила із шляхти. Тому не випадково, що М. Погодін, розуміючи реальний стан прояву етнокультурної байдужості з боку словацької еліти, напише, що шляхта "...майже повністю переродилася у німецьку, забула і презирливо ставиться до своєї мови, прийняла німецькі імена"

[18, с. 19]. З огляду на наведене, з високою достовірністю можемо визнати, що у зазначений період словацька шляхта піддалася процесу мадяризації. Вона поповнила лави угорського дворянства і майже повністю втратила свій етнонаціональний характер [2, с. 30], що було гальмівним чинником у становленні словацької національної парадигми. У результаті процесу деетнізації вже у першій половині XIX ст. більш ніж 70 відсотків населення словацьких Кошиць і Братислави в якості офіційної мови використовували німецьку або керувалися у публічній діяльності бюрократичним угорськомовним сленгом [15, с. 261]. Пізніше, досліджуючи цей період історії Словаччини, І.В. Крючков у своїй докторській дисертаційній роботі дійшов до висновку, що нова словацька міська духовна еліта у цей період знаходилася в зародковому стані, а стара еліта зникла. Відповідно до обставин часу окремі представники словацької феодалної еліти навіть модифікували свої імена та прізвища на угорський манер (графська родина Сапарів, Сент-Іванів) і приховували своє словацьке походження [10, с. 75–76].

Таким чином, сфера використання словацької мови була надзвичайно вузькою. Сучасник цих процесів І.І. Срезневський відмічав, що "лише у Братиславі слов'яни мають можливість слухати читання про себе своєю мовою – чесько-словацькою говіркою" [22]. У той самий час інший славист О. Бодяньський після повернення зі свого європейського відрядження 1837–1842 рр., виступаючи з першою ж лекцією перед студентами Московського університету, песимістично констатував, що словацький народ "поки ще не прийшов до власного самоусвідомлення" [6, с. 20]. Подібні висловлювання або описи фактичного матеріалу, який досить часто супроводжувався вельми емоційним фоном та відсутністю об'єктивних суджень, ми можемо знайти у працях низки слов'янських дослідників XIX ст. Вони у дещо гіпертрофованій формі пишуть про односторонній вплив угорського соціуму на етнонаціональну словацьку еліту, що стала "відчуженою" від своїх етнічних коренів [17, с. 108–109], наводять фрагментарний фактаж дискримінаційної політики, наслідком чого стала поява компрадорського духовництва, яке у "більшій своїй частині ... засліплене блиском мадяризму" [12, с. 52]. При цьому, безумовно, немає підстав звинувачувати сучасників і дослідників XIX ст. у спотворенні фактичного матеріалу. Необхідно мати на увазі, що побудова словацької національної парадигми спиралася на національно-патріотичну ідеологію, на практику антагонізму між "словацьким" і "угорським", тому для обґрунтування об'єктивності свого підходу до означеної проблеми підбрали відповідні факти.

Зазначимо, що з'ясування місця та масштабності впливу угорського чинника на процес самоідентифікації словацького народу і, відповідно, появи національної словацької парадигми, на нашу думку, не можливе без дослідження змісту терміну "мадярон". Зауважимо, що відповідно до історичних обставин початку XIX ст. представників словацького етносу, котрі піддавалися або піддалися асиміляції, переважно називали "мадяронами". Підставами для подібної ідентифікації слугували: визнання угорської мови як засобу міжособистісного спілкування, копіювання повсякденних рис життя угорців, індиферентність у ставленні до словацької духовної практики та, відповідно, і до національного пробудження. До того ж "мадярони" демонстрували відсутність інтересу до словацьких національно-патріотичних ідей, а тим більше до їх пропаганди.

Але важливість поняття "мадярон" полягає для нашого дослідження не в його семантичному значенні,

а, по-перше, в притаманній "мадяронам" індиферентності щодо своєї історичної ідентичності, по-друге, в духовно-культурній близькості "мадяронів" до етнічних угорців. На практиці така "близькість", вважає Й. Вебер [46, с. 102–143], призводила до швидкої асиміляції словаків у змішаних районах проживання. Й. Вебер, О. Павленко вважають, що поняття "угорець" у першій половині XIX ст. поширювалося переважно на все населення земель Угорської корони, а це за своїм змістом відповідало інтересам угорських політиків з їхньою ідеєю становлення угорської політичної нації [14]. До речі, задовго до згаданих науковців дещо схоже стверджував австрієць Л.-Л. Тун: "Угорцями, без зайвих забобонів відносно мови або національності, слід вважати "всіх підданих" ... в Угорщині" [43, с. 10–20]. Але вислів імперського ідеолога – це скоріше визнання факту сформованого, масштабного угорського національного руху, доцентрова сила якого втягнула у антифеодалний рух і словацький народ. За цих умов, практикою імперської політики, на переконання Л.-Л. Туна, мала стати реалізація завдання утворення атмосфери міжнаціональної ворожнечі між словаками та угорцями [44, с. 86]. З наведеного можна констатувати, що до середини 40-х рр. XIX ст. склалися умови для соціокультурного розколу словацького населення імперії на словаків і мадяронів, в основі якого лежали етнічність та світоглядний вибір. Це, безперечно, можна вважати негативним чинником у процесі творення словацької національної парадигми, адже розділяло народ на етнічних патріотів, регіональних конформістів та прихильників Дунайської монархії.

Повертаючись до питання участі словацької еліти у процесі творення національної словацької парадигми, відзначаючи слабкість її модернізаційного потенціалу та нечисельність, додамо, що подібний нерозвинений стан еліти був цілком логічним наслідком соціально-політичних обставин і не в меншій мірі результатом внутрішньої австрійської імперської політики, спрямованої на збереження абсолютизму Дунайської монархії. Для підтвердження цих слів звернемося до матеріалів допиту чиновника київського генерал-губернатора М.А. Ригельмана у справі кирило-мефодіївців. М.А. Ригельман, передаючи свої враження про Л. Штура (активного творця національної словацької парадигми, якого сучасники інколи ідентифікували угорцем – **автор**), скаже: "будучи угорцем, він завжди називав Австрію деспотичною, Угорщину – вільною" [4]. Наразі цілком показово, як відносно принципів своєї міжетнічної політики та нарочито імперської зверхності буде звучати заява із канцелярії "кучера Європи" Меттерніха. У ній словаки змальовані "приємними, довірливими до інших, і в той же час релігійними людьми на відміну від хитрих румун" [41, р. 209]. Іншими словами, посилаючись на думки імперського чиновництва, можна зробити наступний висновок: у 30-х – на початку 40-х рр. XIX ст., незважаючи на поширення націоналістичних настроїв у мультиетнічній монархії Габсбургів, Відень вважав словацьке пробудження досить контрольованим процесом.

Подібний висновок є логічним та у значній мірі відповідає реальному стану модернізації словацького суспільства. Останнє, в умовах конкуренції із домінуючою угорською культурою та їхньою національною ідеєю, по суті до кінця не визначилося зі своїми етнополітичними та мовно-літературними уподобаннями. У той самий час тонкий пласт словацької еліти та шляхти, на відміну від чеської, погоджувався бути відірваним від своїх етнічних витоків, не брав участі ані в морально-просвітницькій діяльності, ані в процесі вироблення національної парадигми. Тому більша частина цієї еліти стала ідеальним партнером для імперського центру, що

не могло позитивно не вплинути на процес ідеологізації словацького національного руху. Також відзначимо, що політична практика реалізації ідеї "угорської політичної нації" не тільки не ускладнювала процес становлення словацького національного руху та його національної парадигми, але водночас суперечила ідеї збереження наднаціональної монархії Габсбургів, що додавало світоглядного радикалізму окремим словацьким патріотам. Практично у процес поширення націоналізму на теренах Дунайської монархії втягувалися всі народи імперії, що, відповідно, супроводжувалося міжетнічною конфронтацією (явищем драматичним, але також і природним в умовах мозаїчної етнічної структури держави Габсбургів часів становлення націй). Відповідно до цього з процесу становлення та розвитку словацької національної парадигми неможливо викреслити вплив австрійського політичного середовища з його амбітними масштабними наднаціональними і національними планами.

Список використаної літератури

1. Василевский Л.М. Австро-Венгрия. Политический строй и национальные вопросы / Л.М. Василевский. – СПб.: Типография С.М. Проппера, 1906. – 63 с.
2. Воллан Г.А. Магьяры и национальная борьба в Венгрии / Г.А. Воллан. – СПб. Типография А.Траншеля: 1877. – 45 с.
3. Гильфердинг А.Ф. Венгрия и славяне / А.Ф. Гильфердинг // Русская беседа. – 1860. – Кн.20. – С.5–83.
4. Государственный архив Российской Федерации, ф. 109, оп. 22, ед. кр. 81, ч. 12. л. 4–9.
5. Государственный строй и политические партии в Западной Европе и Северо-Американских соединенных штатах / Под ред. Е. Смирнова. – СПб.: Издание Н. Глаголева, б.г. – Т. 2. – 333 с.
6. Досталь М.Ю. Первая лекция О.М. Бодянского в Московском университете (24 сентября 1842 г.) / М.Ю. Досталь // Историография и источниковедение стран Центральной и Юго-Восточной Европы / Отв.ред. В.А. Дьяков. – М.: Наука, 1986. – С. 12–34.
7. Западные славяне. – М.: Типография Семенова, 1858. – 64 с.
8. История Словакии / В. Быстрицкий, А. Авенариус, Я. Лукачка и др. – М.: Евролинц, 2003. – 420 с.
9. Исламов Т.М., Пушкеш А.И., Шушарин В.П. Краткая история Венгрии / Т.М. Исламов А.И.Пушкеш, В.П.Шушарин. – М.: Наука, 1991. – 608 с.
10. Крючков И.В. Славянский фактор в развитии Венгрии в последней трети XIX – начале XX в.: Этнополитические, социальные и внешнеполитические аспекты / Игорь Владимирович Крючков. Дис. д-ра ист. наук 07.00.03. – Ростов на Дону, 2003 – 563 с.
11. Матула В. Характеристика процесса формирования наций у словаков / В. Матула // Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе: Исторические и истико-культурные аспекты / Редкол.: И.С. Миллер, В.И. Фрейдзон (отв. редакторы) и др. – М.: Наука, 1981. – С. 85–90.
12. N.N. О современном положении русских в Угрии / N.N. // Славянский сборник. – СПб., 1875. – Т.1. – С. 44–54.
13. Обушенкова Л.А. Сопоставление процессов формирования польской, венгерской, и словацкой наций // Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе: Исторический и историко-культурный аспекты / Редкол.: И.С. Миллер, В.И. Фрейдзон (отв. редакторы) и др. – М.: Наука, 1981. – С.50–61.
14. Павленко О.В. Символы "свободы" в политических движениях народов Австрийской империи в 1848 – 1849 гг. [Электронный ресурс] / О.В. Павленко. – Режим доступа: www.nivestnik.ru/2001_2/8.shtml#_ednref5. Дата звернення: 14.03.2015.
15. Петерсон А. Венгрия и ее жители / А. Джон Петерсон. – СПб.: Типография Товарищества "Общественная польза", 1876. – 421 с.
16. Петров А. Об этнографической границе русского народа в Австро-Угрии, о сомнительной "венгерской" нации и о неделимости Угрии / Петров А. – Пг., 1915. – 183 с.
17. Пич И.Л. Очерк политической и литературной истории словаков за 100 лет / Иосиф Ладислав Пич // Славянский сборник. – СПб., 1875. – С. 89–205.
18. Погодин М.П. Письмо к Министру народного просвещения, по возвращении из путешествия по Европе в 1839 году / М.П. Погодин // Историко-политические письма и записки в продолжении Крымской войны 1853–1856. – М., 1874. – С. 7–47.
19. Попова И.В. Венгерское дворянское сознание и словацкий панславизм (начало 40-х годов XIX в.) / И.В. Попова // Из истории общественной мысли народов Центральной и Восточной Европы (конец XVIII – 70-е XIX в.) / Отв. Ред. С.М. Фалькович. – М.: НСБ, 1995. – С.124–134.
20. Прейс П.И. Письмо М.С. Куторге 1840 г. / П.И. Прейс // Письма П.И. Прейса М.С. Куторге, И.И. Срезневскому, П.И. Шафарыку, Куршату и др. (1836–1846). – СПб., 1892. – С. 33.
21. Ригельман Н.А. Продолжение писем из Вены. Письмо 4 / Николай Аркадьевич Ригельман // Московский литературный и ученый сборник на 1847 год. – М.: Издание В.А. Панова, 1847. – С.193–261.
22. Срезневский И.И. Публичные чтения о Славянах / И.И. Срезневский // Денница. – 1843. – Год II. – Ч. II. – С. 127–141.
23. Штур Л. С неметкого щоденника доставленного из Праги / Людовит Штур // Русская беседа. – 1860. – Кн. 19. – С.51–60.
24. Штур Л. О программе газеты "Словенские народные новины" / Людовит Штур // Z pramenov nasich dejin. – Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1974. – S. 169–170.
25. Bél M. Notitia Hungariae novae historico geographica divisa in partes quatuor... elaboravit Mathias Bel accedunt Samuelis Mikovini Mappae ... / Mátyás Bél. – Viennae Austriae: Impensis Paulli Straubii, 1742. – 768 s.
26. Čaplovič, J. Etnografia Slovákov v Uhorsku / Ján Čaplovič. – Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1997. – 301 s.
27. Horváth M. Huszonöt év Magyarországtörténelméből 1823-tól 1848-ig. – Pest: Kiadja Ráth Mór, 1868. – 467 old.
28. Maly J. Worte eines Cechen veranlasst durch die graf Jos.Math. v.Tunsche Broschüre: Der Slawismus in Bohmen / J. Maly. – Leipzig: W. Engelmann, 1845. – 25 s.
29. Mésáros, J. Maďarizácia a asimilácia v Uhorsku od konca 18. storočia do roku 1918 / Július Mésáros // Historický časopis. – 1997. – Č. 2. – S. 295–304.
30. Papánek G. Parochi Olasziensis Presbyteri Dioecesis Quinque Ecclesiensis. De Regno regibusque Slavorum, atque cum prisci civilis et ecclesiastici, tum hujus aevi statu gentis Slavae... / Georgius Papánek. – Typis J.J. Engel, 1780. – 359 p.
31. Prosopis Slovákov v Uhorsku na jeho c. kr. Apoštolské Veličstvo Ferdinanda V. // Ormis J.V. O reč a narod. – Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied, 1973. – S. 549–555.
32. Rapant D. K počiatkom maďarizácie. Diel I. Vývoj rečovej otázky v uhorsku v rokoch 1740–1790 / Daniel Rapant. – Bratislava: Zemedelské múzeum, 1927. – 598 s.
33. Sklenář J. Větstissimvs Magnae Moraviae Sitvs Et Primvs In Eam Hvngarorvm Ingressus Et Incursus Quem Geographice Historice Critice Descripsit Et Vestustis Ac Plervmqve Coaevis Monvmentis Ilvstravit / Juraj Sklenář. – Posonii: Apud Aloysium Doll et Schwaiger, Bibliop., 1788. – 246 p.
34. Štúr L'. Письмо О.М. Бодянскому, 13 февраля 1843 г., Братислава / L'udovit Štúr // L'udovit Štúr. Listy / Vyd. V. Matula. – D. IV. – Bratislava: Národné literárne centrum; Dom slovenskej literatúry, 1999. – S. 25–27.
35. Štúr L'. Письмо О.М. Бодянскому, 18 апреля 1844 г., Братислава / L'udovit Štúr // L'udovit Štúr. Listy / Vyd. V. Matula. – D. IV. – Bratislava: Národné literárne centrum; Dom slovenskej literatúry, 1999. – S. 27–29.
36. Štúr L'. Stary a novy věk Slováků / L'udovit Štúr. – Б.м.в., 1841 [Электронный ресурс]. Режим доступа: texty.citanka.cz/stur/snvtoc.html (Дата звернення: 10.08.2012).
37. Štúr L'. Listy L'udovíta Štúra. Pre tlač pripravil a poznámky napísal Jozef Ambruš / L'udovit Štúr – Zv. II. – Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1956.
38. Štúr L. Devätnásteho storočia a madyarizm / L'udovit Štúr // O reč a narod. Slovenske narodne obrany z rokov 1832–1848 / z pov. jazykov prel., studiu a pozn. dop. Jan V. Ormis. – Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied, 1973. – S. 697–721.
39. Štúr, L'. Žaloby a ponosy Slovákov: Die Beschwerden und Klagen der Slaven in Ungarn / L'udovit Štúr. – Turč. Sv. Martin: Matica Slovenská, 1946. – 46 s.
40. Steiger, G., Köhler, O. Unbekannte Dokumente der Völkerfreundschaft der Universität Jena, 1815–1819: Studenten der Donaumonarchie, Jan Kollar, Metternich und die Universität am Ausgang von Jena's bürgerlicher "Klassischer Zeit" / Günter Steiger, Otto Köhler. – Jena: Friedrich-Schiller-Univ., 1970. – 152 s.
41. Sisa S. The Spirit of Hungary: A Panorama of Hungarian History and Culture / Stephen Sisa. – Morristown, NJ: Vista Court Books, 1990 [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.hungarianhistory.com/lib/hunspir/hsp00.htm (Дата звернення: 18.03.2015).
42. Tablic B. O literárních svazcích Slováků s Čechy a Moravany v někdejší i nynější době / B.Tablic // Časopis Českého museum. – 1842. – XVII. – S. 568–587.
43. Thun-Hohenstein (von.) Leopold Leo. Die Stellung der Slowaken in Ungarn / Leopold Leo von Thun-Hohenstein. – Prag: Clave'sche Buchhandlung, 1843. – 63 s.
44. Thun-Hohenstein (von.) Leopold Leo. Über den gegenwärtigen Stand der böhmischen Literatur und ihre Bedeutung / Leopold Leo von Thun-Hohenstein. – Praga: Kronberger und Riwnač, 1842. – 91 s.
45. Tkáčiková E. Náboženské a sociálne hnutie v Uhorsku a v Čechách / Eva Tkáčiková. – Bratislava: Univerzita Komenského, 1995.
46. Weber G. Eotvos und die ungarische Nationalfrage / G.Weber // Sudosteuropaische Arbeiten. – Munchen, 1966. – B. 64. – S.102–143.
47. Žacek V. Die Rolle des Austroslavismus in der Politik der österreichischen Slawen / V. Žacek // L'udovit Štúr und die slawische Wechselseitigkeit. – Bratislava, 1969. – S.126–137.

References

1. VASILEVSKII, L.M. (1906) *Avstro-Vengrii. Politicheskii stroi i natsionalnye voprosy*. Sankt-Petersburg: Tipografiya S.M. Proppera.
2. VOLLAN, G.A. (1877) *Madiary i natsionalnaia borba v Vengrii*. Sankt-Petersburg: Tipografiya A. Transhelaya.
3. GILFERDING, A.F. (1860) *Vengrii i slaviane. Russkaya beseda*. Kn. 20, 5–83.

4. Gosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii (GARF), fond 109, opis 22, ed. khr. 81, ch. 12, l. 4–9.
5. SMIRNOV, E. (ed.) (N.d.) *Gosudarstvennyi stroi i politicheskie partii v Zapadnoi Evrope i Severo–Amerikanskikh soedinennykh shtatach*. Vol.2. Sankt-Petersburg: Izdaniye N. Glagolyeva.
6. DOSTAL, M.Yu. (1986) Pervaia lektciia O.M. Bodianskogo v Moskovskom universitete (24 sentiabria 1842 g.). In: V.A. Dyakov, ed. *Istoriografiia i istochnikovedenie stran Tsentralnoi i Yugo–Vostochnoi Evropy*. Moscow: Nauka, pp. 12–34.
7. *Zapadnye slaviane* (1858). Moscow: Tipografiya Semenova.
8. BYSTRITSKIY, V. et al. (2003) *Istoriia Slovakii*. Moscow: Evrolints.
9. ISLAMOV, T.M., PUSHKASH, A.I. and SHUSHARIN, V.P. (1991) *Kratkaya istoriya Vengrii*. Moscow: Nauka.
10. KRYUCHKOV, I.V. (2003) *Slavianskii faktor v razviti Vengrii v poslednei treti XIX – nachale XX v.: Etnopoliticheskie, sotsialnye i vneshnepoliticheskie aspekty*. Unpublished thesis (Dr hist. sciences), Rostovski Gosudarstvennyi universitet, Rostov na Donu.
11. MATULA, V. (1981) Kharakteristika protsessov formirovaniia natsii u slovakov. In: I.S. Miller, V.I. Freydzon, eds. *Formirovaniie natsii v Tsentralnoi i Yugo–Vostochnoi Evrope*. Moscow: Nauka, pp. 85–90.
12. N.N. (1875) O sovremennom polozenii russkikh v Ugrii. In: *Slavianskii sbornik*. Sankt-Petersburg, Vol.1, pp. 44–54.
13. OBUSHENKOVA, L.A. (1981) Sopostavlenie protsessov formirovaniia polskoi, vengerskoi, i slovatskoi natsii. In: *Formirovaniie natsii v Tsentralnoi i Yugo–Vostochnoi Evrope. Istoricheskie i istoriko–kulturnye aspekty*. [Zbornik statei]. Moscow: Nauka, pp. 50–61.
14. PAVLENKO, O.V. (2001) Simvoly "svobody" v politicheskikh dvizheniiakh narodov Avstriiskoi imperii v 1848–1849 gg. *Novyi istoricheski vestnik* [Online], 4(2). Available from: www.nivestnik.ru/2001_2/8.shtml#_ednref5 [Accessed: 15th April 2015].
15. PETERSON, A. (1876) *Vengriia i ee zhiteli*. Sankt-Petersburg: Tipografiya Tovarishchestva "Obshchestvennaya polza".
16. PETROV, A. (1915) *Ob etnograficheskoi granitse russkogo naroda v Avstro–Ugrii, o somnitelnoi "vengerskoi" natsii i o nedelimosti Ugrii*. Petrograd: S.n.
17. PICH, I.L. (1875) Ocherk politicheskoi i literaturn. istorii slovakov za 100 let. In: *Slavianskii sbornik*. Sankt-Petersburg, pp.89–205.
18. POGODIN, M.P. (1874) Pismo k Ministru narodnogo prosveshcheniia, po vozvrashchenii iz puteshestviia po Evrope v 1839 g. In: *Istoriko–politicheskie pisma i zapiski v prodolzhenii Krymskoi voiny 1853–1856*. Moscow: Tipografiya V.M. Frish.
19. POPOVA, I.V. (1995) Vengerskoe dvorianskoe soznanie i slovatskii panslavizm (nachalo 40-kh godov XIX v.). In: S.M. Falkovich, ed. *Iz istorii obshchestvennoi mysli narodov Tsentralnoi i Vostochnoi Evropy (konets XVIII – 70-e XIX v.)*. Moscow: Institut slavyanovedeniia i balkanistiki RAN, pp.124–134.
20. PREIS, P.I. (1892) Pismo M.S. Kutorge 1840 g. In: *Pisma P.I. Preisa M.S. Kutorge, I.I. Sreznevskomu, P.I. Shafariku, Kurshatu i dr. (1836–1846)*. Sankt-Peterburg: Tipografiya S.N. Khudekova, pp. 33.
21. RIGELMAN, N.A. (1847) Prodolzhenie pisem iz Veny. Pismo 4. In: *Moskovskii literaturnyi i uchenyi sbornik na 1847 god*. Moscow: Izdaniye V.A. Panova, pp.193–261.
22. SREZNEVSKII, I.I. (1843) Publichnye chteniia o Slavianakh. *Dennitsa*. Vol II, 2, 127–141.
23. SHTUR, L. (1860) S nemetskogo shchodennika dostavlenno iz Pragi. *Russkaia beseda*. Vol. 19, pp. 51–60.
24. SHTUR, L. (1974) O programne gazety "Slovenske narodni noviny". In: *Z pramenov nasich dejin*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, pp. 169–170.
25. BÉL, M. (1742) *Notitia Hungariae novae historico geographica divisa in partes quatuor... elaboravit Mathias Bel accedunt Samuelis Mikovinii Mappae ...*. Viennae Avstriae: Impensis Paulli Straubii.
26. ČAPLOVIČ, J. (1997) *Etnografia Slovákov v Uhorsku*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
27. HORVÁTH, M. (1868) *Huszonöt év Magyarországnak történelméből 1823-tól 1848-ig*. Pest: Kiadja Ráth Mór.
28. MALY, J. (1845) *Worte eines Cechen veranlasst durch die graf Jos. Math. v. Tunsche Broschüre: Der Slawismus in Böhmen*. Leipzig: W. Engelmann.
29. MÉSÁROŠ, J. (1997) Maďarizácia a asimilácia v Uhorsku od konca 18. storočia do roku 1918. *Historický časopis*. 45(2), 295–304.
30. PAPÁNEK, G. (1780) *Parochi Olasziensis Presbyteri Dioecesis Quinque Ecclesiensis. De Regno regibusque Slavorum, atque cum prisci civilis et ecclesiastici, tum huius aevi statu gentis Slavae. Quinque Ecclesiis: Typis Joannis Josephi Engel*.
31. Prosopis Slovákov v Uhorsku na jeho c. kr. Apoštolské Veličenstvo Ferdinanda V (1793). In: J.V. Ormis, ed. *O reč a narod*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied, pp. 549–555.
32. RAPANT, D. (1927) *K počiatkom maďarizácie. Vývoj rečovej otázky v uhorsku v rokoch 1740–1790*. Vol. 1. Bratislava: Vyd. Zemedelské Múzeum v Bratislave.
33. SKLENÁR, J. (1788) *Vetvstissimvs Magnae Moraviae Sitvs Et Primvs In Eam Hvngarorvm Ingressus Et Incursus Quem Geographice Historice Critice Descripsit Et Vetustis Ac Plervmqve Coaevis Monvmentis Illvstravit*. Posonii: Apud Aloysium Doll et Schwaiger.
34. ŠTÜR, L. (1999) *Listy. Pismo O.M.Bodianskomu. 13 fevralia 1843 g. Bratislava*. In: V. Matula, ed. *L'udovit Štúr*. Vol. IV. Bratislava: Národné literárne centrum – Dom slovenskej literatúry, pp. 25–27.
35. ŠTÜR, L. (1999) *Listy. Pismo O.M.Bodianskomu. 18 aprélia 1844 g. Bratislava*. In: V. Matula, ed. *L'udovit Štúr*. Vol. IV. Bratislava: Národné literárne centrum – Dom slovenskej literatúry, pp. 27–29.
36. ŠTÜR L. (1841) *Stary a novy věk Slováků* [Online]. Available from: texty.citanka.cz/stur/snvtoc.html [Accessed: 10th August 2012].
37. ŠTÜR L. (1956) *Listy L'udovita Štúra*. Vol. II. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
38. ŠTÜR L. (1973) Devätnásteho storočia a madyarizm. In: J.V. Ormis, ed. *O reč a narod. Slovenske narodne obrany z rokov 1832–1848*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied, pp. 697–721.
39. ŠTÜR, L. (1946) *Žaloby a ponosy Slovákov: Die Beschwerden und Klagen der Slaven in Ungarn. Z nemeck. vyd. preložil Karol Goláň*. Turč. Sv. Martin: Matica Slovenská.
40. STEIGER G., KÖHLER, O. (1970) *Unbekannte Dokumente der Völkerfreundschaft der Universität Jena, 1815–1819: Studenten der Donaumonarchie, Jan Kollar, Metternich und die Universität am Ausgang von Jenas bürgerlicher "Klassischer Zeit"*. Jena: Friedrich-Schiller-Univ.
41. SISA, S. (1990) *The Spirit of Hungary: A Panorama of Hungarian History and Culture*. 2nd edn. Morristown, NJ: Vista Court Books [Online]. Available from: www.hungarianhistory.com/lib/hunspir/hsp00.htm [Accessed: 18th March 2015].
42. TABLIC B. (1842) O literárních svazcích Slovákův s Čechy a Moravany v někdejší i nynější době. *Časopis Českého museum*. XVII, pp. 568–587.
43. THUN-HOHENSTEIN von, L.L. (1843) *Die Stellung der Slowaken in Ungarn*. Prag: Clave'sche Buchhandlung.
44. THUN-HOHENSTEIN von, L.L. (1842) *Über den gegenwärtigen Stand der böhmischen Literatur und ihre Bedeutung*. Praga: Kronberg und Ríwnač.
45. TKÁČIKOVÁ, E. (1995) *Náboženské a sociálne hnutie v Uhorsku a v Čechách*. Bratislava: Univerzita Komenského.
46. WEBER, G. (1966) Eotvos und die ungarische Nationalfrage. *Sudosteuropäische Arbeiten*. 64, 102–143.
47. ŽACEK, V. (1969) Die Rolle des Austroslavismus in der Politik der österreichischen Slawen. In: *L'udovit Stur und die slawische Wechselseitigkeit*. Bratislava: Verlag der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, pp.126–137.

Надійшла до редколегії 21.04.15

Ye. Bevzyuk, Ph.D. in History, Doctoral candidate
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

HUNGARIAN ON THE SLOVAK NATIONAL REVIVAL

The national and cultural activity of western Slavs at the end of the XVIII century – the beginning of the XIX century is one of the most significant periods of European Slavs from the point of view of ethnicity. The process of Slovak Slavonic revival as a symbiosis of Enlightenment and romanticism can be regarded as a process of ethnic modernization that took place at the end of the XVIII-XIX centuries. The author elucidates the specific character of cultural and national development and complete process of national revival of the Slovak in the specified period. The existing atmosphere of the Slovak-Hungarian competition was quite skillfully used by the Habsburg Monarchy in its domestic policy. In the current political climate the Empire's German elite began to show its unconcealed interest towards the Slovak ethno-national movement with its linguo-literary ideologeme. In Vienna the Slovak movement was considered as deterrent anti-Hungarian factor or as part of Habsburgs' imperial ideology, that implying its supranationality, though, was based on the feudal and dynastic concepts of the imperial power. It should also be noted that political experience of realization of the idea of "Hungarian political nation" not only complicated the formation process of the Slovak national movement and its national paradigm, but at the same time contradicted the idea of preserving the supranational Habsburg Monarchy, which contributed to the ideological radicalism of certain Slovak patriots.

Key words: Slovakia, Hungarians, culture, language, national and cultural activity, ethnic modernization, national revival.

УДК 94 (477) "1990"

В. Венгерська, д-р істор. наук, проф.
Житомирський державний університет імені І. Франка, Житомир

НА ПОРОЗІ САМОСТІЙНОСТІ: 1990 РІК В НОВІТНІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Події останніх двох років в Україні кардинально змінили країну та переважну більшість її громадян. Соціальні, ментально-світоглядні, морально-етичні, ідеологічні, етнічні та національні розломи символізують сучасний стан нашого суспільства. Проблеми, з якими зіштовхнулись українська держава та суспільство, виникли не сьогодні. Шлях до суверенітету та проголошення незалежності супроводжувався доволі складними політичними процесами, які в цілому відображали загальні центробіжні тенденції, що намітились від середини 80-х рр. та врешті-решт призвели до розвалу Радянського Союзу. В статті проаналізовано основні процеси в комуністичному номенклатурному середовищі та в таборі націонал-демократів протягом 1990 р., які в подальшому визначили розвиток країни на наступні роки та спровокували значні проблеми у розвитку демократичних інститутів. Розглянуто зміст та наслідки змін в інформаційному та медійному просторі. Зосереджено увагу на регіональних особливостях (умовних Західної, Центральної та Східної України) розставання із комуністичним минулим. Розглянуті окремі персоналії та їх роль у прискоренні процесів "націоналізації" в тому числі й партійної і радянської номенклатури. Проаналізовані ключові події, які незабаром спричинили зміни та проблеми у сфері історичної політики. Саме з 1990 р. було закріплено ситуацію співіснування двох типів пам'ятей та пам'ятання, від нейтрального до фактичного взаємовиключення, що відіграло не останню роль у розпаленні війни на Сході країни.

Ключові слова: "перебудова", "націоналізація" історії, вибори, партійна номенклатура, націонал-демократи, "живий ланцюг", студентське голодування.

Одним із найбільш насичених за подіями та явищами в новітній історії України став 1990 р. "Коротке" ХХ століття закінчувалось руйнацією Берлінської стіни, активізацією польської "Солідарності", національних фронтів у балтійських країнах. Механізм руйнації імперії вже було запущено, його дія стала незворотною.

1990 р., який став останнім роком існування імперії у звичному для неї форматі, значною мірою визначив основні проблеми у подальшому політичному та соціально-економічному розвитку країни. Новітня історія України є предметом зацікавлень як істориків, так і політологів. Перші роботи, присвячені аналізу умов створення, функціонування та розвитку громадських рухів, політичних партій в умовах "перебудови", з'являються на початку 90-х рр. ХХ ст. Так, монографія О. Гараня [1] присвячена не лише РУХу як першій громадській організації що поступово еволюціонувала до політичної партії, а й аналізу особливостей формування багатопартійної системи в Україні. Ґрунтовний аналіз історико-політологічних та соціально-філософських проблем формування української державності в ХХ ст. було здійснено авторським колективом у складі членів редакції журналу "Політична думка". В контексті нашої теми окремі аспекти розглянуті у нарисах О. Білого, О. Дергачова, В. Полохала та Є. Бистрицького. Зокрема, О. Білий та О. Дергачов чи не вперше у вітчизняній аналітиці наголосили на важливості саме формального розпаду Компартії Радянського Союзу (КПРС) та Компартії України (КПУ) як її складової, який фактично гарантував збереження панівних позицій партійно-державної номенклатури, швидкі темпи деідеологізації якої дозволили адаптувати до своїх потреб "незалежницьку" ідеологію [11].

Аналізу інструменталізації історії саме у 1990 р. присвятив одну зі своїх розвідок Г. Касьянов. На думку вченого, найбільш значимою рисою року став початок суверенізації історії, яка відбувалась одночасно з політичною суверенізацією країни. Більше того, саме історія виступала каталізатором процесу отримання політичної незалежності. Переписування історії повертало до вихідної точки "незавершеного проекту модерності" – національного [4].

Поза увагою названих дослідників залишилися специфічні регіональні особливості як перехідного періоду, так і наступних років, їх основні риси були окреслені саме 1990 р. Від започаткування трайбалізму Донецького регіону до формулювання важливих меседжів, які надсилали суспільству та політикуму провінційні міста Центральної України. Зокрема, йдеться про активізацію

громадського життя в Житомирі протягом 1989–1990 р. У матеріалі зосереджено увагу й на ролі друкованих періодичних видань у суспільних зрушеннях та політичних трансформаціях 1990 та наступних років.

Оголошена у 1985 р. М. Горбачовим "перебудова" всіх сфер життя повільно просувалась в Україні, яка за часів перебування В. Щербинського на посаді Першого секретаря Центрального Комітету (ЦК) Компартії України залишалась "заповідником" застою [2, с. 120]. Проголошена гласність стимулювала розвиток численних друкованих періодичних видань, які відіграли свою роль у руйнації імперії. Поширення заборонених раніше публікацій спричинило революційні зрушення у свідомості переважної більшості громадян Радянського Союзу. Переформатовувались старі та з'являлись модерні видавничі проекти. Так, нове "дихання" отримали популярні в радянський час "товсті" журнали – "Дніпро", "Вітчизна" та ін. У 1990 р. журнал "Жовтень" перейменований на "Дзвін". На сторінках українських журналів активно публікуються твори, що тривалий час перебували під забороною. У переважній більшості це були історичні дослідження, які повернули до життя національний канон історії у його народницькому варіанті, привертати увагу до козацьких сторінок історії, знайомили читачів з напрацюваннями представників "червоного відродження" та дисидентів. У країні, де більше 70 років церква та релігія піддавались анафемі, на сторінках літературного журналу розпочали публікацію Нового заповіту [15].

Періодика стає одним з головних інструментів передвиборчої компанії навесні 1990 р. Народний Рух "За перебудову" почав видавати бюлетень "За народний парламент". Серед регіональних "рухівських" видань цього періоду – Чернігівська "Громада", Житомирське "Віче", Миколаївське – "Чорномор'я", Уманська "Червона Калина", Запорізькі – російськомовна "Прямая речь" та україномовний "Рух", Івано-Франківська "Галичина", Карпатське зональне відділення Народного руху України (НРУ) у Дрогобичі-Бориславі видавало "Голос Карпат" [5]. Тривалий час РУХ не мав можливості друкуватись в Україні, тому газети видавали у Вільнюсі.

Зима 1990 р. стає періодом наростання відкритих форм протесту, який супроводжувався закликами до суверенітету. В Україні кількість учасників протестних акцій за рік сягнула 2 млн чоловік [3, с. 22]. Зміст переважної більшості гасел зводився до критики КПРС та її центрального керівництва. Початок року позначений яскравою та гучною акцією: 21 січня було організовано "живий ланцюг" на честь Акта з'єднання Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) та Української На-

родної Республіки (УНР), який відбувся 22 січня 1919 р. Ідея була запозичена у балтійських народних фронтів, які за рік до цього провели подібні акції єднання між столицями трьох республік. Уздовж траси Київ – Житомир – Рівне – Тернопіль – Львів – Івано-Франківськ було створено "живий ланцюг", який об'єднав десятки тисяч людей (за різними оцінками від 450 тис. до 1 млн чоловік) [4, с. 23]. Г. Касьянов наголошує, що це була перша спроба на рівні масової комеморативної акції протиставити "радянський" варіант з'єднання українських земель (1939 р.), більш "аутентичному" та "природному" варіанту – національному, що мав місце у 1919 р., одночасно, це була спроба протипоставити "справжню" українську державність (1919 р.) "несправжній" – УРСР. Свідченням цього були гасла, які використовували учасники акції. Так, у Житомирі 21 січня під час проведення мітингу на стадіоні "Спартак" на честь Акту Злуки, частина його учасників була одягнена у костюми, стилізовані під форму військових частин УНР та козацький одяг. Цей захід проходив під гаслом: "22 січня 1919 р. – акт з'єднання, 17 вересня 1939 р. – політична авантюра" [7].

Однією з перших громадських організацій, яка запозичила ідею своєї появи від балтійських народних фронтів, стає житомирський "Громадянський фронт сприяння перебудові". Серед ініціаторів його створення були місцеві журналісти А. Ярошинська та Я. Зайко. Вони стали ініціаторами численних акцій, які протягом 1989–1990 р. проводились у Житомирі проти зловживань місцевої влади. На хвилі неймовірної популярності А. Ярошинська стає депутатом Верховної Ради СРСР, а Я. Зайко отримує мандат депутата Верховної Ради УРСР. Людина яскравої долі, справжній пасіонарій, життя якого обірвалось на Київському майдані 18 лютого 2014 р., він став найстаршим серед членів "Небесної сотні". Саме Я. Зайко зачитував 1990 р. у стінах Верховної Ради рішення про створення Народної Ради – антикомуністичної опозиції у складі парламенту [14].

Головною політичною подією року стали перші демократичні вибори у березні 1990 р. до Верховної Ради УРСР та вибори до місцевих рад. За їх результатами більшість місць здобули комуністи та частина партійної й радянської номенклатури. Опозиція, що була представлена Народним рухом за перебудову й іншими нечисельними новоствореними рухами та партіями, отримала близько 30 % місць у парламенті та створила 6 червня Демократичний блок. До його складу увійшли 125 (із 450) депутатів на чолі академіком І. Юхновським. У західних областях України, а також частині центральних областей, зокрема, Житомирській, більшість у місцевих радах здобули представники націонал-демократичної опозиції. Подібна ситуація створювала інституційну базу як для політичних перетворень, так і здійснення ревізії історії, яка реалізовувалась, серед іншого, й шляхом запровадження нових комеморативних практик.

Вибори до Верховної Ради УРСР та Верховної Ради Радянського Союзу стають стартовим майданчиком для багатьох політичних сил. У наступні роки найбільш небезпечних для кланів суперників або усували фізично (як В. Чорновола), або віддаляли географічно (житомирська журналістка А. Ярошинська, після припинення діяльності 3-тнього народних депутатів СРСР, депутатом якого вона стала завдяки житомирцям, працювала керівником главу Міністерства інформації Російської Федерації, начальником міжнародного відділу Федеративного інформаційного центру при президенті Російської Федерації, секретарем союзу журналістів Росії) [9]. Переважна більшість активної молоді 90-х, отримавши доступ до владних інститутів, доволі швидко почала грати за встановленими в українському політикумі правилами.

Цей період не лише був часом первинного накопичення капіталів для сьогоdnішніх олігархів, а й політичних капіталів, створення бізнесово-політичних кланів, які, на жаль, попри революцію гідності залишаються елементом нашої реальності. Саме у 1990 р. створюється й перша потужна бізнесово-промислова група – "Інтерпайп". Її власник, представник так званого дніпропетровського політичного клану, 30-літній кандидат технічних наук В. Пінчук з часом перетвориться на одну з найбільш впливових постатей сучасного українського політикуму, наскрізь пронизаного родинно-кумівськими та патронажно-клієнтельними стосунками.

У 1990 р. розпочав своє політичне "сходження" В. Янукович. Передвиборчу програму члена Компартії, кандидата в депутати Єнакієвської міськради було опубліковано на сторінках газети "Енакиевский рабочий" 13 січня 1990 р. [13]. Після біографічної довідки, яка втілювала "донецьку мрію" від газовщика металургійного заводу у 1969 р. (у віці 19 років в Радянському Союзі!) до директора автобаз та виробничого об'єднання "Донбастрансремонт" у 1984 та 1989 рр. відповідно.

Ключові тези програми у світлі подій листопада 2013 – лютого 2014 рр. виглядають особливо пікантно: "З усіх питань, які необхідно буде вирішити, головним вважаю закріплення прав людини та їх затвердження законом. Геть свавілля та безкарність чинуш від адміністративно-командної системи! Геть довільне трактування закону бюрократами, твоїми безпосередніми керівниками, судом, прокуратурою, міліцією. Закон – понад усіх!" [13]. Вже у першому своєму політичному зверненні В. Янукович долучається до творення міфу про "місто-регіон-трудівник-годувальник": "Цілковитим та єдиним власником продукту праці має бути виробник, а не вищий орган, не фінансист та збірник податків, не той, хто ніколи не дихав повітрям нашого міста-трудівника та навіть в очі його не бачив" [13].

Протестний потенціал шахтарів використали у липні 1990 р. Вони активно долучились до загальносоюзного страйку (навіть страйки у той час приурочувались до чергового, XXVIII з'їзду КПРС). Серед гасел лунали й політичні вимоги, зокрема, запровадження багатопартійності. З подання шахтарів цього літа були озвучені перші "сепаратистські" вимоги: лунав заклик до Верховної Ради УРСР перепідприємкувати вугільну промисловість української частини Донбасу республіканському уряду. Звичайно, мова перш за все йшла про більш раціональну систему управління галуззю [3, с. 24].

Перебуваючи під тиском суспільних настроїв, XXVIII з'їзд КПУ прийняв резолюцію "Про державний суверенітет Української РСР". Оскільки більшість у Верховній Раді УРСР складали комуністи, депутати Верховної Ради 16 липня прийняли Декларацію на виконання резолюції з'їзду. Не останню роль у схваленні такого рішення більшістю прокомуністичної Ради відіграла несподівана відставка 9 липня лідера українських комуністів В. Івашка, якому запропонували посаду у Москві. Значна кількість положень Декларації суперечила чинній на той час Конституції УРСР. Однак, як і в далекому 1918 р., більшість Ради складала ті, хто не бачив майбутнього України поза союзом (хоча й оновленим) із Росією. Підтвердженням цього стала теза про те, що принципи Декларації будуть використані для укладення нового союзного договору [11].

Ще однією помітною подією року стає студентське голодування, що відбувалось з 2 по 17 жовтня. За спогадами О. Донія та інших учасників протесту, вже 3 жовтня 1990 р. на майдані стояло 49 наметів, в голодуванні брали участь 137 учасників акції із різних міст України (від Львова до Дніпропетровська). Однією з вимог, які висувались студентами, стала відставка діючого прем'єр-міністра В. Масола. Про збереження позицій партійної та

радянської номенклатури вже після проголошення незалежності України свідчив той факт, що у 1993 р. В. Масол знову обійняв цю посаду. Голова Верховної Ради Л. Кравчук, який брав безпосередню участь у переговорному процесі зі студентами, у 1990 р. здійснив "жертвне" звільнення В. Масола. У 1993 р. президент Л. Кравчук повернув йому посаду. Іншим наслідком голодування студентів (як охрестили ці події журналісти – "Революції на граніті") стає прийняття Верховною Радою 24 жовтня закону про відміну 6 статті Конституції [10].

У розпал студентського голодування вирішили активізувати "боротьбу" із "буржуазним" націоналізмом та "фашистами-бандерівцями", започатковану ще під час Другої світової війни. 6 жовтня 1990 р. у палаці "Україна" відбулися збори "борців-антифашистів". Учасники зібрання пройшли вулицями Червоноармійською та Хрещатиком, до музею В. Леніна, скандуючи перед студентським наметовим містечком гасла: "Ленін", "Партія", "Комунізм" [6].

Саме цього року в Україні розпочинається війна пам'ятників та пам'яті, яка набирала обертів разом із політичними процесами, що наближали руйнацію Радянського Союзу та проголошення самостійності.

13 травня в Полтаві за ініціативою представників національних організацій вшановувалась подвійна дата – день народження та смерті С. Петлюри. Акція була вороже сприйнята з боку влади та частини полтавчан, інша частина, традиційно для центральних регіонів, поставилась індиферентно. Боротьба за встановлення пам'ятника С. Петлюрі в його рідному місті триває й донині [12]. Депутати західноукраїнських міст, зокрема В. Чорновіл, вимагали визнати перебування України в складі СРСР незаконним, оскільки її входження було здійснене окупаційними органами влади в різні історичні періоди. В результаті бурхливих дебатів, 15 березня на міській раді Стрия (Львівська область) було піднято синьо-жовтий прапор. Ініціативу підхопили: 3 квітня у Львові, 15 квітня – Івано-Франківську, 13 червня – Житомирі, 24 липня – Києві. 1 серпня цього року вперше було демонтовано пам'ятник Леніну у Червонограді (Львівська область), 14 вересня – у Львові, з 9 жовтня "ленінопад" прокотився від Івано-Франківська до інших міст західної України [10]. Звільнені постаменти потім використовували для встановлення на них, у переважній більшості, пам'ятників Т. Шевченку. Війна з пам'ятниками відбувалась на тлі посилення протестів проти підписання нової союзної угоди та гасел про розпуск КПУ.

Принагідно згадаємо, що день прийняття Декларації про державний суверенітет України (16 липня) було оголошено святковим і вихідним на території України. За відсутності інших ритуалів у першу річницю прийняття Декларації комуністичні керівники урочисто несли квіти до пам'ятників Леніну.

Козацький період майже одразу посів значуще місце у новостворюваному національному наративі. Закріпленню його важливості мало сприяти святкування 500-річчя козацтва. Дата доволі умовна, проте її використання продемонструвало прагнення представників національних громадських організацій сформувати нові комеморативні практики, які закріплювали б новітній український міф, наповнений козацькою символікою. Святкування тривало з 1 по 5 серпня 1990 р. на території Дніпропетровської та Запорізької областей, де свого часу розташовувались Січі. Загальна кількість учасників святкування, за різними оцінками, сягала від 300 до 500 тис. чол. [4, с. 23]. Чисельні делегації представляли всі області України, включно з Кримом. Організаторами свята виступили Народний рух України за перебудову та Товариство української мови імені Т. Шевченка.

Складалось враження, що партійна номенклатура, яка весь рік перебувала немов у заціпенілому стані, на кінець

року вирішила продемонструвати власну силу, борючись із меморіалами та людьми, які уособлювали іншу пам'ять. Першим знищеним монументом "іншої історії" став пам'ятник С. Бандері у його рідному селі Старий Угринів Калуського району Івано-Франківської області.

У с. Базар Народицького району на Житомирщині представникам НРУ заборонили встановити хрест на честь розстріляних котовцями 21 листопада 1921 р. 359 учасників Другого зимового походу Української Народної Республіки (УНР) [8]. Під'їзди на Львівській трасі до селища було заблоковано екскаваторами, тим самим влада не допустила проведення вже четвертої за рік акції вшанування українських пам'ятних дат та закріплення в суспільній свідомості нових міст пам'яті.

Сучасний тип української державності не в останню чергу визначається пріоритетами, обраними партійною верхівкою за часів горбачовських реформаторських проєктів. Саме тоді починається відкидання комуністичного "ідеологічного баласту" партією влади заради збереження командних позицій в економіці й політиці та "перефарбування" у національні кольори. Умови швидкої руйнації системи відкрили небачені економічні перспективи для представників партійної, комсомольської номенклатури та червоних директорів (як промислових гігантів, так і колгоспів-радгоспів). У цей час закладається основа майбутнього стратегічного державницького союзу комуністичної номенклатури з націонал-демократами – недавніми "ідейними ворогами". Тому і в якості еліти країна отримала не національних лідерів, а партійно-комсомольську номенклатуру, яка успішно пристосувалась до нових умов та активно долучилась до процесів первинного накопичення персональних капіталів на руїнах Радянської імперії. Проте, паростки громадянського суспільства, які продемонстрували свої організаційні можливості, яскраво проявились у 1990 р. та заявили про своє право на існування. Небувалий за силою та розмахом вибух громадянської активності в умовах Революції гідності був неможливим без унікального досвіду, набутого на початку 1990 р.

Список використаних джерел

- Гарань О. В. Убити дракона (з історії Руху та нових партій України) / О. В. Гарань. – К.: Либідь, 1993. – 200 с.
- Державотворчий процес в Україні. 1991–2006 / Барановська Н. П., Верстюк В. Ф., Даниленко В. М., Касьянов Г. В. та ін. – К.: Наукова думка, 2007. – 902 с.
- Касьянов Г. В. Нариси новітньої історії України. 1991–2007 / Г. В. Касьянов. – К.: Наш час, 2008. – 480 с.
- Касьянов Г. В. Україна – 1990: "бои за историю" [Електронний ресурс] / Г. В. Касьянов // Журнальний зал. – Режим доступу: magazines.russ.ru/nlo/2007/83/ka8.html. – Дата звернення: 01.05.2015.
- Кіпіані В. Т. Рухівський перебудовчий самвидав 1989–1990 рр. [Електронний ресурс] / В. Т. Кіпіані // Історична правда. – 21 жовтня 2013. – Режим доступу: www.istpravda.com.ua/artefacts/2013/10/21/138191. – Дата звернення: 27.03.2015.
- Кулик В. Акція студентського протесту в жовтні 1990 р. [Електронний ресурс] / Кулик В., Голобуцька Т., Голобуцький О. // Сайт Студентського Братства м. Львова. – Режим доступу: stud-bratstvo.lviv.ua/s97541/akciya_studentskogo_protestu_v_jovtni_1990_r. – Дата звернення: 27.03.2015.
- Мітинг на стадіоні "Спартак" у Житомирі в день проведення "жовтого ланцюга" 21.01.1990. [Електронний ресурс] // Історична правда. – Режим доступу: www.istpravda.com.ua/artefacts/2013/01/23/109614/#9. – Дата звернення: 29.03.2015.
- Поровський М. Як протидіяла влада вшануванню героїв битви під Базаром у 1990 р. Фрагмент книги [Електронний ресурс] / М. Поровський // Волинь. – 2012. – 24 листопада. – Вип. 1100. – Режим доступу: volyn.rivne.com.ua/archive/2012-11-24/2286. – Дата звернення: 10.04.2015.
- Революція на граніті. Видання української молоді в Америці. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: archive.cym.org/us/mo/zlet2010/download/revolutsiya_na_graniti_20091102.pdf. – Дата звернення: 20.04.2015.
- Семків В. Падай, Леніне, падай! [Електронний ресурс] / В. Семків // Zbruc. Інтернет-журнал. – 06.08.2010. – Режим доступу: zbruc.eu/node/40061. – Дата звернення: 20.03.2015.
- Українська державність у XX ст. Історико-політологічний аналіз [Електронний ресурс] / Дергачов О., Бистрицький Є., Білий О., Полоха-

ло В. – К.: Політична думка, 1996. – 448 с. – Режим доступу: litopys.org.ua/ukrx/zmist.htm – Дата звернення: 20.04.2015.

12. Шебеліст С. Пам'ять і пам'ятники: Полтава без Мазепи і Петлюри [Електронний ресурс] / С. Шебеліст // День. Всеукраїнська газета. Україна Incognita. – 2012. – 02 червня. – Режим доступу: incognita.day.kiev.ua/pamyat-i-pamyatniki-poltava-bez-mazepi-i-petlyuri.html. – Дата звернення: 08.01.2015.

13. Янукович 1990: "Долой своеволие и безнаказанность чинуш!" [Електронний ресурс] // Історична правда. Інтернет-видання. – 20 квітня 2011. – Режим доступу: www.istpravda.com.ua/articles/2011/04/20/36170 – Дата звернення: 10.04.2015.

14. Ярошинская А. Пам'яті батька Житомирської революції Якова Зайка [Електронний ресурс] // Журнал Житомира. Інтернет-видання. – 20 лютого 2014. – Режим доступу: zhzh.info/publ/40 – Дата звернення: 08.04.2015.

15. Герасимчук Л. Реставрація витоків. До публікації нового перекладу пам'ятки світової літератури "Четвероевангеліє" // Вітчизна. – 1990. – № 3. – С. 161–166.

References

1. HARAN, A.V. (1993) *Ubyty drakona (z istorii RUKHu ta novykh partyi Ukrayiny)*. Kyiv: Lybid.
2. BARANOVSKA, N. et al. (2007) *Derzhavotvorchyi protses v Ukraini. 1991–2006*. Kyiv: Naukova dumka.
3. KASYANOV, G.V. (2008) *Narysy novitnoyi istorii Ukrayiny, 1991–2007*. Kyiv: Nash chas.
4. KASYANOV, G.V. (2007) *Ukrayina – 1990: "boyi za istoriyu". Zhurnalnyi zal*. [Online] Available from: magazines.russ.ru/nlo/2007/83/ka8.html [Accessed: 1st May 2015].
5. KIPANI, V.T. (2013) *Rukhivskiy perebudovchyi samvyddav 1989–1990. Istorychna pravda*, 21 Oct. [Online] Available from: www.istpravda.com.ua/artefacts/2013/10/21/138191 [Accessed: 27th March 2015].
6. KULYK, V., GOLOBUTSKA, T., GOLOBUTSKYI O. (N.d.) *Aksiya studentskogo protestu v zhovtni 1990 r. Sait Studentskogo Bratstva*

m. Lvova [Online] Available from: stud-bratstvo.io.ua/s97541/akciya_studentskogo_protestu_v_jovtni_1990_r. [Accessed: 27th March 2015].

7. ANON. (2013) *Mityng na stadionі "Spartak" u Zhytomyri v den' provedennya "zhyvogo lantsiuga"* 21.01.1990. *Istorychna pravda*, 23 Jan. [Online] Available from: www.istpravda.com.ua/artefacts/2013/01/23/109614/#9 [Accessed: 29th March 2015].

8. POROVSKYI, M. (2012) *Yak protydiyala vlada vshanuvannyu geroyiv bytvy pid bazarom u 1990 r. Fragment knygy. Volyn'*. 24 Nov. [Online] Available from: volyn.rivne.com.ua/arhive/2012-11-24/2286 [Accessed: 10th April 2015].

9. SPILKA UKRAYINSKOYI MOLODI V AMERYTSI (2009) *Revolutsiya na graniti*. Ellenville, NY: Spilka Ukrayinskoyi molodi v Amerytsi [Online] Available from: archive.cym.org/us/mo/zlet2010/download/revolutsiya_na_graniti_20091102.pdf [Accessed: 20th April 2015].

10. SEMKIV, V. (2010) *Padai, Lenine, padai! Zbruch. Internet-zhurnal*, 6 Aug. [Online] Available from: zbruc.eu/node/40061 [Accessed: 20th March 2015].

11. DERGACHOV, O et al. (1996) *Ukrayinska derzhavnist' u XX st. Istoryko-politologichny analiz*. Kyiv: Politychna dumka [Online] Available from: litopys.org.ua/ukrx/zmist.htm [Accessed: 20th April 2015].

12. SHEBELIST, S. (2012) *Pamyat i pamyatnyky: Poltava bez Mazepi i Petlyury Den'*. *Vseukrayinska gazeta. Ukraine Incognita*, 2 Jun. [Online] Available from: incognita.day.kiev.ua/pamyat-i-pamyatniki-poltava-bez-mazepi-i-petlyuri.html [Accessed: 8th January 2015].

13. ANON. (2011) *Yanukovich 1990: "Doloi svoeolie i beznakazannost' chinush!"*. *Istorychna pravda*, 20 Apr. [Online] Available from: www.istpravda.com.ua/articles/2011/04/20/36170 [Accessed: 10th April 2015].

14. YAROSHINSKAYA, A. (2014) *Pamyati bat'ka Zhytomyrskoyi revolutsii Yakova Zaika. Zhurnal Zhitomyra. Internet-vydannya*, 24 Feb. [Online] Available from: zhzh.info/publ/40-1-0-6412 [Accessed: 8th April 2015].

15. GERASYMCHUK, L. (1990) *Restavratsiya vyotkov. Do publikatsii novogo perekladu pamyatky svitovoi literatury "Chetveroevangeliye"*. *Vitchyzna*. 3, 161–166.

Надійшла до редколегії 24.04.15

V. Venherska, Doctor of History, professor
Ivan Franko State University of Zhytomyr, Zhytomyr, Ukraine

ON THE VERGE OF INDEPEDENCE: 1990 IN THE MODERN HISTORY OF UKRAINE

The events of the past two years in Ukraine have dramatically changed the country and the vast majority of its citizens. Social, mental, ethical, ideological, ethnic and national fractures represent the current state of our society. The problem which Ukraine is facing right now didn't appear recently. The path to sovereignty and independence was accompanied by a rather complicated political processes, which generally reflect the overall centrifugal trends that emerged from the mid 80-th and eventually led to the collapse of the Soviet Union. The article analyses main processes which were happening in communist nomenclature environment and in the national-democratic camp during 1990th, which later determined the development of the country in the coming years and have provoked significant problems in the development of democratic institutions. Article reviews the content and consequences of changes in informational and media environment. The emphasis was made on regional peculiarities (conventional Western, Central and Eastern Ukraine) of separation with the communist past. The several personalities and their role in accelerating the "nationalization" including the party and the Soviet nomenclature were analyzed. The key events that subsequently determined the changes and challenges in the field of historical policy were reviewed in the article. It was the beginning of 1990th that enshrined situation of coexistence of two types of memory and remembrance, from neutral to the actual mutual exclusion, which eventually has played the big role in fuelling the war in Eastern Ukraine.

Key words: "perestroika"; "nationalization" of history; elections; the party nomenclature; national democrats; "a live chain"; student strike.

УДК 94(474.3):323.113(=161.2)18/19

Д-р історії, проф. Ерікс Єкабсонс
Латвійський університет, Рига, Латвія

УКРАЇНЦІ В ЛАТВІЇ (КІНЕЦЬ ХІХ СТ. – 1945 Р.)

Стаття має на меті показати чисельність, соціальну структуру та основну національну діяльність українців у Латвії від кінця ХІХ ст. до кінця Другої світової війни. Основна увага приділяється міжвоєнному періоду, коли існувала незалежна Латвійська держава. Українці становили тоді відносно невелику, але досить активну національну групу в Латвійській Республіці (близько 1000–1500 чоловік). У 1919–1921 рр. в Ризі діяла дипломатична місія і консульство Української Народної Республіки. Стаття висвітлює діяльність українців у Латвії в царські часи (перше українське товариство було засновано у Ризі в 1911 р.), під час Першої світової війни (особливо у 1917 р.) та боротьби за незалежність Латвії, коли в країні опинилося багато громадян УНР (окрім дипломатичних представництв протягом декількох років існував комітет українських політичних біженців у Латвії). Розглядається також кількість українців в Латвії у 1920–1930-х рр., їхня участь у політичному і громадському житті країни, заснування та діяльність Латисько-українського товариства – організації, яка стала центром українського культурного життя в Ризі. Досліджується також доля латвійських українців під час радянської окупації 1940–1941 рр. (деяких із них було ув'язнено і навіть вбито) та нацистсько-німецької окупації 1941–1945 рр. (українці брали участь у всіх основних процесах, що відбувалися тоді у Латвії, у тому числі у мобілізації до так званого Латвійського легіону німецьких збройних сил).

Ключові слова: українці, Латвія, Рига, Українська Народна Республіка, Комітет українських політичних біженців, Латисько-українське товариство.

На сьогоднішній день національна меншина українців посідає третє місце в Латвії після росіян і білорусів, але все-таки, на відміну від перших двох, українці не є історично національною меншиною Латвії. Велика частина представників цієї національності, які живуть у

Латвії, приїхала після Другої світової війни внаслідок процесів міграції, які відбувалися в Радянському Союзі. Однак у цієї меншини є своя історія в республіці, і це не тільки істотно може поліпшити уявлення про наш спільний розвиток, але й змушує наголосити на тому, що ми

повинні про це пам'ятати, адже сьогодні поставлено мету вдалої інтеграції українців у суспільство Латвії. Одну з підстав для такого об'єднання може дати історія українців у Латвії, про яку досі було майже повністю забуто (тільки історик Лео Дрібінс у своїх дослідженнях побіжно говорить про становище українців у Латвії в наші дні, а також згадує й про українців в історії Латвії до 1940 р. [65, с. 232–233; 66, с. 9–12]).

До створення незалежної держави Латвії

До 1940 р. загальна кількість українців у Латвії була невеликою. У XIX ст. вони в основному приїздили для проходження служби в армії або як фахівці у різних сферах, на навчання до Ризького політехнічного інституту. Багато було й вчителів-українців. Наприклад, у 1876–1884 рр. українець Іван Маліновський¹ працював викладачем російської мови і малювання, а також завідувачем бібліотеки в Балтійській учительській семінарії міста Кулдига. Після цього він учителював у жіночій гімназії ім. Ломоносова в Ризі та в Ризькому юнкерському піхотному училищі, паралельно займаючись там і драматургією. У Ризі він написав п'єсу російською мовою "Перед грозою", яку було продемонстровано в залі товариства "Улей" ("Вулик"). 1891 р. Балтійську учительську семінарію закінчив українець Максим Башуцький (після закінчення працював учителем у Єлгаві), 1904 р. – Іван Момот, 1912 р. – Федір Олехнейко, який до і після закінчення цього закладу працював у школах Риги, Бауска і Лієпай [64, с. 132, 151–153]. 1901 р. в Ризі була створена і деякий час працювала труп українського театру під керівництвом Мирова-Беднюха, яка ставила і показувала п'єси українських драматургів у Ризі, Єлгаві та в Лієпай (очевидно, у містах гарнізонів, де серед військових були глядачі української національності) [62, с. 202].

У 1897 р. українців у Латвії було приблизно 1000 чоловік, велика частина з яких – військові, а також студенти Ризького політехнічного інституту². Саме останні в 1910 р. започаткували традицію, яка продовжувалася і за часів незалежності Латвії аж до 1940 р., – у православному соборі Риги вони відправили службу на річницю смерті поета Тараса Шевченка. Наступного року суспільно активні і національно свідомі українці Риги заснували свою першу громадську організацію в Латвії – товариство культури українців "Громада" (головною якою був О. Маршинський), котре, незважаючи на відносно невелике число учасників, створило свій хор, драматичний гурток і касу взаємодопомоги. Організація аж до Першої світової війни влаштовувала заходи, пов'язані з річницями дня народження та смерті Тараса Шевченка, та інші вечори, що мали неоціненне значення для підняття рівня національної самосвідомості українців, які проживали в Ризі. У лютому 1914 р. влада заборонила Товариству влаштовувати широкомасштабний ювілейний захід до 100-річчя поета, тому урочистості відбувались у приміщенні Товариства. Представники "Громади" запросили на свій захід латишів, зокрема в ньому брали участь латиські письменники Андрій Упіт та Лігонтю Скабс [65, с. 232; 69].

Саме в цей час у Ризі дуже жваво розвивалася громадська діяльність національного характеру литовців, поляків, естонців та ін., і в історіографії згаданих народів Рига обґрунтовано розглядається як один із центрів їхньої національної діяльності. Існує думка, що деякою

мірою Рига має вважатися центром і для українців, які, попри відносно невелику кількість, своєю широкою й активною діяльністю зуміли привернути до себе увагу, насамперед, через висвітлення її у місцевій пресі. Найбільше латиське щоденне видання "Dzimtenes Vēstnesis" ("Вісник Батьківщини") відносно регулярно інформувало читачів про українців. У той самий час увага латиської преси була прикута до вчителя німецьких і латиських дітей Риги, українця Васильченка, який на конгресі народних вчителів Росії в Казані в грудні 1913 р. під час засідання комісії представників різних національностей публічно виступив проти русифікації дітей і закликав сприяти більшій повазі до рідної мови [67; 68; 69].

Перша світова війна стала переламним моментом у житті всіх народностей, що проживали в Російській імперії, у тому числі й в місті Ризі. 1915 р. з Риги до Росії було евакуйовано державні установи, заводи, заклади середньої освіти та Політехнічний інститут. Разом із цим було призупинено й суспільне життя українців у Латвії. Кілька українців потрапили на службу в батальйони латиських стрільців на Північному (Ризькому) фронті. Наприклад, Василь Суханов, який народився в Києві, з 1916 р. був стрільком 6-го Тукумського батальйону, а Олексій Сципінський, що до Першої світової війни проживав у Ризі, був писарем 1-го Даугавгрівського батальйону [42, арк. 29, 35].

Інший крутий поворот, що змінив життя всіх народів Російської імперії, відбувся у 1917 р. Після Лютневої революції в Росії на Ризькому фронті було розміщено 12-ту армію, де стрімко створювалися національні організації латишів, поляків, литовців, а також українських військових. Зокрема, останні видавали свою газету "Український голос", яку редагував С. Пилипенко. Крім того, у цей самий час в Ризі працювала українська організація соціалістів-революціонерів (есерів) [66, с. 9]. Особливо відзначилися українці у військових частинах, які були розміщені на території сучасної Латвії. Тільки в 12-й армії в жовтні 1917 р., за підрахунками Української Ради, було приблизно 120 тисяч вояків-українців. Уже наприкінці березня було створено Українську Раду 12-ї армії, що нараховувала кілька десятків членів під керівництвом поручика Олександра Блонського. 6 травня у міському театрі (сама Рада до моменту відступу з Риги перебувала в будинку на вулиці Смілш) було організовано конгрес делегатів вояків-українців 12-ї армії. Конгрес відбувся з масштабною маніфестацією національної символіки, і на ньому обговорювали необхідність "українізації" одного з корпусів 12-ї армії, щоб той, у разі необхідності, зміг би захистити землю України. Забігаючи наперед, зауважимо, що незважаючи на помітні успіхи, ці плани не вдалося реалізувати через військово-політичну ситуацію. Конгрес завершився парадом учасників головними вулицями Риги, під час якого виконувалися українські пісні. Вищезгаданий поручик Блонський до того ж брав активну участь у створенні "Національного блоку" військових 12-ї армії (у ньому були представники українських, естонських, латиських, литовських, польських військовиків, а також вояків-мусульман). Українська Рада 12-ї армії проіснувала до січня 1918 р. (було організовано ще два конгреси українських військовиків), після чого більшість українців різними шляхами повернулася в Україну, де долучилася до боротьби за незалежність держави [58, с. 48–61].

Громадяни Української Народної Республіки в Латвії

20 листопада 1917 р. у Києві було проголошено незалежність Української Народної Республіки (УНР). Через рік в Ризі були встановлені перші зв'язки між украї-

¹ Тут і надалі в документі українські прізвища представлено не в українській транскрипції, а в російській, як вони фігурували в документах тих часів.

² Серед студентів Ризького політехнічного інституту було досить багато студентів з Херсона, Полтави, Поділля, Харкова, Києва, Волині. Див.: [61].

нськими та латиськими політиками [57; 72]. Протягом 1919–1921 рр. між обома державами вже налагодились значні дипломатичні та консульські контакти. 1 вересня 1919 р. до Риги прибув консул УНР Никифор Бендеровський (пізніше обов'язки консула УНР у Ризі виконували Еріх Флейшер і В. Конашевський) [76; 88]. У наступні місяці консульський відділ працював досить активно, між іншим, домігся того, що кілька вояків Латиської армії було звільнено зі служби як громадян УНР (зокрема старшого лейтенанта господарського управління Відземської дивізії Морозова, лікаря 6-го Ризького піхотного полку Траугота Штрауба та ін.) [63]. Унаслідок листування між консульським відділом УНР та Міністерством закордонних справ Латвії 13 грудня було дано дозвіл звільнити від служби громадянина України Наума Драгілева з дивізії бронепоездів. Проте, за нез'ясованих причин той залишався на службі й спільно з 2-ю дивізією панцерних поїздів брав участь у боях проти Червоної армії на Латгальському фронті, після чого служив у Ризькому піхотному полку, а в грудні 1920 р., коли питання про його звільнення знову стало актуальним, відмовився від звільнення і за власним бажанням був залишений на службі [22, арк. 28–37]³. В армії Латвії під час війни за незалежність держави служили українці-селяни, наприклад, житель села Вецкалнава Марк Смаль (народився 1886 р., 17 червня 1919 р. був призваний до армії з села Стукмані, служив у 2-й Валмієрській батареї в бригаді Північної Латвії, пізніше – у 4-му піхотному полку), мешканець села Сака Рейнхолд Розенко (народився 1900 р., з осені 1919 р. служив у Студентському батальйоні, пізніше – у танковому дивізіоні, звільнений зі служби в 1920 р. як громадянин УНР) [15; 38, арк. 2; 41, арк. 50] та ін.

Досить унікальним є випадок з українцем Григорієм Таковим (народився 1897 р. в районі м. Бердичева), який з 1918 р. служив в артилерійських частинах Української армії, обіймаючи посаду офіцера. На початку 1919 р. він навчався на офіцерських курсах, а 15 травня потрапив у польський полон. Після цього, очевидно, був відісланий до армії Юденича, але по дорозі якимось чином залишився в Латвії і 11 червня в Ризі добровільно вступив до латвійського війська (пізніше служив у Відземському артилерійському полку), звідки 21 вересня був звільнений як громадянин УНР [16]. 5 грудня 1919 р. в місті Валмієрі було мобілізовано Володимира Квітку (народився 1889 р. у Харкові), батько якого був українцем, а мати – латишкою, який сам з 1905 р. проживав у Латвії. Він служив у комендатурі міста Єлгава і в лютому 1920 р., коли представництво УНР зажадало його звільнення, виявив бажання прийняти громадянство Латвії та продовжити службу в Латвійській армії. Аналогічне бажання висловив і фельдшер комендатури Тукумсько-Талсиського округу Дмитро Цута з Волині, звільнений від служби якого також вимагала місія УНР [38].

У листопаді 1919 р. в армію Латвії добровільно вступив Йосип Лешецький з Білої Церкви, одружений з латишкою. Він служив на пункті з догляду за хворими кіньми як ветеринарний фельдшер, на початку 1920 р. був звільнений як громадянин УНР [38].

Час від часу звільняли зі служби в армії й інших громадян УНР, особливо впродовж травня – червня 1920 р., коли внаслідок спільного наступу армій Польщі та УНР було звільнено значну частину української території. 9 липня 1920 р., коли тільки-но розпочався контрнаступ Червоної армії і підконтрольна полякам територія фактично вже була відрізана від Латвії, керівництво латвійської армії надіслало запит до Міністерства зако-

рдонних справ щодо того, яким шляхом надалі на батьківщину можуть бути відправлені звільнені зі служби громадяни УНР. 28 липня консульський відділ УНР в Латвії під час листування з Міністерством закордонних справ Латвії зазначив, що звільнені з військової служби в армії Латвії будуть відправлені на батьківщину найближчим часом ешелонам, зібраним у Ризі, через Лієпаю, порт Данциг і по території Польщі. Надалі маршрути повернення звільнених українців було важко прогнозувати, але консульство робило все від нього залежне для організації відправки громадян на батьківщину [38]. У цей час до кульмінації наблизилися військові дії на польсько-радянському фронті, тому долю цього транспорту відновити нелегко.

Також консулу УНР у грудні 1919 р. вдалося скасувати розпорядження про депортацію громадянина України Григорія Голованова (у нього була тільки транзитна віза), натомість видати йому дозвіл на тимчасове перебування. (Голованов залишився в Латвії на постійне проживання і працював у Ризі бухгалтером) [35, арк. 11–14; 85, с. 175].

Варто відмітити, що серед громадян України, які проживають в Латвії, була значна кількість німців за національністю. Після поразки військ Бермонта 28 листопада 1919 р. виконувач обов'язків консула УНР Е. Флейшер просив дозволу в штабі головнокомандувача армії Латвії відрядити до Єлгави "у справах консульства", а насправді – для пошуку сім'ї, громадянина України Генріха Брадена, що й було виконано [37, арк. 259]. Цікаво, що згаданий Г. Бреден у 1919 р. добровільно вступив до німецького ландесверу, 14 липня в справах служби його було направлено до Риги, де латиські військові конфіскували в нього велосипед. Стосовно цього питання виконувач обов'язків консула УНР вів листування з Міністерством закордонних справ Латвії ще на початку листопада 1919 р. Згаданий клопіт у дечому пояснює той факт, що і сам в.о. консула в листопаді – грудні 1919 р. Е. Флейшер був місцевим німцем [36, арк. 8]. За таких обставин консульство УНР в основному опікувалось військовими біженцями української національності, які різними шляхами прибували до Латвії з охопленої громадянською війною Росії. Слід зазначити, що через світову війну і особливо внаслідок подальших військово-політичних подій у 1919–1920 рр. в Латвії знайшли прихисток досить багато українців. На відміну від кінця 1919 р., коли в окремих випадках було дозволено незаконно прибулим громадянам УНР тимчасове перебування в державі, у 1920 р. установи Латвії стали значно суворіші щодо біженців. Наприклад, у червні міністр закордонних справ не прислухався до прохання консула УНР і не дозволив залишитися в Латвії Миколі Замятіну, який прийшов по транзитній візі і працював у місії Червоного Хреста США в Ризі [20, арк. 46–47].

У вересні 1920 р. Міністерство внутрішніх справ Латвії видало розпорядження кільком громадянам УНР (Віктору Унбедахту, який, до того ж, підозрювався у службі у військах Бермонта восени 1919 р., Рихарду Хауке) у термін в 14 днів залишити країну, оскільки згадані особи з метою ухилення від військової служби без дозволу установ Латвії прийняли громадянство УНР⁴. У вересні країну повинні були залишити також громадяни УНР єврейської

³ Після звільнення зі служби Н. Драгілев залишився жити в Ризі [85, с. 121].

⁴ В 1919–1920 рр. існувала тенденція, задля уникнення служби в армії багато хто з жителів Латвії приймав запропоноване громадянство чинних в Ризі закордонних представництв. Абсолютним рекордсменом у цьому плані стали представництва Білоруської Народної Республіки. У червні 1920 р. в Ризі перебувало 9330 громадян Литви, 4944 громадянина Білорусії, 4330 громадян Росії, 2302 громадянина Польщі, 1243 громадянина Естонії та 4180 громадян інших 25-и держав. Із вказаних 4944 громадян Білорусії 3405 були євреями (!) та 891 росіянин, але були також і представники інших національностей [86].

національності Хірш Міхельсон і Броні Волкін, які оселилися в Латвії після 1915 р., у жовтні й листопаді – повії Ксенія Горобець та Ольга Лашук, у грудні – Андрій Стеценко, житель села Дуніка, як "політично ненадійний", Емілія Стемріха як "особа, яка шкодить державі" і т. ін. Однак за участі консула УНР вислання В. Унбедахта ("немає достатніх доказів про його участь в авантурі Бермонта") і Р. Хаука було скасовано [23, арк. 6, 8–14, 22]. Також Міністерство внутрішніх справ у вересні 1920 р. дозволило жити в селі Балви православному священику Миколі Красногородському [13, арк. 158].

У травні 1921 р. в Москві почалися переговори з представниками Радянської України, унаслідок яких 3 серпня 1921 р. було укладено договір між Латвією та УСРР, де обидві сторони "без заперечень" визнали "одна іншу як самостійну, незалежну і суверенну державу з усіма юридичними наслідками, які можуть з'явитися від такого визнання", а також врегулювали порядок повернення біженців і опантів з України до Латвії і навпаки. Стаття 2 цього договору передбачала також "не дозволяти на своїй території створювати і перебувати будь-яким організаціям та групам, які претендують на всю територію або частину території іншої сторони, яка уклала цей договір, а також встановити роль уряду і тих посадових осіб, організацій або груп, метою яких є повалення уряду іншої договірної сторони" [22, арк. 1; 77; 73; 84, с. 41–67].

Згідно з договором будь-які офіційні відносини уряду Латвії з еміграційним урядом УНР унеможлилювалися, хоча прямий вплив договору закінчувався в кінці 1922 р., коли був створений СРСР, і УСРР де-юре припинила своє існування як суб'єкт міжнародних відносин. Ще до того змінився статус громадян УНР в Латвії – велика частина з них була змушена у своїх же інтересах вибирати громадянство Латвії, Польщі, СРСР або іншої держави, яка могла б захистити їх інтереси (або залишатися в статусі негромадянина).

Українці в Латвійській Республіці

1925 р. у незалежній Латвійській Республіці українців налічувалося 512 чол., 1930 р. – 1629 чол., 1935 р. – 1844 чол. 1930 р. найбільша кількість українців жила в Ризі (562) та округах Даугавпілс (166), Резекне (112) і Лієпая (90) [87, с. 99]. Приріст загального числа українців був очевидним. Його можна пояснити, по-перше, тією обставиною, що в початкових розрахунках чисельності народів у Латвії частково зберігалась тенденція, коли українців уважали росіянами, по-друге, зросла національна самосвідомість. Тому припущення, що кількість представників української національності серйозно зросла завдяки збільшенню кількості сільськогосподарських робітників [66, с. 11], які приїхали з Польщі, слід визнати недостатньо обґрунтованим, оскільки такі заробітчани не реєструвалися при обліку чисельності народу, і абсолютну їх більшість становили поляки та білоруси. Не можна також не враховувати значну русифікацію частини українців ще з часів Російської імперії, яка збереглася і за часів Латвійської Республіки. Багато українців за походом належали в офіційних документах свою національність вказували як російську. Доводиться визнавати, що зміни кількості українців у різних обліках чисельності народів слід також відносити на рахунок зростання національної самосвідомості цієї групи жителів Латвії.

Соціальна структура українців Латвії мала свої особливості. Серед них не було великої кількості селян, як, наприклад, серед білорусів, поляків та литовців. Переважно це були люди, народжені не в Латвії. Часто вони отримували спеціальну освіту в Росії. Багато хто потрапив до Латвії під час громадянської війни, дехто як по-

дружжя, де чоловік або жінка мали латвійське громадянство. Відносно багато було дрібних підприємців і службовців. У деяких випадках це допомагало їм обіймати відповідальні посади навіть у державних структурах Латвії. Наприклад, Володимир Романченко, який народився в Чернігові, більше 20-ти років прослужив у геодезично-топографічному відділі Генерального штабу Армії Латвії, здобувши чин капітана. Між тим, колишній начальник поліції міста Рівного (на початку 1919 р.), що народився в Бресті, українець Андрій Цібульський у 1919 – 1935 рр. був заступником начальника 8-ї поліцейської дільниці Риги⁵ [44, арк. 23]. Українець Ростислав Дідковський (син Максима Дідковського, колишнього військового представника УНР на конференції країн Балтії, власника книжкового магазину) у 1932 р. після закінчення Ризької російської гімназії (ім. Ломоносова) вивчав юриспруденцію в Університеті Латвії, який і закінчив у 1936 р. Надалі він працював помічником присяжного нотаріуса в Ризі, був юрисконсультантом православного собору Латвії та російської студентської корпорації "Ruthenia"⁶ [78, с. 88–89]. Командиром взводу 12-го полку айзсаргов Латвії (державна парамілітарна організація) у селі Рауда служив Костянтин Наток, який у 1935 р. став начальником телефонного відділу [19, арк. 50]. Володимир Бабенко [12, арк. 180] був капітаном запасу армії Латвії (народжений в 1890 р., мешкав у Ризі). Селян серед українців у Латвії було мало. Тому швидше як виняток треба зарахувати власника господарства "Пунслава" у селі Межотнес Василя Книжку, який до своєї смерті в 1936 р. брав помітну участь у роботі Товариства латишів-українців в Ризі⁷ [28, арк. 17–18]. Були й такі українці, які під час громадянської війни в Росії активно боролися проти радянської влади. Наприклад, у Паневежисі 1896 р. народився син голови суду Каунаської губернії Остап (Євстафій) Іваненко. У 1918–1920 рр. він воював (і навіть був поранений) у Добровольчій армії Півдня Росії генералів А. Денікіна та П. Врангеля, дослужився до капітана авіації. У 1921–1923 рр. він був офіцером в армії Литви, 1926 р. перевівся до Риги, де працював шофером, торгував машинами. У 1930-х рр. належав до Товариства латишів-українців [55, арк. 21].

У Латвії працювали також кілька українських художників. Найвідомішим з них був Валентин Степанов, що народився в Україні, у Новій Ушиці, юрист, художник і скульптор, в Латвію переїхав з Естонії в 1927 р. і в 1938–1940 рр. працював художником-скульптором в акціонерному товаристві "Кузнецов", на фабриці порцеляни та фаянсу⁸ [79, с. 102]. Як художниця працювала і українка Надія Лаже (уроджена Тополя) [70, с. 299]. Крім того, вона виступала з музичними номерами. Наприклад, 20 лютого 1937 р. вона виконала кілька латиських і українських народних пісень на Вечорі народів у Єлгаві, організованого Товариством земгальських жінок [90].

Велика частина українців була громадянами Латвії (їх чисельність поступово зростала), хоча водночас було серед них і чимало так званих "нансеністів", тобто

⁵ За службу А. Цібульського було нагороджено орденом Трьох зірок та ювілейною медаллю на честь 10-річчя Визвольної битви.

⁶ Р. Дідковський належав до згаданих осіб українського походження, які піддалися русифікації. В навчальних документах він зазначав свою національність як "росіянин" [48, арк. 40].

⁷ В. Книжка народився в Україні в 1896 р.

⁸ В. Степанов (1886–1968), який навчався юриспруденції в Київському університеті, а закінчив юридичний факультет Тартуського університету, залишився в Латвії і після радянської окупації. У 1940–1956 рр. він працював учителем в Ризі. Хоча в окремих виданнях національність В. Степанова зазначена як росіянин, він народився в Україні і працював в латисько-українському товаристві (навіть виступав на зібраннях як декламатор українських текстів та виконавець пісень), тому є вагомі підстави вважати його українцем [70, с. 458].

осіб без громадянства конкретної держави, з паспортами, виданими в бюро для біженців під егідою норвезького державного діяча і полярного дослідника Фрітьофа Нансена. Досить мало було громадян Литви, Польщі та СРСР. Кілька українців до державного перевороту 1934 р. брали участь у політичному житті Латвії, працюючи в політичних партіях. Наприклад, українка, сестра милосердя Ризької туберкульозної лікарні, Ольга Маркович була членом Латвійської соціал-демократичної робочої партії, українка Любов Лейн – членом філії Спілки латиських селян села Індра Даугавпільського округу [24; 33]. Судовий виконавець Ризького окружного суду Севастьян Терпиловський (народився 1868 р. в Україні) у грудні 1932 р. вступив у політичну партію "Демократичний центр" [39, арк. 293].

Кілька українців енергійно долучилися до національного руху білорусів у Латвії. Зокрема, вчитель Яків Кастилюк у першій половині 1920-х рр. працював у культурному товаристві білорусів Даугавпілса "Batjkauschina". Пізніше він був учителем у білоруських школах у Ризі, а під час німецької окупації обіймав посаду начальника 2-ї Ризької білоруської народної школи [17, арк. 222]. Кастилюк та уродженець Херсонщини Порфирій Жердій (у 1922 р. він перебрався з України до Латвії і теж працював учителем у білоруській школі в Латгалії) були засуджені за так звану Білоруською справою в 1924 р. (за надуману спробу домогтися приєднання частини Латгалії до Білорусії) [71]. Справу проти Кастилюка було закрито наприкінці 1924 р. через брак доказів, але справи П. Жердія і ще сімох білоруських учителів було розглянуто в окружному суді Латгалії у квітні 1925 р. Вирок, щоправда, був виправдальним [17, арк. 222–338; 18, арк. 150].

Комітет українських політичних біженців-емігрантів

Із загального числа українців у 1935 р. (1844 особи) 783 чол. жили в Ризі і, таким чином, саме тут не могло бути й мови про їхні організації, хоча з об'єктивних причин зазначимо, що деякі обмеження існували для організації суспільного життя загалом. 8 червня 1921 р. в Ризькому окружному суді був зареєстрований Комітет українських політичних біженців-емігрантів, що живуть в Латвії. Його метою було "надати різного роду допомогу українським біженцям-емігрантам без відмінності в їхній національності і вірі". Для досягнення мети комітет мав право просити в уряді Латвії дозвіл для емігрантів жити в державі і видати їм паспорти УНР, а також надавати різного роду допомогу.

У листопаді 1921 р. головою комітету був директор кінотеатру Василь Ємельянов, його заступник – колишній секретар дипломатичної місії УНР Лев Задорожний, секретар Андрій Майборода та член правління – колишній представник УНР в раді військових представників держав Балтії, підполковник М. Дідковський⁹. Загалом його склад становив близько 10–15 чоловік. Під час роботи комітету з 8 липня по 16 листопада 1921 р. видавалися спочатку паспорти, пізніше – спеціальні посвідчення, сукупно для 83 осіб (українцям, євреям та ін.), багато з яких, як видно з журналу реєстрації посвідчень, щойно приїхали до Латвії, а деякі жили тут постійно; для значної кількості було відзначено, що вони виїхали "в Америку", навпроти інших – просто "відбув". Однак навесні 1922 р. після вказівки Міністерства внутрішніх справ Латвії комітет фактично припинив свою діяльність (офіційно його було ліквідовано лише в 1935 р.) [40, арк. 1–27; 45]. Політичне управління Мініс-

терства внутрішніх справ у квітні–травні 1922 р. розслідувало діяльність комітету, допитавши Л. Задорожного; було зроблено висновок, що комітет спочатку видавав паспорти УНР (які пізніше були "завізовані" в установах Латвії), а потім з'явилися відповідні посвідчення, але теж за погодженням з установами Латвії [32, арк. 214–218].

Товариство латишів-українців

Інших спроб організувати повноцінне товариство українців в Латвії не було (очевидно, через невелику кількість потенційних членів). Однак 31 грудня 1932 р. в Ризькому окружному суді було зареєстровано Товариство латишів-українців¹⁰. У цей час у Латвії діяло кілька подібних спільнот – латишів і поляків, латишів і литовців та ін. Проте, Товариство латишів-українців вирізнялось однією суттєвою особливістю: усі інші мали ознаки дипломатичного характеру, оскільки представлені народи мали свою державу. Тому в цих організаціях як їхні члени працювали численні співробітники Міністерств закордонних справ і представники інших владних структур, і в їхній діяльності було відносно мало національного елементу, який міг би проявитися в акціях громадських і політичних організацій відповідних народів. У той самий час в Товаристві латишів-українців таких високопосадовців було мало (один з рідкісних винятків – директор Економічного армійського магазину полковник Андрій Леясаус). Товариство було створене місцевими підприємцями української національності, такими як: директор акціонерного товариства "Брати Камаріна" Микола Світличний¹¹, інженер-хімік Підрагської цементної фабрики Микола Римбаківський ("нансеніст"), оптовий торговець фруктами Микола Хміль (голова правління в 1936–1938 рр.), колишній секретар місії УНР, власник агентства торгівлі Лев Задорожний (до отримання громадянства Латвії в березні 1940 року – "нансеніст" [46]), а також латишами, у яких в минулому були зв'язки з Україною (приміром, уже згаданий А. Леясаус, який в 1918–1920 рр. був директором департаменту промисловості Міністерства народного господарства УНР [43, арк. 6]) або які перебували у шлюбі з українцями чи українками. На діяльність Товариства активно впливали також українці: торговець автомобілями Остап Іваненко (громадянин Литви); власник агентства торгівлі Євгеній Базилевич-Князіковський (нар. 1897 р. в Україні); діловод фабрики "Boston" Софія Лієпіня (нар. 1893 р. в Харківській губернії); "нансеніст" Адольф Блумс, який у своїй анкеті першочергово зазначив, що за національністю є українцем; Клавдія Озолія (нар. 1901 р. в Херсоні); купчиха, косметолог Наталія Заковська; купчиха Ірина Парамонова та ін.

З латишів, окрім вище зазначеного А. Леясауса, у Товаристві активно працювали нотаріус Яніс Крейцбергс (голова правління в 1933–1934 рр.), доктор лікарні Червоного хреста міста Даугавпілса Яніс Спрогіс, Едуардс Балодіс, чиновник поліції, колишній багаторічний викладач Київського політехнічного інституту та Комерційного інституту, голова Центрального комітету латишів України 1917–1918 рр. Сократс Новіцкіс [34, арк. 458–460], керівник відділу Просвітництва правління міста Риги Роберт Берзінш, який 19 років пропрацював у Києві педагогом у гімназіях та у вищих навчальних закладах, інженер (керуючий Державною цукровою монополією) Яніс Лаже (голова правління в 1934–

¹⁰ Опис роботи Латисько-українського товариства ґрунтується на таких матеріалах: [25; 26; 27; 28; 29; 30; 31].

¹¹ М. Світличний отримав в 1929 р. громадянство Латвії. У другій половині 1930-х рр. Політичне управління МВС підозрювало М. Світличного у монархічних настроях та вважало його прихильником незалежної України. [47].

⁹ М. Дідковський із сім'єю в 1931 р. отримав громадянство Латвії [45].

1936 рр.) разом із дружиною-українкою, вище згаданою художницею Н. Лаже (уродж. Тополя), бухгалтер Народного банку Латвії Яніс Межінш (після реєстрації статуту Товариства керував роботою тимчасового правління), учитель Жаніс Озолінш (на його похороні в березні 1934 р. Товариство покпало на могилу вінок, прикрашений національними кольорами Латвії та України), Яніс Скубінш, чиновник Петеріс Кузіс, інструктор із садівництва й сільського господарства Яніс Плаудіс (голова правління в 1938–1940 рр.), чиновник Державної цукрової монополії Оскарс Фішерс, геофізик Науководослідного інституту дослідження земних надр Яніс Ірбенс (останній голова правління з березня 1940 р.), інспектор податкового департаменту Александрс Графс та ін. [74, с. 194; 70, с. 73, 209, 299]. Уже від початку діяльності Товариства в ньому працював журналіст, колишній представник тимчасового уряду Латвії в Києві і депутат Сейму Крішяніс Бахманіс. До Товариства в березні 1933 р. вступила пані Гелена, дружина консула Латвії у Вітебську Хермана Пунге, у дівочтві Князіковська-Базилевич, українка за походженням [21, арк. 472], а також інші українки – пані Єлізавета (уроджена Старицька), дружина проректора Художньої академії Рудольфа Пельше, і пані Євдокія, дружина заступника голови Комерційної палати Евалда Белча.

Кількість членів Товариства спочатку складала лише 30–40 чол., але на початку 1938 р. зросла до 111 чол. (65–75% з них українці). Із самого початку одним із головних завдань Товариства була необхідність залучення до його діяльності якомога більшої кількості українців. Згідно зі Статутом офіційною метою Товариства визначено встановлення тісних культурних зв'язків між українцями й латишами. Товариство могло працювати по всій території Латвії (проте фактично працювало тільки в Ризі) [25, арк. 1–4]. Регулярно організовувалися заходи з вшанування пам'яті Т. Шевченка (перший – у березні 1933 р.), з 18 березня 1934 р. (на 120-річчя від дня народження Кобзаря) щороку в цей час у православному храмі правилися служба з молебнем про безсмертя душі поета, після якої відбувалися вечори пам'яті в приміщеннях Товариства. Правління Товариства постійно винаймало кімнати в будівлі Національної ліги жінок Латвії, а також по черзі в декількох приватних будинках у центрі міста. На загальних зборах Товариства також згадувалися питання визвольного руху українського народу. Наприклад, 17 січня 1934 р. на засіданні тимчасового уряду Я. Межінш згадував гостинне ставлення до біженців Латвії в Україні, підкреслюючи, що Латвія завоювала собі свободу і тому її "святий" обов'язок "не відмовляти від притулку розсипаному по всьому світу українському народові". На урочистостях з нагоди 120-ї річниці від дня народження Т. Шевченка 18 березня 1934 р. Я. Межінш відкрив вечір "сердечним зверненням латиською мовою, характеризуючи Т. Шевченка як борця за свободу свого народу, який у своїх віршах піднімав дух народу, що перебував у неволі, кликав на боротьбу проти рабства". Я. Межінш висловив "глибоке переконання, що народу, у якого було так багато славних вождів і такий видатний син, як Т. Шевченко, не можна пригнічувати дух свободи, і що прийдуть нові герої, які поведуть народ на боротьбу, і знову буде завойована свобода". На першому вечорі Товариства, присвяченому Т. Шевченку, також зачитали реферат М. Світличного українською мовою про життя і діяльність Т. Шевченка, після чого відбувся концерт і спільна вечеря.

У приміщенні Товариства вже 1934 р. було створено бібліотеку (нею завідував М. Римбаківський), яка щовечора була доступною для читачів. Книг було небагато, зате більша частина була українською мовою (деякі

латиською, литовською мовами). Передплачувалася й україномовна французька газета "Українське слово" (влада не дозволила Товариству переплатити українську газету "Діло", що виходила у Львові). У тому ж таки 1934 р. був створений Дамський комітет, яким довгий час керувала Н. Лаже. Він регулярно організував так звані млинцеві або чайні вечори, а також відповідав за організацією буфету на більш великих заходах Товариства (у протоколах кілька разів було зазначено, що особливо на таких прийомах подобалися "українські ковбаски"). У листопаді 1935 р. з числа членів Товариства було організовано хор, який брав участь як на урочистостях на честь пам'яті Т. Шевченка в храмах, так і на вечорах відпочинку (репетиції хору відбувалися тричі на тиждень у приміщенні, орендованому Товариством). Диригентами хору були українці: Олексій Чіпурдаєв (до грудня 1935 р.), В. Степанов (вищезгаданий художник), Дмитро Дурняпін і вільний художник, який закінчив консерваторію Латвії, Володимир Глаголев (за професією також диригент хору, член Товариства), а латиським пісням хор у другій половині 30-х рр. навчав латиш Едгар Самтс. Щосереди в приміщенні Товариства відбувалися "пісенні вечори", паралельно влаштовувалися лекції з історії України та Латвії, про найбільш відомих діячів культури (Т. Шевченка та ін.), з української музики та інших сфер культури, з господарських питань і т. ін., планували започаткувати курси латиської й української мов, а також організувати виставку прикладного мистецтва українців. Щороку для малозабезпечених товаришів (українців) видавали грошову допомогу в розмірі 100–150 латів (кошти для цього збирали через лотереї, що влаштовувалися на заходах Товариства).

Особливо яскраво характер діяльності Товариства у сфері культури демонстрували програми великих заходів (вони відбувалися в залі Товариства "Resource" на площі Ратес, в Маленькій гільдії – у будинку на вулиці Амату, а 25 березня 1939 р. – у товаристві латишів Риги). Наприклад, у лютому 1935 р. було влаштовано вечір, на якому хор Товариства спочатку виконав кілька латиських пісень (серед яких – Язеп Вітола "Замок світла", народні пісні "Війни засмучуються", "Вій, вітерець!", "Хто такі, хто співають" та ін.), після цього було виконано кілька українських пісень. Потім виступила співачка Ксенія Осадча-Голдберг (член Товариства), яка також виконала пісні двома мовами. Продовжився концерт декламуванням віршів і виступом танцюристів. У драматичному гуртку Товариства в 1938 р. було шість акторів, і вони успішно ставили п'єси українських та латиських авторів (навіть 2-гу дію української опери "Запорожець за Дунаєм"). У концертах Товариства брали участь також запрошені професійні музиканти (наприклад, 15 лютого 1936 р. на концерті Товариства виступили учениці студії пластичного танцю Беатріс Вігнере, які виконали латиські й українські народні танці).

Товариство підтримувало зв'язки з українськими організаціями в Литві ("Литовське українське товариство" в Каунасі), у Польщі (Вільнюсі й, особливо, у Львові), Чехословаччині (з товариством "Історичний кабінет українців" у Празі, яке запросило відомості про діяльність Товариства латишів-українців і активно брало участь у громадському житті держави Латвії). Подібно іншим громадським організаціям у період авторитарної влади Товариство жертвувало значні суми грошей Фонду допомоги інвалідам війни (120 латів в листопаді 1935 р.), на будівництва пам'ятника Свободи, площі Перемоги в Ризі та ін. (3 березня 1937 р. на засіданні правління було висунуто пропозицію Н. Хмеля жертвувати "на пам'ятник єдності латиського народу – площу

Перемоги, як подяку за надану гостинність українцями та надання притулку й проживання в державі Латвії").

Наприкінці 30-х рр. Міністерство громадських справ прагнуло зменшити кількість товариств, об'єднавши організації зі схожими цілями й характером. У березні 1940 р. правління Товариства отримало "добру вказівку" від директора Департаменту преси та суспільства про доцільність увійти до складу "Товариства культурного зближення народів СРСР". 29 березня загальні збори підтримали таку пропозицію і наказали правлінню здійснити всі необхідні для цього формальності. Голова правління "Товариства культурного зближення з народами СРСР" професор Альфредс Калнинш висловив згоду, пообіцявши, що Товариство латишів-українців і надалі працюватиме як окрема філія, а один його представник увійде до правління. Він висунув єдину умову – членами залишатимуться тільки громадяни Латвії, як того вимагав статут його організації.

6 червня 1940 р. відбулося останнє засідання правління Товариства, яке постановило, що майже все необхідне для об'єднання підготовлено. З поданого списку, у якому було 76 членів, викреслили шістьох "нансеністів" і одного громадянина Литви, а також кількох неактивних товаришів. Решта членів дали свою згоду працювати в "Товаристві культурного зближення з народами СРСР". Проте внаслідок окупації Латвії було закрито всі "буржуазні" організації, тому заплановану на кінець літа реформу так і не було реалізовано¹².

Радянська окупація Латвії у 1940–1941 рр.

Одразу після окупації Латвії та її анексії Радянським Союзом улітку 1940 р. громадське життя українців зупинилося, так само як і для всіх інших народних меншин.

Фактично моментально, після введення радянських військ розпочалися арешти українців у Латвії. 2 серпня 1940 р. (формально ще до анексії СРСР, що відбулася за кілька днів) в Ризі було заарештовано бухгалтера Товариства діячів лісового господарства Латвії, українця Володимира Олександровича (народився 1902 р. в Україні) [1], 6 серпня в Ризі затримали колишнього кандидата в члени правління комітету у справах політичних біженців-емігрантів України, власника книгарні М. Дідковського, якого звинуватили в службі в армії УНР і представництві її інтересів у країнах Балтії [81, с. 167].

29 вересня 1940 р. в селі Літене було заарештовано українця Онисима Малого (народився 1890 р. на Херсонщині), звинуваченого в службі з 1920 р. "в білій армії Латвії" (був командиром взводу прикордонників), який "розправлявся з комуністами і червоноармійцями", до того ж, з 1930 р. був членом партії Соціал-демократів Латвії [81, с. 184] та ін. Згадаймо також українця Миколу Закарку, який був серед приблизно 80-ти знищених жителів Латвії навесні 1941 р., знайдених після відступу Червоної армії поряд із будівлею літньої дачі НКВС на озері Балтезерс поблизу Риги [6].

Свої кульмінації репресії досягли 14 червня 1941 р., коли було заарештовано (в основному чоловіків) і відправлено в заслання (переважно членів їхніх родин) тисячі жителів Латвії, серед яких були й українці. Колишнього голову комітету у справах політичних біженців-емігрантів України, які жили в Латвії, і відомого власника кіновиробництва (йому належали престижні кінотеатри "Palladium" і "Splendid Palace" в Ризі, а також підприємства кіно в Таллінні і Каунасі) В. Ємельянова було заарештовано 14 червня. У висунутому проти нього обвинуваченні особливо підкреслювалася його участь у роботі згаданого комітету на початку 20-х рр., а

також відзначена невдала спроба виїзду до Німеччини на початку 1941 р. В. Ємельянова засуджено до 10 років ув'язнення, він помер у таборі Солікамська в жовтні 1949 р. (вислана була і його сім'я) [8, арк. 1–35].

За причетність до комітету "Білих емігрантів України" в Латвії в 1921 р., 14 червня 1941 р. в Ризі було заарештовано і потім "притягнуто до суду" шофера ризької фабрики фанери Івана Абраменка, що народився 1893 р. в Києві, якому до того ж висунули звинувачення у дезертирстві з Червоної армії у 1918 р. та у службі в гетьмана Скоропадського, а пізніше в УНР у Петлюри, згодом у Юденича в Північно-західній армії Росії (його було засуджено до смертної кари 10 квітня 1942 р. в таборі Солікамськ Усольягу). Разом із ним було заарештовано його сина Віктора (народився 1922 р., звільнено з Усольягу в червні 1946 р. після п'ятирічного ув'язнення), а до Новосибірської області було вислано й інших членів родини: дружину Ольгу, дочок Зінаїду (14 років) і Віру (2 роки) [11, арк. 2–40; 81, с. 3; 60, с. 534–535].

Також 14 червня радянські репресивні установи в лісовому господарстві Платона заарештували лісника, українця Леонтія Шаповалова (народився 1902 р. в Гродно), який був ротним командиром айзсаргів (помер у таборах В'ятки в січні 1942 р.), а його родину (дружину й народженого в 1941 р. сина Володимира) вислали до Красноярського краю [75, с. 408]. 16 червня в Лієпаї було заарештовано прачку, українку Олену Фейну (у дівочтві Босенко, народилася 1899 р. в Лієпаї); 14 червня в місті Даугавпілсі – слюсара, українця Павла Макаруху (народився 1912 р. в Даугавпілсі), який свого часу служив в армії Латвії (помер у В'ятці в червні 1942 р.), а його родину (дружину та синів, що народилися в 1934 і 1938 рр.) вислано до Красноярського краю; 22 червня в Ризі заарештовано українку Клару Зігель та ін. [3; 4; 5].

Німецька окупація Латвії в 1941–1945 рр.

Під час німецької окупації в 1941–1945 рр. кількість українців в Латвії значно зросла. Реалізований у лютому 1943 р. перепис населення в генеральному окрузі Латвії нарахував 11339 українців – майже в шість разів більше, ніж у 1935 р. Очевидною є та обставина, що були зареєстровані також люди, які були привезені окупаційними органами на роботу до Латвії, а також працюючі у власників сільського господарства та на підприємствах полонені Червоної армії. Це побічно підтверджують наведені відомості про використання мови в українських сім'ях: 5768 осіб вживали російську, 4227 – українську, 700 – латиську, 123 – білоруську (471 українець в сім'ях вживав дві мови, тоді як українською спілкувалися 14 латишів, 12 росіян, 11 білорусів, 75 поляків, два литовці і два представники інших народів, загальне число осіб, які переважно говорили українською мовою, зросло до 4343) [54, арк. 63; 80, с. 15].

У травні 1944 р. в Ризі померла і була похована на Покровському цвинтарі дружина колишнього проректора Художньої академії Р. Пельша пані Єлізавета (чоловіка і двох синів було заарештовано 23 червня 1941 р. і вивезено до місць ув'язнення в Росію), у зв'язку з чим преса Латвії визнала її заслуги і зауважила той факт, що покійна народилася в Миргороді "в інтелігентній українській родині" [83].

Ставлення українців Латвії до німецької окупації важко встановити через їх невелику чисельність, оскільки жодної суспільно-політичної активності українці в Латвії тоді не виявляли. Однак можна припустити, що воно не сильно відрізнялося від, наприклад, ставлення білорусів Латвії до влади окупантів: воно було дуже різним. Наприклад, згаданий капітан В. Романченко

¹² Діяльність Товариства відтворено на підставі: [25; 26; 27].

наприкінці червня і в липні 1941 р. брав активну участь у лавах латиських національних партизанів в районі міста Вентспілса (деякий час був у так званій Службі безпеки Вентспілса, яку пізніше перейменували на Латиську комендатуру міста Вентспілса). Ця структура перед приходом німецьких військ патрулювала околиці міста, аби перешкодити приходу великих груп червоноармійців. Під час цієї акції відбувалися бойві зіткнення з втратами з обох боків. На похованні одного загинлого партизана у Вентспілсі 1 липня від імені комендатури виступив В. Романченко [89]. Є відомості також про Петра Абрамченка, котрий народився в районі Чернігова. До Латвії він прибув з Німеччини у 1920 р. з транспортом військовополонених, колишніх солдатів російської армії; до Радянської Росії виїхати відмовився і з 1935 р. жив у Балтінаві. За часів радянської окупації він був завідувачем їдальні, а під час німецької – продавцем. У липні 1941 р. П. Абрамченко одним із перших вступив до місцевої групи латиської самооборони (у 1945 р. його за це заарештували, але приблизно через рік звільнили) [10, арк. 1–26]. Ще один українець, Володимир Попович (народився 1905 р. в Ризі, у 1926–1927 рр. служив у 7-му Сігулдському піхотному полку армії Латвії) улітку 1941 р. брав активну участь у силах самооборони латишів, що діяли в районі Болдераї в Ризі [7]. 31 серпня 1941 р. у Лієпаї від вибуху авіабомби загинула українка Оксана Афанасьєва (народилася 1901 р. в Лієпаї) [2].

Кількох українців у 1943–1945 рр. було мобілізовано до латиського легіону, наприклад, селянина з Карсави Саву Ванцана [49, 3]. У місті Даугавпілсі влітку і восени 1943 р. було розміщено один із поліцейських батальйонів. Неодноразово згаданий колишній голова ревізійної комісії Товариства латишів-українців О. Іваненко завідував складом запасних частин військової автомобільної бази [50, арк. 23; 51, арк. 4; 52, арк. 42]. У своєму опитувальному листі він особливо підкреслив свою участь у боротьбі проти радянської влади у 1918–1920 рр. в лавах Добровольчої південноросійської армії, вказуючи при цьому, що сам він був поранений під час військових дій, а його рідний брат загинув [55, арк. 20–21].

Багато радянських військовополонених української національності, що під час війни потрапили в Латвію, до 1944–1945 рр. працювали в сільських господарствах латишів. Дехто з них у березні 1943 р. добровільно або точніше добровільно-примусово записалися на допоміжну службу до німецької армії. В Латвійському державному історичному архіві знаходяться, щонайменше, 549 анкет-заяв від колишніх червоноармійців-українців (усі 1919–1924 рр. народження, і всі вони до служби в німецькій армії працювали у сільських господарствах в ризькому окрузі) [53]. Так, 31 березня у Ризі "добровольцями" записалися: Олександр Шустік (народився 1920 р. у селі Істра), Олександр Красталева (1924 р.н.), Автаном Асташев (українець-старообрядець, народився 1921 р. у Лудзі) [53, арк. 642, 655, 689]. Також відомо, що житель села Яунрауна округу Цесіс Григорій Шевченко (народився 1890 р. на Херсонщині) у серпні 1944 р. під час стрімкого наближення Червоної армії добровільно вступив до "айзсаргів" і охороняв табір радянських військовополонених. За це його було засуджено на три роки ув'язнення, але за амністією вирок було скасовано [9, арк. 2–21]. У той самий час інші українці брали участь у радянському підпільному русі на території Латвії.

На основі вище викладеного матеріалу не можна точно визначити ставлення окупаційної влади до українців у Латвії. Однак, маємо підстави констатувати, що воно не сильно відрізнялося від ставлення до інших невеликих національних груп. Наприклад, наприкінці 1941 р. – на початку 1942 р., відповідно до розпоря-

дження німецького бургомістра Риги, заборонялось відвідувати латиські школи дітям нелатиської національності. Лише деякі отримали дозвіл на подальше навчання за спеціальними вказівками. Поміж них були й українці. Так, у 45-й початковій школі дозволили вчитися Борису Стеченку, у 8-й початковій школі – Михайлу Олександровичу, в 10-й гімназії – Миколі Романенку [56, арк. 4, 29–30, 151].

Наприкінці Другої світової війни, тікаючи перед приходом Червоної армії, багато українців залишило Латвію. Вони стали біженцями у Західній Європі. Між ними був раніше згаданий юрист Р. Дідковський, батько якого був репресований радянською владою у 1940 р., а сам він під час німецької окупації працював помічником присяжного нотаріуса в Ризі [78, с. 88–89; 82, с. 23].

Після Другої світової війни в історії українців Латвії розпочався зовсім новий відрізок часу, але його початок хоча б за територіальним принципом, безумовно, треба шукати в період до 1940 р., коли українці Латвії очевидно підтвердили як здатність інтегруватися в суспільстві, так і здатність зберегти національну самобутність. Також слід визнати істотний внесок Товариства латишів-українців у розвиток національної культури й самосвідомості у 1930-х рр. в Латвії. Воно суттєво відрізнялось від інших товариств, метою яких було зміцнення міжнаціональної дружби і зв'язків, попри відсутність в них представників відповідного народу (наприклад, Товариство латишів-бриттів), або чия діяльність була важливою для розвитку міждержавних дипломатичних відносин (наприклад, Товариство зі зближення латишів і поляків). Товариство ж латишів-українців стало для невеликої української громади в Латвії єдиним місцем, де можна було публічно заявити про свою національну свідомість. Власне цим й можна пояснити значну активність його членів, що проявлялася передусім у різних культурно-мистецьких заходах: виступах хору, театральних постановках, організації оперних вистав тощо. Далеко від Батьківщини, у Ризі, у Латвії, місцеві українці відчували себе частиною великого народу. Слід зазначити, що українці Латвії на 1940 р. були повністю інтегровані в суспільство, у них не виникало труднощів з латиською мовою, велика частина українців ідентифікувала себе з державою Латвія, водночас, не втрачаючи іншої ідентифікації з народом України.

Список використаних джерел

1. Hoover Institution Archives, Latvijas Centrālā padome (далі – HIA, LCP), box 10–1.
2. HIA, LCP, box 10–2.
3. HIA, LCP, box 17–3.
4. HIA, LCP, box 19–4.
5. HIA, LCP, box 22–2.
6. HIA, LCP, box 28–1.
7. HIA, LCP, box 29–4.
8. Latvijas Valsts arhīvs (Латвійський державний архів, далі – LVA), 1986 f. (Справи з обвинуваченнями), 1 ар., 17180 л.
9. LVA, 1986 f., 1 ар., 37967 л.
10. LVA, 1986 f., 2 ар., P-1996 л.
11. LVA, 1986 f., 2 ар., P-6657 л.
12. Latvijas Valsts vēstures arhīvs (Латвійський державний історичний архів, далі – LVVA), 1367 f., 5 ар., 44 л.
13. LVVA, 1368 f. (Секретаріат МВС), 1 ар., 814 л.
14. LVVA, 1376 f. (Поліцейські установи Риги), 2 ар., 12212 л.
15. LVVA, 1492 f., 1 ар., 107 л.
16. LVVA, 1507 f., 1 ар., 217 л.
17. LVVA, 1612 f. (Даугавпілський окружний суд), 14 ар., 10 л.
18. LVVA, 1612 f., 14 ар., 12 л.
19. LVVA, 1640 f. 1 ар., 190 л.
20. LVVA, 2570 f. (Адміністративний департамент МЗС), 2 ар., 53 л.
21. LVVA, 2570 f., 14 ар., 1211 л.
22. LVVA, 2574 f. (Політичний департамент МЗС), 2 ар., 135 л.
23. LVVA, 2574 f., 2 ар., 60 л.
24. LVVA, 3017 f. (Латвійська соціал-демократична партія), 1 ар., 765 л.
25. LVVA, 3108 f. (Латисько-українське товариство), 1 ар., 1 л. (Статут Товариства та поправки до них).

26. LVVA, 3108 f., 1 apr., 2 l. (Книга протоколів зібрань Товариства та засідань членів правління).
27. LVVA, 3108 f., 1 apr., 3 l. (Протоколи засідань членів правління).
28. LVVA, 3108 f., 1 apr., 4 l. (Анкетні членів).
29. LVVA, 3108 f., 1 apr., 5 l. (Вихідні документи Товариства).
30. LVVA, 3108 f., 1 apr., 6 l. (Вхідні документи).
31. LVVA, 3108 f., 1 apr., 7 l. (Документація заходів Товариства).
32. LVVA, 3235 f. (Політичне управління МВС), 1/6 apr., 8 l.
33. LVVA, 3282 f. (Латвійське об'єднання селян), 1 apr., 1201 l.
34. LVVA, 3318 f. (Ризьке військове управління), 1 apr., 2033 l.
35. LVVA, 3601 f. (Штаб головнокомандувача армії), 1 apr., 4 l.
36. LVVA, 3601 f., 1 apr., 267 l.
37. LVVA, 3601 f., 1 apr., 268 l.
38. LVVA, 3601 f., 1 apr., 420 l.
39. LVVA, 3710 f. (Партія "Демократичний центр"), 1 apr., 898 l.
40. LVVA, 3724 f. (Департамент преси та товариств Міністерства внутрішніх справ), 1 apr., 11792 l.
41. LVVA, 4962 f., 1 apr., 34 l.
42. LVVA, 5434 f. (Військовий музей Військового міністерства), 1 apr., 844 l.
43. LVVA, 5601 f. (Колекція особових справ армійського штабу), 1 apr., 3669 l.
44. LVVA, 5604 f. (Колекція особових справ співробітників Поліції), 1 apr., 1212 l.
45. LVVA, 6483 f. (Колекція паспортів Риги), 4 apr., 6483 l.
46. LVVA, 6483 f., 4 apr., 456351 l.
47. LVVA, 6483 f., 4 apr., 61067 l.
48. LVVA, 7427 f. (Особові справи студентів Латвійського університету), 1 apr., 17298 l.
49. LVVA, P-71 f. (Латвійський легіон СС), 1 apr., 21 l.
50. LVVA, P-712 f. (Бієдība "Baltkrievu apvienība"), 1 apr., 2 l.
51. LVVA, P-712 f., 1 apr., 3 l.
52. LVVA, P-712 f., 1 apr., 4 l.
53. LVVA, P-80 f. (Командувач збройними силами Німеччини в Ос-тланді), 2 apr., 2 l.
54. LVVA, P-813 f., 2 apr., 28 l.
55. LVVA, P-828 f. (Торгово-промислова головна дирекція), 4 apr., 40 l.
56. LVVA, P-1489 f. (Rīgas pilsētas Izglītības valde), 1 apr., 13 l.
57. Єкабсонс Е. Латвійсько-українські зв'язки за доби УНР // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 59–73.
58. Проценко П. Українізація на Північному фронті російської армії // За державність. – 1936. – № 6. – С. 229–233.
59. Савченко В. Спогади про Український рух у ХІІ російській армії в 1917 році // За державність. – 1929. – № 1. – С. 48–61.
60. Aizvestie. 1941. gada 14. jūnijs. – Rīga, 2001.
61. Album Academicum des Polytechnicum zu Riga. 1862–1912. – Rīga: Verlag Jonck & Poliewsky, 1912. – 830 s.
62. Apine I., Volkovs V. Slāvi Latvijā (etniskās vēstures apcerējums). – Rīga, 1998.
63. Armijas virspavēlnieka 1919. gada pavēles (Накази командира армії 1919 року) LVVA, Zinātniskā bibliotēka (Наукова бібліотека).
64. Baltijas skolotāju seminārs, 1870–1919 / Red. Ed. Tomass. – Rīga: Bijuša Baltijas skolotāju semināra audzēkņu un skolotāju biedrības izdevums, 1940. – 599 lpp.
65. Dribins L. Mazākumtautību vēsture Latvijā. Eksperimentāls metodisks līdzeklis. – Rīga, 1998: Zvaigzne. – 270 lpp.
66. Dribins L. Ukraini Latvijā. – Rīga, 1995: Latvijas Zinātņu akadēmijas Filozofijas un socioloģijas institūts. – 88 lpp.
67. Dzimentenes Vēstnesis. – 1910. – 25 febr.
68. Dzimentenes Vēstnesis. – 1913. – 28. dec.
69. Dzimentenes Vēstnesis. – 1914. – 20 febr.
70. Es viņu pazīstu latviešu biogrāfiskā vārdnīca / Red. Ž. Unams. – Rīga: Biogrāfiska archiva apgāds, 1939.
71. Jēkabsons E. Baltkrievi Latvijā 1918.–1940. gadā // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls. – 2001. – Nr. 4. – Lpp. 104–133.
72. Jēkabsons E. latvijas attiecības ar Ukrainas Tautas Republiku 1919.–1921. gadā // Latvijas Vēsture. – 2003. – Nr. 4. – Lpp. 56–72.
73. K. U. Ukraina un Latvija // Brīvā Zeme. – 1921. – 21. jūn.
74. Latvijas darbinieku galerija, 1918–1928 / Red. P. Krodera. – Rīga: Grāmatu draugs, 1929.
75. Latvijas pilsoņu martiroloģijs Vjatlāgā 1938–1956 (2567 Vjatlāga mocekļu īsbiogrāfijas) / Sast. H. Strods, V. Veremejevs. – Rīga: Žurnāla "Latvijas Vēsture" fonds, 2006.
76. Latvijas Sargs. – 1919. – 3. sept.
77. Latvijas Sargs. – 1921. – 10. aug.
78. Latvijas Universitātes Tautsaimniecības un tiesību zinātņu fakultātes Tiesību zinātņu nodaļas absolventu dzīves un darba gaitas (1919–1944) / Red. I. Lapiņš. – Rīga: Senatora Augusta Lēbera Fonds, 1999.
79. Māksla un arhitektūra biogrāfijās. 3. sēj. / red. A. Vilsons. – Rīga: Preses names, 2000.
80. Mežs I. Latvieši Latvijā. Etnodemogrāfisks apskats. – Rīga: Zinātne, 1994.
81. No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940–1986. Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs / Red. R. Vīksne, K. Kangeris. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 1999.
82. Oficiāls telefona abonentu saraksts Latvijas ģenerālapgabalā. Rīgas telefona tīkls 1944. g. latviešu izdevums. – Rīga, 1944.
83. Prof. Peļšes kundze guldīta smiltājā // Tēvija. – 1944. – 24. maijs.
84. Recueil des principaux Traités conclus par la Lettonie avec les Pays Étrangers 1918–1930 / G. Albat. – Rīga, 1930.
85. Rīgas adresu-izziņas grāmata 1928 gadam. – Rīga: Izdevniecība "Leta", 1929.
86. Skujenieks M. Rīgas iedzīvotāju tautība un pavalstniecība // Valdības Vēstnesis. – 1920. – 20. jūl.
87. Trešā tautas skaitīšana Latvijā 1930. gadā. II daļa / Red. M. Skujenieks. – Rīga: Valsts statistikā pārvalde, 1930.
88. Valdības Vēstnesis. – 1919. – 3. sept.
89. Ventas Balss. – 1941. – 4. jūl.
90. Zemgales Balss. – 1937. – 22 febr.

References

1. Hoover Institution Archives, Latvijas Centrālā padome (HIA, LCP), box 10–1.
2. HIA, LCP, box 10–2.
3. HIA, LCP, box 17–3.
4. HIA, LCP, box 19–4.
5. HIA, LCP, box 22–2.
6. HIA, LCP, box 28–1.
7. HIA, LCP, box 29–4.
8. Latvijas Valsts arhīvs (LVA), 1986 f. (Accusation acts), 1 apr., 17180 l.
9. LVA, 1986 f., 1 apr., 37967 l.
10. LVA, 1986 f., 2 apr., P-1996 l.
11. LVA, 1986 f., 2 apr., P-6657 l.
12. Latvijas Valsts vēstures arhīvs (LVVA), 1367 f., 5 apr., 44 l.
13. LVVA, 1368 f. (Secretariat of Ministry of Internal Affairs), 1 apr., 814 l.
14. LVVA, 1376 f. (Riga City Police), 2 apr., 12212 l.
15. LVVA, 1492 f., 1 apr., 107 l.
16. LVVA, 1507 f., 1 apr., 217 l.
17. LVVA, 1612 f. (Daugavpils Regional Court), 14 apr., 10 l.
18. LVVA, 1612 f., 14 apr., 12 l.
19. LVVA, 1640 f. 1 apr., 190 l.
20. LVVA, 2570 f. (Department of Administration of the Ministry of Foreign Affairs), 2 apr., 53 l.
21. LVVA, 2570 f., 14 apr., 1211 l.
22. LVVA, 2574 f. (Political Department of the Ministry of Foreign Affairs), 2 apr., 135 l.
23. LVVA, 2574 f., 2 apr., 60 l.
24. LVVA, 3017 f. (Latvian Social-Democratic Party), 1 apr., 765 l.
25. LVVA, 3108 f. (Latvian-Ukrainian Society), 1 apr., 1 l. (Charters of the Society and Amendments thereto).
26. LVVA, 3108 f., 1 apr., 2 l. (The Minute Book of the Society Gatherings and Meetings of Board Members).
27. LVVA, 3108 f., 1 apr., 3 l. (The Proceedings of Board Members).
28. LVVA, 3108 f., 1 apr., 4 l. (Questionnaires of Members).
29. LVVA, 3108 f., 1 apr., 5 l. (Outgoing Documents).
30. LVVA, 3108 f., 1 apr., 6 l. (Incoming Documents).
31. LVVA, 3108 f., 1 apr., 7 l. (Documents on Society's Activity).
32. LVVA, 3235 f. (Political Department of the Ministry of Internal Affairs), 1/6 apr., 8 l.
33. LVVA, 3282 f. (Latvian Peasants Union), 1 apr., 1201 l.
34. LVVA, 3318 f. (Riga Military Administration), 1 apr., 2033 l.
35. LVVA, 3601 f. (headquarter of Commander-in-Chief of the Army), 1 apr., 4 l.
36. LVVA, 3601 f., 1 apr., 267 l.
37. LVVA, 3601 f., 1 apr., 268 l.
38. LVVA, 3601 f., 1 apr., 420 l.
39. LVVA, 3710 f. (Party "Democratic Center"), 1 apr., 898 l.
40. LVVA, 3724 f. (Department of Press and Societies of the Ministry of Internal Affairs), 1 apr., 11792 l.
41. LVVA, 4962 f., 1 apr., 34 l.
42. LVVA, 5434 f. (Military Museum of the Military Ministry), 1 apr., 844 l.
43. LVVA, 5601 f. (The Collection of Personal Records of Army's Headquarter), 1 apr., 3669 l.
44. LVVA, 5604 f. (The Collection of personal Records of Police Officers), 1 apr., 1212 l.
45. LVVA, 6483 f. (The Collection of Passports, Riga), 4 apr., 6483 l.
46. LVVA, 6483 f., 4 apr., 456351 l.
47. LVVA, 6483 f., 4 apr., 61067 l.
48. LVVA, 7427 f. (Personal Records of the Students of the University of Latvia), 1 apr., 17298 l.
49. LVVA, P-71 f. (Latvian SS Legion), 1 apr., 21 l.
50. LVVA, P-712 f. (Biedība "Baltkrievu apvienība"), 1 apr., 2 l.
51. LVVA, P-712 f., 1 apr., 3 l.
52. LVVA, P-712 f., 1 apr., 4 l.
53. LVVA, P-80 f. (The Commander-in-Chief of German Forces in Ostland), 2 apr., 2 l.
54. LVVA, P-813 f., 2 apr., 28 l.
55. LVVA, P-828 f. (Main Directorate of Commerce and Industry), 4 apr., 40 l.
56. LVVA, P-1489 f. (Rīgas pilsētas Izglītības valde), 1 apr., 13 l.
57. JEKABSONS, E. (2006) Latvysko-ukrainski zviazky za doby UNR. *Ukrainskiy istorychnyi zhurnal*. 467(2), 59–73.
58. PROTSENKO, P. (1936) Ukrainizatsiya na Pivnichnomu fronti rosiyskoi armii. *Za derzhavnist'*. 6, 229–233.
59. SAVCHENKO, V. (1929) Spogady pro Ukrainiyskiy rukh u XII rosiyskiy armii v 1917 rotsi. *Za derzhavnist'*. 1, 48–61.

60. PELKAUS, E. (ed.) (2001) *Aizvestie. 1941. gada 14. jūnijs*. Rīga: Latvijas Valsts arhivs, Nordik.
61. RĪGAS POLITEHNISKAIS INSTITŪTS (1912) *Album Academicum des Polytechnikums zu Riga, 1862–1912*. Rīga: Verlag Jonck & Poliewsky.
62. APINE, I., VOLKOV, V. (1998) *Slāvi Latvijā (etniskās vēstures apcerējums)*. Rīga: Mācību Apgāds.
63. Armijas virspavēlnieka 1919. gada pavēles. IVVA, Zinātniskā bibliotēka.
64. TOMÄSS, E. (ed.) (1940) *Baltijas skolotāju seminārs, 1870–1919*. Rīga: Bijušā Baltijas skolotāju semināra audzēkņu un skolotāju biedrības izdevums.
65. DRIBINS, L. (1998) *Mazākumtautību vēsture Latvijā. Eksperimentāls metodisks līdzeklis*. Rīga: Zvaigzne.
66. DRIBINS, L. (1995) *Ukraini Latvijā*. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmijas Filozofijas un socioloģijas institūts.
67. *Dzimtenes Vēstnesis*, newspaper (1910), Rīga, 25 Feb.
68. *Dzimtenes Vēstnesis*, newspaper (1913), Rīga, 28 Dec.
69. *Dzimtenes Vēstnesis*, newspaper (1914), Rīga, 20 Feb.
70. UNAMS, Ž. (ed.) (1939) *Es viņu pazīstu latviešu biogrāfiskā vārdnīca*. Rīga: Biogrāfiskā archiva apgāds.
71. JĒKABSONS, Ē. (2001) *Baltkrievi Latvijā 1918–1940. gadā. Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*. 4, 104–133.
72. JĒKABSONS, Ē. (2003) *Latvijas attiecības ar Ukrainas Tautas Republiku 1919–1921. gadā. Latvijas Vēsture*. 4, 56–72.
73. K. U. (1921) *Ukraina un Latvija. Brīvā Zeme*, newspaper, Rīga, 21 Jun.
74. KRODERA, P. (ed.) (1929) *Latvijas darbinieku galerija, 1918–1928*. Rīga: Grāmatu draugs.
75. STRODS, H., VEREMEJES, V. (eds.) (2006) *Latvijas pilsoņu martiroloģijs Vjatlajā 1938–1956 (2567 Vjatlāja mocekļu īsbiogrāfijas)*. Rīga: Žurnāla "Latvijas Vēsture" fonds.

76. *Latvijas Sargs*, newspaper (1919), Rīga, 3 Sep.
77. *Latvijas Sargs*, newspaper (1921), Rīga, 10 Aug.
78. LAPIŅŠ, L. (ed.) (1999) *Latvijas Universitātes Tautsaimniecības un tiesību zinātņu fakultātes Tiesību zinātņu nodaļas absolventu dzīves un darba gaitas (1919–1944)*. Rīga: Senatora Augusta Lēbera Fonds.
79. VILSONS, A. (ed.) (2000) *Māksla un arhitektūra biogrāfijās*. Vol. 3. Rīga: Preses names.
80. MEŽS, I. (1994) *Latvieši Latvijā. Etnodemogrāfisks apskats*. Rīga: Zinātne.
81. VĪKSNE, R., KANGERIS, K. (eds.) (1999) *No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940–1986. Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.
82. *Oficiāls telefona abonentu saraksts Latvijas ģenerālapgabalam. Rīgas telefona tīkls 1944. g. latviešu izdevums* (1944). Rīga: S.n.
83. Prof. Pelšes kundze guldīta smiltājā (1944). *Tēvija*, newspaper, Rīga, 24 May.
84. ALBAT, G. (1930) *Recueil des principaux Traités conclus par la Lettonie avec les Pays Étrangers 1918–1930*. Rīga: S.n.
85. LATVIJAS TELEGRAFA AGENTURA RĪGA (1929) *Rīgas adresu-izziņas grāmata 1928. gadam*. Rīga: Izdevniecība "Leta".
86. SKUJENIEKS, M. (1920) *Rīgas iedzīvotāju tautība un pavalstniecība. Valdības Vēstnesis*, newspaper. Rīga, 20 Jul.
87. SKUJENIEKS, M. (ed.) (1930) *Trešā tautas skaitīšana Latvijā 1930. gadā. II daļa*. Rīga: Valsts statistika pārvalde.
88. *Valdības Vēstnesis*, newspaper (1919), Rīga, 3 Sep.
89. *Ventas Balss*, newspaper (1941), Ventspils, 4 Jul.
90. *Zemgales Balss*, newspaper (1937), Jelgava, 22 Feb.

Надійшла до редколегії 27.04.15

Eriks Jekabsons Dr., prof.
University of Latvia, Riga, Latvia

UKRAINIANS IN LATVIA (END OF THE 19th CENTURY – 1945)

The aim of the article is to show the number, social structure and main national activities of Ukrainians in Latvia from the end of 19th century to the end of World War II. The main attention is paid to the interwar period, during the existing of independent state of Latvia. The Ukrainians constituted comparatively small but rather active national group in the Republic of Latvia (about 1000 – 1500 people) but in 1919–1921 in Riga was active the diplomatic Mission and Consulate of Ukrainian People Republic. Article shows the activities of Ukrainians in Latvia during the tsarist time (the first Ukrainian Society was founded in Riga in 1911), during the World War I and particularly in 1917, during the Latvian War of Independence when there were many citizens of Ukrainian People Republic in Latvia (beside the consulate and Mission there existed the Committee of Ukrainian Political refugees in Latvia for several years), the number of Ukrainians in Latvia in 20-ties and 30-ties, their participation in the political and social life of the country, the foundation and activities of Latvian-Ukrainian Society – organization which became the center of Ukrainian cultural life in Riga, the fate of Latvian Ukrainians during the year of Soviet occupation in 1940–1941 (some of them were imprisoned and even killed) and the Nazi German occupation in 1941–1945 (Ukrainians were involved in all main processes taking part in Latvia, including the mobilization into the so called Latvian Legion of German armed forces).

Keywords: Ukrainians, Latvia, Riga, Ukrainian People's Republic, Committee of Ukrainian Political refugees, Latvian-Ukrainian Society.

УДК 94 (430) "15"

П. Котляров, канд. іст. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПОРТРЕТИ МЕЛАНХТОНА: СПІВВІДНОШЕННЯ ВІЗУАЛЬНОГО ОБРАЗУ І НАРАТИВНИХ ХАРАКТЕРИСТИК

У світовій історіографії до сьогодення продовжуються дискусії щодо ролі Філіпа Меланхтона у німецькій Реформації та його зв'язках із гуманізмом. Нами була здійснена спроба, на основі візуальних джерел та супроводжуючого гравюру авторського наративу, розглянути це питання в іншій площині: уточнити, в якості кого сприймався Меланхтон його сучасниками? Досліджувані у якості візуального джерела портрети Меланхтона, виконані у техніці гравюри XVI ст., свідчать, що на відміну від Мартіна Лютера, який завжди зображувався в образі реформатора і портрет якого став основою для формування нової лютеранської іконографії, портрети Меланхтона наповнені у більшості гуманістичною риторикою. Основу складання гуманістичної іконографії Меланхтона поклав А. Дюрер, який першим зафіксував образ Меланхтона у гравюрі (1526 р.). Особливістю цього зображення було те, що попри релігійні практики Меланхтона у 20-х роках, що позиціонували його цілком як реформатора, розглядуваний портрет не несе жодних вказівок на реформаційну діяльність. Переосмислений Дюрером образ був підхоплений і закріплений у гравюрах інших художників. При цьому гравюри супроводжувалися пояснювальним наративом, що вказував на Меланхтона як гуманіста, вченого і педагога. Розглядувані гравюри доводять, що освічені верстви населення вбачали у Меланхтоні не лише реформатора, але й у більшій мірі – гуманіста.

Ключові слова: Меланхтон, Реформація, гуманізм, гравюра, портрет.

Образ відомого німецького гуманіста і реформатора Філіпа Меланхтона (1497–1560) неодноразово увічнювався сучасниками-художниками, завдяки чому ми на сьогодні маємо досить велику кількість його портретів в різні роки життя. Однак, незважаючи на чисельність прижиттєвих портретів, створених відомими митцями (близько 20-ти), все ж, наразі існує не так багато наукових робіт, у яких при дослідженні образу цього неординарного діяча, поруч із використанням наративів, залучались би візуальні джерела [20; 14].

Із останніх можна назвати роботу Марії Вайзель, яка, однак, обмежує свою розвідку пошуками усталених топосів у портретах XVI–XIX століття, які б вказували на Меланхтона як філософа [23].

У контексті реконструкції образу Меланхтона як багатогранної і непростой особистості, діяча, який викликав і викликає у науковому та релігійному середовищі багато суперечок, подібні дослідження, безумовно, заслуговують на увагу. В даній статті зроблена спроба

© Котляров П., 2015

проаналізувати і зіставити візуальний образ Меланхтона з наративними характеристиками сучасників, що допоможе скласти більш цілісний портрет німецького вченого і уточнити відповідь на питання, ким же сприймався найближчий соратник Мартіна Лютера в очах сучасників – гуманістом чи реформатором, і які чинники формували цей образ?

Рис. 1

На початку варто додати кілька попередніх зауважень з приводу портрета в Німеччині епохи Відродження та ролі зображень Меланхтона в портретному дискурсі. Відомо, що в кінці XV – першої пол. XVI століть мистецтво Німеччини пережило кілька хвиль перетворень, пов'язаних із впливом італійського Відродження і німецької Реформації. Портретний жанр, багато в чому завдяки Реформації, завоював незаперечну популярність. Скласти спільну естетичну теорію зображувального мистецтва, в тому числі і портрету, цього періоду достатньо не просто і, як справедливо зауважив М. В. Алпатов "...вивести із них струнку систему естетики в усякому разі складно" [1, с. 72]. Однак, судячи з візуальних джерел і трактатів по мистецтву XV–XVI ст., було вироблено кілька важливих вимог, серед яких можна виділити три головні: 1) портрет повинен бути впізнаваним; 2) зображуваний персонаж – природним; 3) портрет повинен по можливості відображати характер зображеного, його вдачу, душевну організацію тощо. В ідеалі художник мав побачити не тільки обличчя, але й внутрішній світ портретованого.

Отже, перший критерій – подібність. Його раніше двох інших стали очікувати від портрету, приблизно в самому кінці середньовіччя. Хоча і пізніше, навіть в епоху Відродження, було безліч випадків, коли подібності не надавалося надто великого значення. Той же Леонардо да Вінчі не завжди вважав за потрібне в точності відтворювати риси портретованих: набагато важливіше було створити математично ідеальний образ, передати комплекс достоїнств [5, с. 105]. Тим не менш, прагнення малювати схоже в Німеччині заохочувалося, а малювання з натури – запорука схожості – стало звичною практикою, і нерідко про те, що портрет написаний з натури, зазначалося в супроводжуючих текстах. Так, наприклад, Альбрехт Дюрер написав на портреті Еразма Роттердамського (1526 р.): "ad vivam effigiem deliniata" ("Зображено з живою, з натури").

Другий критерій, природність зображення, досягалася різними прийомами, такими як, наприклад, спрямований на глядача погляд, імітація процесу мовлення, жестикуляція, посмішка тощо.

Третя вимога була найскладнішою – зображувати те, що здавалося не можна відобразити, внутрішній

світ, або, як говорив Дюрер, "зобразити дух". Ця вимога була сформульована ще в античності, а Пліній Старший, артикулюючи її, зазначив, що портрет повинен бути "портретом душі" ("animorum imagines") [15, с. 211].

Якщо розглядати розвиток портретного живопису на першому етапі Реформації, то можна помітити, що портрети Лютера, кількість яких значно переважає, поклали початок формуванню нової протестантської іконографії, канону, завдяки якому відбувається в подальшому медіатизація інших реформаторів.

Ставлення Лютера до релігійного живопису, в тому числі і до портретного, не було однозначним, і в полемічних трактатах реформатора можна зустріти випадки проти вівтарів та ікон. Разом із тим, його близький соратник Лукас Кранах, як відомо, створив кілька так званих "лютеранських вівтарів", які відображали, в основному, Таємну вечерю, та низку портретів реформаторів. Сам Лютер, пояснюючи своє відношення до мистецтва, говорив про існування двох типів живописних образів, та те, що Бог не всі засуджує як погані, а тільки виступає проти тих, якими "заміняють Бога". І тому Бог у Старому Завіті забороняє культові образи. Вони повинні бути і надалі заборонені або, краще, втратити свою функцію. Зрештою, від глядача залежить, що він робить з образом, а не від самого образу [2, с. 509]. Як переконує Ханс Бельтинг, Лютер вважав нові вівтарі і портрети частиною реформаційної візуальної стратегії проповіді. Портрет розглядався у його матеріальному, а не сакральному вимірі, але, одночасно, він повинен був відображати релігійну риторику з однозначним реформаційним змістом. Багатозначність трактувань категорично була не бажана. Відкидалося те, що несло католицький відбиток, що могло б дати привід інтерпретувати зображення в якості посередника між людиною і божественною милістю. Натомість функція зображення полягала у тому, щоб втілювати лютеранські ідеї і допомагати запам'ятовувати біблійні тексти у вірній інтерпретації. Нові твори, вважав Лютер, – суть нової очищеної релігії, звільненої від зорових образів, і виражають довіру слову [2, с. 509]. Якщо зображення представляють біблійні події, то вони оповідають та повчають, як і біблійний текст. "Картини, що ілюструють події з Писання і хороші історії я, власне, вважаю майже корисними", так як вони, подібно біблійному тексту, нагадують про благі діяння Бога, зазначав Мартін Лютер [2, с. 519]. Живописні розп'яття і образи святих також належать до допустимих зображень, які є "пам'ятними образами або образами-свідченнями" [2, с. 519]. Не виступав Лютер і проти власних портретів, які стали засобом візуальної риторики та основою формування протестантської зображальної пропаганди.

Таким був контекст складання нової лютеранської іконографії. Тепер перейдемо безпосередньо до портретів найближчого соратника М. Лютера – Ф. Меланхтона. Таких портретів збереглося порядку двадцяти. Це роботи Альбрехта Дюрера, Лукаса Кранаха Старшого та його сина, а також Ганса Гольбейна. Перші портрети Меланхтона з'являються лише в 1526 році. Найбільш ранній портрет був виконаний Альбрехтом Дюрером в техніці гравюри на міді (техніка, вельми популярна в епоху Реформації) [Рис. 1]. Саме цей портрет став для художників наступних поколінь іконографічним взірцем, з усталеною дюрерівською ідеєю і візуальними топосами.

Як зазначалося, це була перша і найбільш відома та поширена гравюра. Меланхтон зображений на фоні неба і за кам'яною перегородкою із написом "Viventis potuit Durerius ora Philippi, mentem non potuit pingere docta manus" ("Риси Філіпа з натури зміг зобразити майстерною рукою Дюрер, але не міг зобразити його дух").

Зауважимо, що Меланхтон у 1526 році був відомий в обох таборах як провідний реформатор лютеранського напрямку. Його впізнаваність стала наслідком теоретичних теологічних розробок та релігійно-публічної діяльності. В 1521 році за результатами Лейпцизького диспуту він написав трактат "*Loci communes rerum theologicarum seu hypotyposes theologicae*" [19], який став чи не найвизначнішою роботою у лютеранстві і яку високо оцінив М. Лютер, вважаючи її гідною увійти у зібрання Святого Письма: "*In Sammlung der heiligen Schriften [Kanon] aufgenommen zu werden*" [17, с. 127]. Також відомо, що в 20-ті роки Меланхтон, окрім обов'язків по викладанню філологічних дисциплін, читав лекції по Вульгаті (ступінь *baccalaureus biblicus*, отриманий в 1519 році, зобов'язував до цього). Додамо, що за відсутності Лютера (травень (1521 – березень 1522 рр.) Меланхтон не тільки посів місце біблійного викладача, але й змушений був очолити реформаційний рух [22, с. 34].

Загалом релігійні практики Меланхтона у 20-х роках позиціонують його цілком як реформатора. Проте, як доводить у своєму дослідженні Курт Льюхер, розглядуваний портрет не несе жодних вказівок на реформаційну діяльність Меланхтона [18, с. 365–380]. Подібні зауваження можна висловити і до низки інших портретів Меланхтона. Якщо порівнювати зображення Лютера і Меланхтона, то перше, що привертає увагу – це трактування образу. Лютер – це образ виключно реформатора, а у випадку Меланхтона завжди є варіативність – або реформатор, або гуманіст.

Повернемося до напису. Слова "*Viventis potuit Durerius ora Philippi, mentem non potuit pingere docta manus*" відразу відсилають до філософських дискусій античності щодо дихотомічності тіла і духу. Подібні диспути були популярними і в гуманістичному середовищі, які розглядали *mens*, дух як місце зустрічі з Богом [20, с. 24]. Напис висловлює властивий гуманістичному дискурсу скепсис стосовно духу і тіла, підкреслено акцентує увагу на сутності людини, її духовній організації, яка виявляється в тому, що вона здійснює, керована внутрішніми мотивами, а не фізичними даними. Поширений в античності топос безсмертного духу, який є опозицією до тимчасового, мінливого і кінченного, можливо, як вважає М. Вайзель, взятий Дюрером у античного римського поета-епіграміста Марка Валерія Марціала (бл. 40 – бл. 104 рр.) [23, с. 213].

Акцент на дихотомії тіла і духа наштовхує на думку про певні фізичні вади, які мав Меланхтон, але які складно помітити на портреті. Меланхтон зображується зовсім молодим, адже пройшло лише вісім років після прибуття до Віттенбергу. Йому на той момент ще не виповнилося й тридцяти. Ракурс у портреті взятий де-що нижче горизонту, так що обличчя портретованого виявляється на тлі далекого неба – традиційний художній прийом, що надає особливої величності і навіть урочистості образу. Ніщо, по суті, не наводить на думку про фізичні недоліки. Однак, є кілька цікавих наративних свідчень про зовнішність Меланхтона, які не завжди відповідають візуальним і, як можна зробити висновок, ідеалізованим портретам.

Перші уривчасті описові відомості про Меланхтона зустрічаються починаючи з дитячого віку. Біограф Камерарій, змальовуючи ранні роки реформатора, зі слів останнього повідомляє, що Меланхтон рано отримав бакалаврський ступінь (всього лише в 14 років), а також прагнув у 15 років захистити і ступінь магістра, що давало б йому можливість займатися викладацькою діяльністю. Однак прекрасні знання не допомогли Меланхтону. На заваді став його вік і зовнішність. Цибатий, худорлявий хлопчик, який мав зріст трохи більше півто-

ра метра, не зміг переконати своїм виглядом маститих професорів у тому, що він може мати авторитет серед студентів. Це був болючий удар по самолюбству молодого чоловіка, який змусив Філіпа взагалі піти з образом з Альма Матер і переїхати в університет Тюбінгена, де йому присудили магістра через два роки (1514).

Про не надто презентабельний вигляд Меланхтона свідчать також джерела, які описують його перші кроки в якості професора Віттенберзького університету, куди він переїхав у 1518 році. На момент запрошення професору виповнився 21 рік, не так мало за мірками того часу. Лютер з великим нетерпінням очікував Меланхтона, оскільки вельми потребував знавця грецької мови. До того ж Лютер, вочевидь, знав, що сам великий Еразм позитивно відгукнувся про Меланхтона в одному зі своїх віршів, а Іоганн Рейхлін у рекомендації Меланхтона до курфюрста зазначив: "Я не знаю нікого в Німеччині, хто був би більш освічений, за винятком Еразма Роттердамського, але останній виходець з Голландії" [10, с. 34].

Цілком зрозумілі сподівання Лютера, з якими він очікував уже відомого вченого. Однак те, що побачив Лютер після першої зустрічі з Меланхтоном, його якщо не розчарувало, то глибоко здивувало: що буде робити цей маленький і миршавий чоловічок (*kleinen, schwächlichen Gelehrten mir dem bescheidenen Wesen*), з невеликим дефектом мови [21, с. XXII], з доброю і навіть соромливою напівпосмішкою у Віттенберзі, куди стікалися люди з усієї імперії, в цьому, без перебільшення, горнілі Реформації?

Проте вже перша лекція, яку за доброю традицією виголошували новоприйняті на службу викладачі в присутності всіх професорів і студентів, розсіяла сумніви Лютера. Витончена латина, ораторське мистецтво і блискуче сформульовані ідеї про поліпшення освіти полонили серце Лютера, так, що він одразу ж забув всі вади зовнішності, і першим підійшов до новоприбулого і міцно потиснув йому руку.

Непрезентабельний вигляд не завадив Меланхтону в дуже короткий термін, буквально через рік, вийти за рамки університетських аудиторій і опинитися в епіцентрі найгарячіших дискусій поруч з Лютером. Дійсно, вже в 1519 році ми знаходимо Меланхтона серед найвідоміших людей, які епатували Німеччину. Мова йде про Лейпцизький диспут 1519 року. Залишилася вельми цікава характеристика Меланхтона, що різко дисонує з фізіогномікою портретного зображення. Йдеться про лист учасника диспуту, католицького представника, доктора Екка до Якоба Гоохстратена від 24 липня 1519 року. У вельми розлогій епістолі Екк описав весь хід диспуту, а також нагородив деяких учасників виразними характеристиками. Щоправда, спочатку Екк не втримався від компліменту представницькому вченому форуму. Він зазначив: "Нещодавно ми дискутували в Лейпцигу у вщент заповненій аудиторії, в якій зібралися звідусіль найбільш освічені мужи" [12]. Далі тональність Екка змінилася, і він із неприхованим роздратуванням переходить навіть не стільки до характеристик опонентів, як до зневажливого їх перерахунку. "Іх було багато" [12], пише Екк, і щоб посилити презирливе ставлення до учасників навіть не удостоює всіх назвати по імені: "Два доктора [Лютер і Карлштадт – П. К.], пан Ланг вікарій, три доктори юристи і багато магістрів. І лише в одному місці, згадуючи про двох ліценціатів теології, зупиняється більш детально на одному з них: "два ліценціата теології, один з них племянник Рейхліна, дуже гордовитий чоловік ("*multum arrogans*") [12]. Як бачимо, з багатьох безіменних учасників був особливо виділений тільки племянник Рейхліна – Меланхтон, хоч і у вкрай негативній конотації – як дуже "гордовитий чоловік".

Причина гніватися у Екка була, адже зовсім молодий Меланхтон, з його неземною посмішкою, по суті, був правою рукою головного опонента – Мартіна Лютера.

Рис. 2

Як тут, так і надалі в найбільш відповідальні моменти діяльності Лютера, завжди поруч зустрічається Меланхтон. Якось Лютер був змушений сказати, що: "цей маленький грек, перевершує мене і в теології" [16, с. 42]. Незаперечний авторитет Меланхтона в теологічних питаннях визнавав не тільки Мартін Лютер, але і князівська адміністрація, нерідко доручаючи Меланхтону брати участь у багатьох значимих німецьких і загальноімперських подіях в якості теолога. Проте, чомусь, А. Дюрер зображує Меланхтона не в образі реформатора, а у підписі, який можна сприймати як неприйнятну Дюреру самокритику, констатує: "Риси Філіпа з натури зміг зобразити майстерною рукою Дюрер, але не міг зобразити його дух". Самокритика Дюрера в частині "...але не міг зобразити його дух" не пов'язана із технічною недосконалістю роботи. Художник підкреслює, що схожість, риси Меланхтона, передані досконало і "майстерною рукою". Однак залишалась дешифрація, що примушувала сумніватися Дюрера у точності зображення внутрішнього світу, який майстер визначає поняттям "дух". Зауважимо, Дюрер на той час достатньо добре знав Меланхтона. Як повідомляє Піргаймер, знайомство Меланхтона з живописцем відбулося ще в 1518 році [9, с. 209]. Пізніше, Меланхтон двічі їздив до Нюрнберга (листопад 1525 і травень 1526 р.), де проживав Дюрер. Очевидно, що між ними склалися дружні стосунки, так що Меланхтон залишив про художника відгук як про "видатного розумом і чеснотами чоловіка" [4, с. 119]. Завдяки дружбі Дюрер дізнався від Меланхтона основи лютеранства.

Отже, товариські взаємини, спостережливість художника та виключна ерудиція Дюрера, як здається, давали можливість майстру зрозуміти духовний світ реформатора, як це було з іншими замовниками. Проте відсутність реформаційної риторики у портреті та супроводжуючий наратив дає підстави вважати, що Дюрер, аналізуючи діяльність Меланхтона, вочевидь, бачив у ньому, в першу чергу, не реформатора. Скоріше, художник розглядав Меланхтона все ж як гуманіста, змушеного знаходитись в епіцентрі реформаційних подій. Можна зробити припущення, що Меланхтон, діяльність якого була в 1520-х роках головним чином зосереджена на реформаційній проблематиці, все ж сприймався суспільством, особливо освіченим, переважно як гуманіст.

Якщо ж аналізувати гравюри, що були створені пізніше, то можна помітити, що дюрерівське трактування образу Меланхтона стало основою іконографії німець-

кого мислителя. Одночасно, наступні гравюри успадкували і гуманістичну риторику дюрерівського портрету. Найкраще це видно в роботі Роберта Боїссарда кінця XVI ст. Гравюра містить кілька прозорих посилань на художній авторитет Дюрера [Рис. 2]. Це виявляється в цитуванні при зображенні одягу Меланхтона, фізіономіки та типового для дюрерівського портрету ракурсу і пластичного моделювання. Однак, є і відмінності. Меланхтон розташований між двома колонами під аркою, а все тло за ним заштриховане. На склепінчастій арці читається напис: "PHILIPPUS MELANCTHON PHOENIX GERMANIAE" ("Філіп Меланхтон германський фенікс"). По нижньому полі, як і у Дюрера, вигравіровано латинською мовою: "Corpore parvus erat sed maximus arte Philippus, / Quam bene Germanis sic Philo mela fuit" (Фізично слабкий, але найбільший в науці був Філіп, / яке благословіння, що він був солов'єм для Німеччини).

Трохи вище від напису, ніби на столі, розміщено кілька супроводжуючих предметів-символів: чорнильниця, перо, розкрита книга і короткі біографічні дані. Тут же підпис гравера на полі штриховки.

Якщо такі предмети, як розкрита книжка, чорнильниця і перо, ще можна було б витлумачити як символи візуальної реформаційної риторики, то цитований наративний супровід портрету спростовує цю інтерпретацію. Автор називає Меланхтона феніксом. На перший погляд дана символіка відсилає до традиційного середньовічного бестіарію, де фенікс – символ Христа [3, с. 59]. Однак трактування феніксу як символу у ранній новий час позбавляється інваріантності і набуває полісемантичності. В культурному просторі німецьких інтелектуалів даний символ почав використовуватися в якості почесного імені для тих, хто уславився знаннями та глибокою гуманістичною ерудицією. До таких належав, наприклад, відомий Йоганн Рейхлін, якого величали "Phoenix Germaniae" [13, с. 54]. Цим високим титулом у якості визнання гуманістичних заслуг художник нагородив і Меланхтона.

У написі нижньої частини картини читаємо: "Corpore parvus erat sed maximus arte Philippus..." ("Фізично слабкий, але найбільший в науці був Філіп"). Протиставлення недосконалого фізичного тіла вченого його науковій величчю, є відгомном гуманістичного топосу дихотомії фізичної і духовної природи. Акцент на фізичному вигляді мислителя різко контрастує на тлі достатньо представницького візуального образу. Явне протиріччя наративу і візуальності розкривається при аналізі другої частини цитати: "...Quam bene Germanis sic Philomela fuit" (яке благословіння, що він був солов'єм для Німеччини). Згадуваний соловей (Philomela), у даному випадку, нами розглядається як означальна деталь до розуміння усієї гравюри. Образ солов'я у поезії був поширений ще в античній греко-римській літературі та використовувався у творчості середніх віків [6, с. 337; 8]. Поети і богослови частково послугувалися пізноантичними топосами, притаманними цьому образу, а частково виробили власні. В більшості образ солов'я згадувався у контексті краси мелодії, досконалості звуковедення, різноманітності зворотів. Іноді, як, наприклад, вчений, богослов і поет Каролінзького Відродження Алкуїн (735–804), згадував не лише вокальні здатності солов'я, але звернув увагу на дихотомічність невиразної зовнішності пташки та красу його пісні: "Скромне твоє сіре вбрання, але прославлена дивна пісня..." [7].

Власне, наведена цитата може бути своєрідним ключем до розшифровки підпису на портреті Меланхтона. Художник, використовуючи образ солов'я, який, попри "скромне вбрання", має "прославлену дивну пісню", тим самим вказує на дихотомію слабого тіла Ме-

ланхтона і його величі в науці, наділяючи в такий спосіб зображення яскраво вираженою гуманістичною риторикою. Гуманістична риторика портрету посилюється, якщо взяти до уваги, що в добу Відродження образ солов'я доповнюється ще кількома важливими конотаціями, знаковими для розглядуваної гравюри. Французький учений і гуманіст Гійом де Ла Перр'єр (1499–1565) порівнював прагнення солов'я співати із всепоглинаючим устремлінням до знань [7], а гуманіст Йоахім Камерарій (1534–1598), який був другом Меланхтона, доповнив характеристики пташки ще й образом турботливого батька, який займається вихованням дітей [11, с. 872].

Таким чином, можна констатувати, що створений Дюрером візуальний образ Меланхтона, став основою іконографії гуманіста. Цей образ у подальшому лише доповнювався уточнюючими деталями, які, вказуючи на Меланхтона як вихователя, педагога і вченого, поглиблювали гуманістичну риторичну портретів

Те, що значна кількість портретів представляла Меланхтона в якості гуманіста, попри його визначну реформаторську діяльність, дає підстави вважати, що освічена частина суспільства XVI ст. сприймала і мислила Меланхтона все ж більше як гуманіста, а не реформатора. Саме цей факт пояснює збереження і поглиблення особистих зв'язків Меланхтона із багатьма відомими представниками гуманістичної еліти, які залишалися вірними католицизму, та феномен широкої комунікативної діяльності вченого в культурному просторі європейського гуманізму, його ефективної роботи по розширенню кордонів гуманістичної *республіки вчених*. Важливо і те, що іконографічний образ соратника М. Лютера, завдяки масовості тиражування гравюри та її доступності, транслюючись широкій аудиторії, закріплював за Меланхтоном образ гуманіста.

Список використаних джерел

1. Алпатов М. В. Художественные проблемы итальянского Возрождения / М. В. Алпатов. – М.: Искусство, 1976. – 288 с.
2. Бельтинг Х. Образ и культ. История образа до эпохи искусства / Ханс Бельтинг. Пер. с нем. К. А. Пичанович. – М.: Прогресс-Традиция, 2002. – 540 с.
3. Краснова О. Б. Катакомбная живопись // Искусство Средних веков и Возрождения: Энциклопедия / Авт.-сост. О. Б. Краснова. – М.: Олма-Пресс Образование, 2002. – С. 59.
4. Королева А. Ю. Дюрер. – М.: Олма Медиа Групп, 2007. – 128 с.
5. Леонардо да Винчи. Книга о живописи. – М.: Географиз, 1934. – 384 с.
6. Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2-х тт. / ред. С. Токарев. – Т. 2. – М.: Сов. энциклопедия, 1988. – 719 с.
7. Ненарокова М. Р. Соловей в средневековых bestiaries и латинских сборниках эмблем // Journal of Cultural Research. – 2014. – № 4(18) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.cr-journal.ru/files/file/12_2014_17_01_33_1418652093.pdf – Назва з екрану. – Дата звернення: 02.05.2015.
8. Смышляева В. П. Римский поэтический авиарий / С. П. Смышляева. – Уфа: РИО БашГУ, 2005. – 126 с.
9. Albrecht Dürer. 1471–1971. – München: Prestel, 1971. – 415 s.
10. Corpus Reformatorum. Edidit Carolus Gottlieb Bretschneider. – Vol. 1. – Halis: C. A. Schwetschke, 1834. – 1122 s.
11. Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts. – Stuttgart-Weimar: Metzler Verlag GmbH, 1967/1996. – 1174 s.
12. Eck an Jacobus Hoogstraeten. Epistola notabilissimi viri et Magistri, magistri Ioannis Eckii missa ex Lipsia ad famosum et reverendum Patrem, fratrem Iacobum Hoogstraetensem magistrum in theologia nostrum etc., quam ille tanquam preclosum thesaurum cordialissimis amicis cum magna gloria ostendit, quam etiam multi Iacobitae excopiarunt. – Leipzig, 1519 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ivv7srv15.uni-muenster.de/mnkg/pfnuer/Eckbriefe/N091.html – Дата звернення: 02.05.2015.
13. Estep W. Renaissance and Reformation. – Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing, 1986. – 331 s.
14. Harksen S. Bildnisse Philipp Melanchthons // Philipp Melanchthon. Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae. – Berlin: Akademie, 1963. – S. 270–287.
15. Jörg R. Evidenz des Bildes, Transparenz des Stils – Dürer, Erasmus und die Semiotik des Porträts // Das Bild als Autorität: die normierende Kraft des Bildes. – Münster: LIT Verlag, 2004. – S. 205–216.
16. Jun M. Die Reformation: Theologen, Politiker, Künstler. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2008. – 178 s.

17. Kirchengeschichte von der ältesten Zeit bis zum 19. Jahrhundert. In Vorlesungen von Dr. Hagenbach. In. 7 Bd. – Bd. 3: Geschichte der Reformation vorzüglich in Deutschland und Schweiz. – Leipzig: Hirzel, 1871. – 656 s.
18. Löcher K. Humanistenbildnisse – Reformatorenbildnisse. Unterschiede und Gemeinsamkeiten // Literatur, Musik und Kunst im Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit. Bericht über Kolloquien der Kommission zur Erforschung der Kultur des Spätmittelalters 1989 bis 1992. – Göttingen: Hubert, 1995. – S. 365–380.
19. Melanchthon Ph. Loci communes rerum theologicarum seu hypotyposes theologicae // Corpus Reformatorum. Edidit Henricus Ernestus Bindseil. – Vol. XXI. – Brunsvigae: C. A. Schwetschke, 1854. – S. 82–227.
20. Pfisterer U. "Die Bilder Wissenschaft ist müheles". Topos, Typus und Pathosformel als methodische Herausforderung der Kunstgeschichte // Visuelle Topoi. Erfindung und tradiertes Wissen in den Künsten der italienischen Renaissance. – Bd. 3. – München: Deutscher Kunstverlag, 2003. – S. 21–47.
21. Philippus Melanchthon. Declamationes. Ausgewählt und herausgegeben von Karl Hartfelder. – Berlin: Speyer und Peters, 1891. – 68 s.
22. Scheible H. Melanchthon. Eine Biographie. – München: C. H. Beck, 1997. – 294 s.
23. Weisel M. Melanchthon als Philosoph in graphischen Bildnissen des 16–19. Jahrhunderts // Der Philosoph Melanchthon. – Göttingen: Hubert, 2012. – S. 201–234.

References

1. ALPATOV, M. V. (1976) *Khudozhestvennyye problemy ital'yanskogo Vozrozhdeniya*. Moscow: Iskustvo.
2. BELTING, H. (2002) *Obraz i kult. Istoriya obraza do epokhi iskusstva*. Moscow: Progress-Traditsiya.
3. KRASNOVA, O. B. (2002) *Katakombnaya zhivopis*. In: *Iskusstvo Srednikh vekov i Vozrozhdeniya*. Moscow: Olma-Press Obrazovanie, p. 59.
4. KOROLEVA, A. Yu. (2007) *Dyurer*. Moscow: Olma Media Grupp.
5. LEONARDO DA VINCHI (1934) *Kniga o zhivopisi*. Moscow: Geografiz.
6. TOKAREV, S. (ed.) (1988) *Mify narodov mira. Entsiklopediya*. Vol. 2. Moscow: Sov. ensiklopediya.
7. NENAROKOVA, M. R. (2014) *Solovey v srednevekovykh bestiariyah i latinskikh sbornikah emblem*. *Journal of Cultural Research*. 18(4) [Online]. Available from: www.cr-journal.ru/files/file/12_2014_17_01_33_1418652093.pdf [Accessed: 02 May 2015].
8. SMYSHLYAEVA, V. P. (2005) *Rimskiy poeticheskiy aviariy*. Ufa: RIOBashGu.
9. *Albrecht Dürer. 1471–1971* (1971) München: Prestel.
10. BRETSCHNEIDER, C. G. (ed.) (1834) *Corpus Reformatorum*. Vol. 1. Halis: C. A. Schwetschke.
11. *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts* (1967/1996). Stuttgart-Weimar: Metzler Verlag GmbH.
12. ECK, J. (1519) *Epistola notabilissimi viri et Magistri, magistri Ioannis Eckii missa ex Lipsia ad famosum et reverendum Patrem, fratrem Iacobum Hoogstraetensem magistrum in theologia nostrum etc., quam ille tanquam preclosum thesaurum cordialissimis amicis cum magna gloria ostendit, quam etiam multi Iacobitae excopiarunt*. Leipzig. [Online]. Available from: ivv7srv15.uni-muenster.de/mnkg/pfnuer/Eckbriefe/N091.html [Accessed: 2 May 2015].
13. ESTEP, W. (1986) *Renaissance and Reformation*. Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing.
14. HARKSEN, S. (1963) *Bildnisse Philipp Melanchthons*. In: *Philipp Melanchthon. Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae*. Berlin: Akademie, pp. 270–287.
15. JÖRG, R. (2004) *Evidenz des Bildes, Transparenz des Stils – Dürer, Erasmus und die Semiotik des Porträts*. In: *Das Bild als Autorität: die normierende Kraft des Bildes*. Münster: LIT Verlag, pp. 205–216.
16. JUN, M. (2008) *Die Reformation: Theologen, Politiker, Künstler*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
17. HAGENBACH, R. (1871) *Kirchengeschichte von der ältesten Zeit bis zum 19. Jahrhundert*. In *Vorlesungen von Dr. Hagenbach*. Vol. 3. Geschichte der Reformation vorzüglich in Deutschland und Schweiz. Leipzig: Hirzel.
18. LÖCHER, K. (1995) *Humanistenbildnisse – Reformatorenbildnisse. Unterschiede und Gemeinsamkeiten*. In: *Literatur, Musik und Kunst im Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit. Bericht über Kolloquien der Kommission zur Erforschung der Kultur des Spätmittelalters 1989 bis 1992*. Göttingen: Hubert, pp. 365–380.
19. MELANCHTHON, P. (1854) *Loci communes rerum theologicarum seu hypotyposes theologicae*. In: H. E. Bindseil, ed. *Corpus Reformatorum*. Vol. XXI. Brunsvigae: C. A. Schwetschke, pp. 82–227.
20. PFISTERER, U. (2003) "Die Bilder Wissenschaft ist müheles". Topos, Typus und Pathosformel als methodische Herausforderung der Kunstgeschichte. In: *Visuelle Topoi. Erfindung und tradiertes Wissen in den Künsten der italienischen Renaissance*. Vol. 3. München: Deutscher Kunstverlag, pp. 21–47.
21. PHILIPPUS MELANCHTHON (1891) *Declamationes. Ausgewählt und herausgegeben von Karl Hartfelder*. Berlin: Speyer und Peters.
22. SCHEIBLE, H. (1997) *Melanchthon. Eine Biographie*. München: C. H. Beck.
23. WEISEL, M. (2012) *Melanchthon als Philosoph in graphischen Bildnissen des 16–19. Jahrhunderts*. In: *Der Philosoph Melanchthon*. Göttingen: Hubert, pp. 201–234.

P. Kotliarov, Ph.D. in History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

MELANCHTON'S PORTRAITS: INTERACTIONS BETWEEN VISUAL IMAGE AND NARRATIVE CHARACTERISTICS

Until today there are still some ardent discussions about the role of Philip Melanchthon in the German Reformation and about his connections with the Humanism. We have made an attempt to analyze these relationships on the basis of visual sources and narratives which accompanied the images to answer the following question: how was Melanchthon perceived by his contemporaries? All XVI century portraits of Melanchthon made as engravings testify that in contrast to Martin Luther, who was always depicted as a reformer, and whose portrait has become a basis for a new Lutheran iconography, Melanchthon was depicted as a humanist. Albrecht Dürer was first to lay the foundations of the Melanchthon's humanist iconography in the engraving dated 1526. The peculiarity of this engraving was following: despite Melanchthon's religious activities in 1520s which accentuated his reformer side of personality, the portrait bears no indications of it. Reconsidered by Dürer the image of Melanchthon as a humanist was copied and reproduced by other artists. Engravings made by different German artists were always accompanied by explanatory narratives which pointed to Melanchthon as humanist, scholar and teacher. The proposed engravings prove that educated elite regarded Melanchthon not only as a reformer but as a humanist. This image was reproduced to the great extent and so accepted by wide sections of the population.

Key words: Melanchthon, the Reformation, the Humanism, engraving, portrait.

УДК 94(477):342:796 "1921/1929"

Є. Лубенець, студ.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ФОРМУВАННЯ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ В УСРР У ГАЛУЗІ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТА СПОРТУ (1920-ТІ РР.)

У статті аналізуються характерні особливості розвитку фізичної культури в УСРР впродовж 1920-х років. Публікація зумовлена відсутністю ґрунтовного дослідження партійно-державної політики більшовиків у галузі розвитку спорту, залученням до наукового обігу відомостей періодичних видань 1920-х років. Мета роботи полягає у з'ясуванні малодосліджених аспектів розвитку фізкультури в контексті становлення радянської державності на теренах України. У статті зосереджено увагу на практичній реалізації постанов та рішень органів державної влади, відповідальних за розвиток фізичної культури та спорту.

У публікації доводиться, що фізична культура та спорт в УСРР у зазначений період розвивалися в контексті загальних особливостей становлення радянських інституцій. Фізкультура для більшовиків поступово ставала черговим засобом впливу на населення та важливим методом формування масової свідомості громадян у відповідності до комуністичних засад. Несистематичність та фрагментарність рішень стосовно цього аспекту суспільного життя пояснюється відбудовчим періодом та пошуком способів утримання влади в руках більшовиків. Лише з другої половини 1920-х років спостерігається підвищена увага державних органів до фізичної культури, поступово збільшуються видатки на неї, відбуваються конференції та приймаються рішення, що ідеологічно обґрунтовують та спрямовують розвиток спорту в русло виховання колективізму й бойової готовності до світової пролетарської соціалістичної революції. Загалом, наприкінці 1920-х років більшовикам вдалося систематизувати і повністю підпорядкувати собі розвиток фізичної культури та спорту в УСРР на основі централізації наявних інституцій та завдяки директивному вирішенню низки дискусійних питань. Подальший розвиток фізкультури відбувався вже в умовах формування тоталітарного режиму.

Ключові слова: спорт, фізична культура, більшовики, УСРР, Вища рада фізичної культури, 1920-ті.

Після революційних подій 1917–1921 років більша частина українських земель опинилася у складі УСРР. Проголошення формально незалежної радянської України стало важливим кроком більшовиків на шляху до опанування українським національним рухом. Однак стратегічною метою існування радянської влади, на переконання більшовицьких ідеологів, була підготовка світової комуністичної революції. Стимулювання революційного руху в країнах Центральної та Західної Європи ставало одним із найважливіших завдань зовнішньополітичної діяльності радянської держави. Більшовики мали бути готові надати військову допомогу повсталою пролетаріату в європейських країнах. Підготовка кадрів для майбутніх революційних звершень ставала одним із важливих пріоритетів внутрішньої політики більшовиків. У цьому контексті особлива увага приділялася військовій підготовці, фізичному вихованню населення та розвитку масового спорту.

Питання формування партійно-державної політики в УСРР у галузі розвитку фізичної культури та спорту впродовж 1920-х років є недостатньо висвітленим в історіографії. Основні відомості представлені в декількох узагальнюючих роботах того періоду [2; 17; 23]. В наукових працях радянських дослідників Г. Деметера [17], О. Зікмунда [20], В. Кулика [26], Г. Ліпіна [28], О. Скрипника [34] описуються окремі аспекти та ідеологічні засади радянської фізичної культури, містяться основні постанови вищих державних органів УСРР і СРСР. Поодинокі спроби висвітлення недосліджених

проблем розвитку радянської фізкультури та аналізу формування партійно-державної політики отримали місце в дослідженнях сучасних вітчизняних та іноземних науковців Ю. Тимошенка [35; 36], М. Солопчука [24], Г. Савченка [33], Є. Хоменка [38], К. Кобченко [25], О'Махоні [31] та О. Філіпова [37]. Короткий аналіз історіографії засвідчує, що для поставленого питання характерні фрагментарність, недостатня систематизація матеріалу та майже повна відсутність аналізу ідеологічної складової, що ґрунтується на працях К. Маркса та його послідовників. Ці критерії, в свою чергу, зумовлюють актуальність теми та визначають завдання статті, які полягають, насамперед, у з'ясуванні ідеологічного підґрунтя політики радянської влади у сфері фізичної культури, аналізі партійно-державних документів, їхній практичній реалізації, визначенні основних проблем у розвитку фізкультури та централізації управління цією галуззю наприкінці 1920-х років.

Концептуальні засади політики більшовиків у галузі фізичного виховання та спорту базувалися, насамперед, на працях ідеологів марксизму-ленінізму. Так, вперше К. Маркс звернувся до проблем фізичної культури в праці "Інструкції делегатам Тимчасової Центральної Ради по окремим питанням" (1866 р.), в якій наголошував на необхідності приділяти увагу фізичній підготовці в процесі виховання нового покоління [29, с. 198]. Ф. Енгельс розглядав фізичну культуру в контексті взаємозв'язку із військовою підготовкою. В статті "Військове питання в Пруссії і німецька робітничка партія"

© Лубенець Є., 2015

(1865 р.) він вказував на доцільність покращення фізичного виховання солдат в якості еквіваленту муштри та скороченню терміну служби. Автор пропонував направляти відставних унтер-офіцерів в округи як вчителів гімнастики [29, с. 53]. У статті "Чи може Європа роззброїтися?" (1893 р.) Ф. Енгельс вказував про доцільність введення фізичних вправ для учнів усіх класів, посиляючись на їхню значну рухливість та гнучкість, які з часом втрачаються. Один із теоретиків світової революції стверджував, що школярі здатні оволодіти правилами військової муштри і пересуванням зімкнутим строем. Засвоїти цю підготовку можна, зокрема, шляхом проведення літніх екскурсій та прогулянок [30, с. 397]. Таким чином, спостерігається еволюція поглядів К. Маркса та Ф. Енгельса від сприйняття фізичної культури як елемента педагогіки до широкого застосування її у військовій підготовці. Саме під таким кутом зору розглядатимуть фізичне виховання і керівники більшовицької партії.

У працях і виступах В. Ленін неодноразово торкався питань важливості фізичної культури. Зокрема, у статті "Карл Маркс" (1913 р.) він наголошував на тому, що до здоров'я людини потрібно ставитися дбайливо, як до загального багатства, адже в майбутньому комуністичному суспільстві продуктивна праця обов'язково поєднуватиметься з викладанням гімнастики не тільки для збільшення виробництва, а й для виховання всебічно розвинутих людей [26, с. 14]. У спогадах К. Цеткін описано її розмову з В. Леніном, під час якої він наголошував на наступному: "Молоді особливо потрібні життєрадісність і бадьорість. Здоровий спорт-гімнастика, плавання, екскурсії, фізичні вправи всякого роду, різноманітність духовних інтересів, навчання, дослідження, і все це по можливості разом" [26, с. 15]. Безпосередньо поєднуючи фізичне виховання та військову підготовку з метою воєнізації суспільства, лідер майбутньої радянської держави підкреслював, що для цього необхідно охопити широкі маси робітничо-селянської молоді [34, с. 9]. Він пов'язував формування людини майбутнього комуністичного суспільства із поширенням відповідного колективістського світогляду і спортивною підготовкою.

Після захоплення більшовиками влади в Росії з'явилася можливість реалізувати теоретичні ідеї на практиці. З ініціативи В. Леніна декретом ВЦВК від 22 квітня 1918 року в країні було встановлено загальне військове навчання та створено організацію Всевобуч, яку очолив М. Подвойський [26, с. 19]. У програмі роботи новоствореної інституції важливе місце посідали фізична культура та поширення занять різними видами спорту. Згідно з рішеннями Ради робочої і селянської оборони від 24 вересня 1919 року, відділи Всевобуча зобов'язувалися широко використовувати різні засоби військової та фізичної підготовки [28, с. 21].

Як зазначав у своїх спогадах М. Подвойський, у розмові з керівниками Всевобучу В. Ленін поставив перед ними завдання звільнити ряди членів організації від чужорідних елементів, охопити широкі маси робітничої і селянської молоді фізичним вихованням та заняттями спортивною стрільбою, об'єднати роботу з фізичного та військового навчання з комуністичним вихованням [16, с. 30]. Погляди В. Леніна знайшли втілення в резолюції, яку прийняв Третій Всеросійський з'їзд Російської комуністичної спілки молоді (2–10 жовтня 1920 року). Рішенням з'їзду фізична культура оголошувалася важливою складовою комуністичної системи виховання молоді, націленої на створення гармонійно розвинутої особистості, громадянина нового суспільства [31, с. 21]. Зазначалася в резолюції і безпосередня практична мета фізкультури – підготовка до трудової, виробничої

діяльності та збройного захисту батьківщини. Активно пропагувалася ідея, що фізична культура здатна докорінно змінити спосіб життя населення, витіснити шкідливі звички та стати основним способом проведення вільного часу. На основі цього почали утверджуватися три складові спортивної політики радянської влади та більшовицької партії – оздоровча, захисна та колективістська [25, с. 105]. Практична реалізація декларованих ідей була покладена, насамперед, на комсомольські та радянські спортивні організації. Фізично розвинена людина мала стати символом нової епохи [31, с. 31].

Протягом першої половини 1920-х років у партійних колах тривала термінологічна дискусія щодо визначення нової політики в галузі фізичного розвитку людини. Для того, щоб відрізнити нові спортивні практики від дореволюційних ("спорт" визначався як шляхетсько-вельможне заняття), було введено термін "фізична культура". За своїм значенням "фізкультура" охоплювала різні види діяльності [31, с. 21]. Уперше цей термін пролунав у 1919 році на одному із з'їздів Всевобучу [35, 55]. М. Подвойський у 1924 році зауважив, що поняття "фізична культура" введене із метою витіснення іншого словосполучення-"спортизація населення". При цьому він підкреслював, що "фізична культура" також невіддале визначення і доцільніше використовувати "фізичне оздоровлення" [36, с. 48]. Незважаючи на дискусійність питання, поширення отримав термін "фізична культура" та похідний від нього "фізкультура", що в основному фігурують у документах і працях окресленого періоду.

Якісно новим етапом розвитку фізичної культури стало створення Вищої ради фізичної культури у серпні 1920 року. Губернські ради фізичної культури як підрозділи цієї інституції були організовані в УСРР з ініціативи Всевобучу. В подальшому, у зв'язку із ліквідацією Всевобучу декретом ВЦВК та Раднаркому СРСР від 8 серпня 1923 року, ВУЦВК прийняв постанову від 4 жовтня 1923 року про створення республіканської Вищої ради фізичної культури, яка мала діяти на правах постійної комісії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету. Головою організації призначили П. Буценка [38, с. 54]. ВРФК УСРР мала виконувати наступні завдання:

а) координувати і визначати загальний напрямок діяльності існуючих науково-дослідних і спеціальних освітніх закладів у справі фізичного виховання, ініціювати створення нових закладів подібного типу;

б) розробляти загальні основи діяльності різного роду інституцій у справі фізичного виховання й розвитку, затверджувати програми, положення, статuti та інструкції, що визначали б як зміст, так і форму здійснення фізичного розвитку трудящих;

в) виробляти і затверджувати плани типових споруд і обладнань установ у справі фізичного розвитку;

г) організовувати загальнореспубліканські свята фізичного розвитку: виступи, змагання, виставки, з'їзди, наради;

д) репрезентувати УСРР у міжнародній організації спортінтерну;

є) здійснювати керівництво агітацією та пропагандою ідей фізичної культури [27, с. 248].

Для реалізації цих завдань до складу Вищої ради фізичної культури входили представники Народного комісаріату освіти, Народного комісаріату охорони здоров'я, Всеукраїнської ради професійних спілок, Центральної комісії незаможних селян, Ленінської комуністичної спілки молоді, військові Червоної армії. В роботі цього органу брали участь також представники з Народного комісаріату праці, Вищої ради народного господарства, Всеукраїнського товариства Червоного хре-

ста, Всеукраїнського комітету професійної спілки залізничників й інших організацій [2, с. 8]. Станом на 11 вересня 1924 року було організовано 39 місцевих рад фізкультури майже у всіх губерніях та округах УСРР, а саме: на Харківщині – 5, Волині – 3, Полтавщині – 6, Одещині – 6, Донеччині – 6, Поділлі – 6, Київщині – 4, Чернігівщині – 4 [5].

Вища рада фізичної культури мала утримуватися за рахунок кошторису ВУЦВК, а місцеві ради фінансувалися відповідними губернськими та окружними виконавчими комітетами [27, с. 249]. Однак, матеріальне становище осередків фізкультури протягом тривалого часу було незадовільним і доволі часто саме фінансові питання стояли на заваді подальшому виконанню поставлених завдань. Ситуація почала змінюватися у другій половині 1920-х років, коли з кожним роком видатки на розвиток фізичної культури збільшувалися, хоча і залишалися недостатніми. Якщо на 1925–1926 бюджетний рік витрати на розвиток фізичної культури закладалися у сумі 143 тисячі карбованців, то наступного року вони становили 285 тисяч карбованців [11], а у 1927–1928 рр. – вже 2,5 мільйона карбованців [2, с. 27].

Крім фінансових питань у першій половині 1920-х років розвиток фізичної культури гальмували суперечності у діяльності відповідних установ та організаційні недоліки. Гострими були взаємовідносини між місцевими радами фізичної культури та керівниками профспілок. Навколо перспектив розвитку фізичної культури розгорнулися й ідеологічні дискусії. Так, пролеткультівці наполягали на тому, що варто відмовитись від використання дореволюційного досвіду, заборонити деякі, на їх погляд, "буржуазні" види спорту (бокс, футбол, гімнастику). "Гігієністи" намагалися звести фізичну культуру до дуже легких вправ, мотивуючи це тим, що пролетарська молодь спадково фізично неповноцінна, і тому їй не слід займатися спортивною гімнастикою, боксом, футболом, підняттям ваги тощо [35, с. 59].

Розгорнулася дискусія між противниками й прихильниками "рекордсменства" [24, с. 164]. Останні, зокрема, своєю діяльністю заперечували одну із головних функцій фізкультури, яку покладала на неї радянська влада – виховання колективізму. Важливою в цьому контексті стала постанова ВРФК від 8 жовтня 1924 року, в якій констатувалася заборона нагороджувати цінними призами і грошовим преміюванням за індивідуальні досягнення у вузько-спеціальних видах спорту. За найкращі досягнення команд і колективів нагороджувалися відповідні фізкультурні організації, а учасники змагань отримували лише пам'ятні листи [36, с. 48]. Протистояння між прихильниками та противниками "рекордсменства" тривало впродовж всіх 1920-х років. Лише у середині 1930-х років радянська влада поставила і цей аспект на служіння системі та визнає індивідуальні нагороди фізичної культури [37, с. 16].

В середині 1920-х років більшовики продовжувала спрямовувати розвиток фізичної культури у руслі ідеологічних засад світової боротьби за комуністичну революцію. 13 липня 1925 року ЦК ВКП(б) видав постанову "Про завдання партії в галузі фізичної культури". У документі вказувалось, що фізична культура має важливе значення не тільки для виховання та оздоровлення, а й для культурно-господарської і військової підготовки молоді, є одним із методів виховання мас. Також фізкультурні об'єднання робітників і селян розглядалися як засіб у боротьбі з "індивідуалізмом, односторонністю та рекордсменством" [40, арк. 1]. Дев'ятий пункт постанови наголошував на необхідності політичного керівництва фізкультурним рухом [31, с. 12]. В УСРР ця постанова отримала чинність відповідно до резолюції ЦК КП(б)У

від 16 лютого 1926 року "Про посилення роботи у фізкультурі", за якою загальне керівництво діяльністю всіх фізкультурних відомств і профорганізацій покладалося на ВРФК та її місцеві органи [17, с. 19].

Пошук шляхів здійснення державної політики у сфері фізичного виховання проявлявся в "синусоїдності" культивування різних видів спорту. У пресі 1920-х років трапляються згадки про велоспорт, лаун-теніс, бокс, важку та легку атлетику, шашки, шахи, хокей, лижі та ковзани (у зимовий період). Практично в кожному номері більшості газет по всій території УСРР є статті про футбол [19; 8; 1; 44; 32; 22; 15]. Незважаючи на заяви про всесторонній розвиток фізичної культури в Україні, щодо 1920-х років є підстави говорити про широке розповсюдження саме футболу (і, в певні роки гандболу в Харкові). Парадоксально те, що радянська влада початково бачила у футболі лише хуліганську забавку, емоційну й неконтрольовану, а відтак шкідливу для ідеологічного виховання мас. Неодноразово зазначалося, що він не розвиває всі групи м'язів [45], а футбольні команди замість того, щоб залучати до своїх лав широкі прошарки робітничої молоді, починають захоплюватися "рекордсменством" і запрошують в якості учасників спортсменів із дореволюційним стажем [21]. Зрештою, на II Всеукраїнській нараді із фізкультури, що проходила в березні 1926 року, голова ВРФК П. Буценко закликав до боротьби із футболоманією, наголошуючи на її "односторонності" та невідповідності радянській фізичній культурі.

На думку влади, однією із причин гальмування масової фізкультурної роботи стало хуліганство під час футбольних матчів. Бійки та суперечки на футбольному полі були звичним явищем, билися між собою навіть ветерани спорту. Так, у листопаді 1926 року гравця першої команди металістів Києва видалили з майданчика за грубість, оскільки він погрожував ножом суперником [40, арк. 10]. Боротися з хуліганством фізкультурники мали шляхом морального товариського впливу – організовувати показові громадські суди, обговорювати на зборах гуртківців шкідливість хуліганства, норми громадської поведінки. Застосовувались і окремі дисциплінарні дії – довготривала дискваліфікація, виключення з гуртків у виняткових чи повторних випадках хуліганства [41, арк. 86–87]. Реалізуючи ці заходи, влада поступово спрямовувала поширення футболу у необхідне ідеологічне русло, поєднавши його з іншими, менш популярними видами спорту [36, с. 51].

На XV конференції ВКП(б) (26 жовтня–3 листопада 1926 року) закінчилася дискусія із визначенням завдань фізичного виховання, під час якої була розкритикована культурно-виховна робота профспілок, наголошено на неправильному відношенні до фізичної культури і спорту. Позитивним рішенням конференції стало впровадження секційної форми занять, що відіграло позитивну роль у розвитку спортивної майстерності в майбутньому [24, с. 167].

Важливим напрямом державної політики в галузі фізкультури було намагання залучити різні верстви населення в містах і селях до занять фізичною культурою. У 1922 році з'являються заклики в періодиці до сільської молоді. Зазначалося, що всі міські спортивно-гімнастичні організації мають бути покликані на служіння селянським масам населення, де вони повинні, насамперед, підняти культуру фізичного розвитку серед селянської молоді, а "кожен молодий селянин, вихований в дусі правильної фізичної підготовки, буде справжнім бійцем за комунізм" [18].

Неодноразові заяви очільників місцевих рад фізичної культури про недостатнє залучення сільського населення до спортивних заходів сприяли появі резолюції

ВРФК "Про роботу по фізичній культурі у селі" від 29 квітня 1926 року. В документі зазначалося, що для керівництва фізичною культурою у селі необхідно виділити відповідального працівника та інструктора, котрі мають провадити свою роботу на основі місцевого гуртка фізичної культури при хаті-читальні під керівництвом ЛКСМУ та міських осередків [20, с. 139]. Проте реалізувати на практиці подібні резолюції так і не вдалося. Фізкультура, в основному, лишалася явищем, характерним для міста [43].

Популяризувати фізкультурний рух, радянська влада спершу спробувала узгодити календар міжнародних та міжреспубліканських зустрічей. Згідно з постановою ВЦВК від 12 жовтня 1926 року створювалася Паритетна комісія ВРФК СРСР у складі 5 осіб: представники ВРФК УСРР, ВРФК РСФРР, Всеукраїнської ради професійних спілок та Червоного спортивного інтернаціоналу під головуванням ЦК ВЛКСМ [41, арк. 67]. ЛКСМУ і ВРФК УСРР звернулися з відозвою до фізкультурників та всіх організацій, що провадили відповідну роботу. В документі наголошувалося, що тогочасна міжнародна ситуація вимагає пристосування методів фізкультурної роботи до обороноздатності країни з метою сприяння зміцненню Червоної армії. Всю діяльність фізкультурних організацій вимагалось проводити під гаслами, що кожен новий гурток мав підсилювати оборону країни, а майбутній червоноармієць повинен бути не тільки здоровим, але й добре навченим влучним стрільцем [13]. Наприкінці 1927 року Президія ВРФК затвердила принципи роботи в сфері воєнізації фізичної культури в УСРР. Зокрема, передбачалася раціоналізація організації фізичної культури в гуртках та підвищення дисципліни серед фізкультурників [14].

Керівництво фізичною культурою в УСРР у 1920-х роках територіально здійснювалося через низові організації-товариства та гуртки. Для спрямування їхньої діяльності в необхідне для влади русло активно залучалися інструктори. Вони мали не лише поширювати фізичну культуру як оздоровчий елемент серед робітників та селян, але і пропагувати при цьому комуністичну ідеологію. На початку 1920-х років в якості інструкторів на місця направляли солдат Червоної армії, значна частина з них не відповідала своїм посадам [3]. Наприклад, у Харківській губернії на початку 1924 року зареєстровано більше 100 інструкторів, з яких лише близько двадцяти осіб мали спеціальну освіту [4]. Нестача спортивних фахівців притаманна всім республікам СРСР. За офіційними даними, станом на 1925 рік ні ради фізкультури, ні відомства і організації, що вели спортивну роботу, не забезпечували необхідну кількість керівників. У загальних підрахунках на кожного інструктора (всього по СРСР їх було 4,5 тисячі осіб) доводилося в середньому більше 300 фізкультурників чи до 2 шкіл і гуртків [23, с. 9].

Перед керівниками фізичної культури УСРР постало нагальне завдання налагодити роботу у справі підготовки спеціалістів. Однією з перших була створена губернська школа інструкторів з фізичного виховання в Одесі у 1924 році [24, с. 166]. ВРФК відкривала губернські та всеукраїнські курси для навчання інструкторів та підвищення їхньої кваліфікації [7], що стало характерною особливістю розвитку фізичного виховання в УСРР у другій половині 1920-х років [9; 10; 12]. Незважаючи на всі заходи, на рубежі 1920-х – 1930-х років спортивних інструкторів все ще не вистачало, а в сільській місцевості їх практично не було [6]. В УСРР кількість інструкторів становила близько 1300 осіб [2, с. 25] на 1 мільйон 295 тисяч фізкультурників [17, с. 33]. Поступово ситуація почала змінюватися. У 1929 році

КП(б)У прийняла рішення відкрити для підготовки спортивних інструкторів окружні організаційно-інструкторські курси та Вищі курси фізичного розвитку та допризовної підготовки в різних містах УСРР, що стало основою подальшого систематичного випуску спеціалістів у галузі фізкультури в 1930-ті роки [24, с. 168].

Наприкінці 1920-х років посилюються суперечності між керівництвом ВРФК УСРР та профспілками. Починаючи із 1927 року, культвідділ ВУРПС та окремі редакції газет розпочали компанію за те, щоб керівництво фізичною культурою було знято з радянських органів і передано профспілкам [39, арк. 1]. Дискусія носила загальносоюзний характер.

Врегулювання питання почалося на VIII з'їзді ВЛКСМ, що відбувся у травні 1928 року. Під час засідання розглядалися питання про шляхи покращення стану фізичної культури. У резолюції були запропоновані корінні зміни, які полягали у встановленні одного організаційно-політичного і методичного управління фізкультурною роботою через створення єдиного спортивного товариства, членство в якому базувалося би на принципі добровільності. Робота у цьому напрямі продовжилася 16 жовтня 1929 року, коли ЦК ВКП(б) видав постанову "Про фізкультурний рух". Відповідно до неї проведена фізкультурна робота визнавалася незадовільною, акцент робився на необхідності централізації керівництва фізкультурним рухом. Для реорганізації галузі мала вибудуватися управлінська фізкультурна вертикаль, при чому низові організації формувалися на добровільних принципах. З цією метою при Президії ВЦВК СРСР була створена Всесоюзна рада фізичної культури з правами і функціями центрального державного органу, ради фізичної культури у союзних республіках отримували статус державних органів, а всі товариства та організації відповідного профілю переходили у відання Всесоюзної ради фізичної культури [42, арк. 9].

Виконуючи рішення ЦК ВКП(б), в УСРР 16 грудня 1929 року на посаду голови Вищої ради фізичної культури замість П. Буценка призначили М. Василенка та поставили перед ним завдання змінити весь склад ВРФК. Останнє було виконано 17 березня 1930 року [33, с. 136]. Подальші зміни в системі управління фізичною культурою йшли в руслі максимальної централізації.

Отже, концептуальні засади державної політики в галузі розвитку фізичного виховання та спорту в УСРР базувалися на працях ідеологів марксизму в поєднанні з інтерпретацією питання В. І. Леніним. Основним напрямом партійно-державної політики стало забезпечення відповідності розвитку фізкультури основній лінії партії. Організаційно-правовий аспект радянське керівництво реалізовувало через декрети та постанови, котрі спрямовували розгортання фізичної культури у необхідне ідеологічне русло з метою створення нового побуту та залучення людських ресурсів до обороноздатності і підготовки майбутньої світової пролетарської соціалістичної революції. Аналіз матеріалу засвідчує, що для подальшого дослідження теми найбільш актуальними є систематизація наявних відомостей, поєднання їх із загальними тенденціями розвитку суспільства УСРР впродовж 1920-х років та виокремлення не досліджених і маловідомих аспектів фізичної культури.

Список використаних джерел

1. Більшовик. – К., 1925. – № 94 (1289). – 28 квітня.
2. Буценко А. V-річчя радянської фізкультури на Україні / А. Буценко. – Х.: ВФК, 1928. – 40 с.
3. Вісті Всеукраїнського центрального виконавчого комітету рад робітничих, селянських та солдатських депутатів (далі – ВУЦВК). – Х., 1923. – № 194. – 1 вересня.
4. Вісті ВУЦВК. – Х., 1924. – № 5. – 6 січня.
5. Вісті ВУЦВК. – Х., 1924. – № 296. – 26 грудня.

6. Вісті ВУЦВК. – Х., 1925. – № 55. – 5 березня.
7. Вісті ВУЦВК. – Х., 1925. – № 97. – 30 квітня.
8. Вісті ВУЦВК. – Х., 1925. – № 131. – 12 червня.
9. Вісті ВУЦВК. – Х., 1925. – № 133. – 14 червня.
10. Вісті ВУЦВК. – Х., 1926. – № 176. – 4 серпня.
11. Вісті ВУЦВК. – Х., 1927. – № 94. – 28 квітня.
12. Вісті ВУЦВК. – Х., 1927. – № 129. – 9 червня.
13. Вісті ВУЦВК. – Х., 1927. – № 188. – 20 серпня.
14. Вісті ВУЦВК. – Х., 1927. – № 293. – 22 грудня.
15. Голос Труда. – Полтава, 1924. – № 95 (1139). – 25 апреля.
16. Деметер Г. С. Ленин об охране здоровья трудящихся и физической культуре / Г. С. Деметер. – М.: ФиС, 1960. – 72 с.
17. Десятиріччя радянської фізкультури на Україні. – К.: Рад. буд-во і право, 1935. – 112 с.
18. Допризывник и спортсмен. – Чернигов, 1922. – № 2. – 10 декабря.
19. Звезда. – Екатеринослав, 1924. – № 532. – 26 апреля.
20. Зикмунд А. А. Основы советской системы физкультуры / А. А. Зикмунд. – М.: Новая Москва, 1926. – 144 с.
21. Известия. – Одесса, 1924. – № 282. – 23 апреля.
22. Известия. – Одесса, 1925. – № 567. – 7 апреля.
23. Информационное письмо о состоянии физической культуры в СССР. – М.: ВСФК, 1925. – 16 с.
24. Солопчук М. С. Історія фізичної культури та спорту: Навч. посіб. / М. С. Солопчук. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2001. – 234 с.
25. Кобченко К. Емансипація по-радянськи: жінки в фізичній культурі та спорті в СССР у 1920-1930 рр. / К. Кобченко // Українознавчий альманах: спецвипуск. – К.; Мелітополь. – 2010. – Вип. 4. – С. 104–113.
26. Кулик В. В. Від всеобучу до світових рекордів / В. В. Кулик. – К.: Здоров'я, 1971. – 163 с.
27. Культурне будівництво в Українській РСР. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР / Ред. кол. О. І. Євсєєв та ін. – Т. 1. – 1960. – 884 с.
28. Липин Г. П. В. И. Ленин о физическом воспитании / Г. П. Липин. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1975. – 30 с.
29. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М.: Госполитиздат. – Т. 16. – 1960. – 839 с.
30. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М.: Госполитиздат. – Т. 22. – 1962. – 804 с.
31. О'Махоуни М. Спорт в СССР: физическая культура – визуальная культура / М. О'Махоуни. – М.: НЛО, 2010. – 296 с.
32. Радянська Волинь. – Житомир, 1924. – № 39 (211). – 17 вересня.
33. Савченко Г. П. Перебудова системи фізичної культури в УРСР наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років / Г. Савченко, Є. Хоменко // Етнічна історія народів Європи. – 2013. – Вип. 39. – С. 134–139.
34. Скрыпник А. П. Государственное руководство физической культурой и спортом в СССР / А. П. Скрыпник. – Х.: Выща шк. Изд-во. при ХГУ, 1989. – 111 с.
35. Тимошенко Ю. О. Історичні умови та специфіка розвитку спорту й фізичного виховання в радянській Україні в 20–40-ві роки XX ст. / Ю. О. Тимошенко. – К.: ТОВ "НВП "Інтерсервіс", 2014. – 446 с.
36. Тимошенко Ю. О. Спортивне життя в радянській Україні в 1920-ті роки / Ю. О. Тимошенко // Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві. – 2012. – № 3. – С. 47–52.
37. Филиппов А. Н. Государственная политика СССР в области физической культуры и спорта (1920–1930 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 – всемирная история / Филиппов А. Н.; Ярославский государственный университет им. П. Г. Демидова. – Ярославль, 2012. – 25 с.
38. Хоменко Є. Створення та організаційна розбудова Вищої ради фізичної культури УРСР (1923–1930 рр.) / Є. Хоменко // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка: Історія. – 2012. – Вип. 113. – С. 54–56.
39. Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 2905, 54 арк.
40. ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 191, 240 арк.
41. ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 192, 120 арк.
42. ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 505, 234 арк.
43. Червоний Край. – Вінниця, 1928. – № 26 (745). – 25 березня.
44. Червоний Шлях. – Зінов'ївськ, 1924. – № 199 (796). – 2 вересня.
45. Юный Spartak. – Х., 1923. – № 28 (29). – 27 октября.
3. Visti Vseukrayins'koho central'noho vykonavchoho komitetu rad robotnychych, selyans'kych ta soldats'kych deputativ (VUCVK). newspaper (1923), Kharkiv, 1 Sept.
4. Visti VUCVK. newspaper (1924), Kharkiv, 6 Jan.
5. Visti VUCVK. newspaper (1924), Kharkiv, 26 Dec.
6. Visti VUCVK. newspaper (1925), Kharkiv, 5 Mar.
7. Visti VUCVK. newspaper (1925), Kharkiv, 30 Apr.
8. Visti VUCVK. newspaper (1925), Kharkiv, 12 Jun.
9. Visti VUCVK. newspaper (1925), Kharkiv, 14 Jun.
10. Visti VUCVK. newspaper (1926), Kharkiv, 4 Aug.
11. Visti VUCVK. newspaper (1927), Kharkiv, 28 Apr.
12. Visti VUCVK. newspaper (1927), Kharkiv, 9 Jun.
13. Visti VUCVK. newspaper (1927), Kharkiv, 20 Aug.
14. Visti VUCVK. newspaper (1927), Kharkiv, 22 Dec.
15. Holos Truda. newspaper (1924), Poltava, 25 Apr.
16. DEMETER, H.S. (1960) *Lenin ob okhrane zdorov'ya trudyashchikhsya i fizycheskoj kul'ture*. Moscow: Fyzkul'tura i sport.
17. CENTRAL'NYI VYKONAVCHYI KOMITET USSR (1935) *Desyatyrychchya radyans'koyi fizkul'tury na Ukrayini*. Kyiv: Radyans'ke budivnyctvo i pravo.
18. *Doprizyvnik i sportsmen*. newspaper (1922), Chernigov, 10 Dec.
19. *Zvezda*. newspaper (1924), Ekaterinoslav, 26 Apr.
20. ZYKMUND, A.A. (1926) *Osnovy sovetskoy sistemy fizkul'tury*. Moscow: Novaya Moskva.
21. *Izvestija*. newspaper (1924), Odessa, 23 Apr.
22. *Izvestija*. newspaper (1925), Odessa, 7 Apr.
23. VYSSHYI SOVET FYZYCHESKOI KUL'TURY (1925) *Informacionnoe pis'mo o sostojanii fizycheskoj kul'tury v SSSR*. Moscow: Vysshij soviet fizycheskoj kul'tury.
24. SOLOPCHUK, M.S. (2001) *Istoriya fizychnoy kul'tury ta sportu*. Kam'yanets'-Podil's'ky: Abetka-NOVA.
25. KOBCHENKO, K. (2010) *Emansypaciya po-radyans'ky: zhinky v fizichnij kul'turi ta sporti v SSSR u 1920-1930 rr. Ukrainoznavchij al'manakh*. 4, 104–113.
26. KULYK, V. V. (1971) *Vid vsevobuchy do svitovykh rekordiv*. Kyiv: Zdorov'ya.
27. YEVSYEYEV, O.I. (ed.) (1960) *Kul'turne budivnyctvo v Ukrayins'kij RSR*. Vol. 1. Kyiv: Derzhavne vydavnyctvo politychnoy literatury URSR.
28. LIPIN, G.P. (1975) *V.I. Lenin o fizychemom vospitanii*. Saratov: Izdatel'stvo Saratovskogo universiteta.
29. MARKS, K., ENGEL'S F. (1960) *Sochineniya*. Vol. 16. Moscow: Gospolitizdat.
30. MARKS, K., ENGEL'S F. (1962) *Sochineniya*. Vol. 22. Moscow: Gospolitizdat.
31. O'MAKHOUNY, M. (2010) *Sport v SSSR: fizycheskaja kul'tura – vizual'naja kul'tura*. Moscow: Novoe Literaturnoe Obozrenie.
32. *Radyans'ka Volyn'*. newspaper (1924), Zhytomyr, 17 Sep.
33. SAVCHENKO, H.P. (2013) *Perebudova systemy fizychnoy kul'tury v USSR naprykintsi 1920-kh – na pochatku 1930-kh rokiv. Etnichna istoriya narodiv Yevropy*. 39, 134–139.
34. SKRYPNYK, A.P. (1989) *Gosudarstvennoe rukovodstvo fizycheskoj kul'turoj i sportom v SSSR*. Khar'kov: Izdatel'stvo pri Khar'kovskom gosudarstvennom universitete "Vyshha shkola".
35. TYMOSHENKO, Yu.O. (2014) *Istorychni umovy ta specyfika rozvytku sportu j fizychnoho vykhovannya v radyans'kij Ukrayini v 20–40-vi roky XX st*. Kyiv: Interservis.
36. TYMOSHENKO, Yu.O. (2012) *Sportyvne zhyttja v radyans'kij Ukrayini v 1920-ti roky. Fizychnye vykhovannya, sport i kul'tura zdorov'ya u suchasnomu suspil'stvi*. 3, 47–52.
37. FILIPPOV, A.N. (2012) *Gosudarstvennaja politika SSSR v oblasti fizycheskoj kul'tury i sporta (1920–1930 gg.)* Abstract of unpublished thesis (Ph.D.), Yaroslavl'skij gosudarstvennyj universitet imeni P.G. Demidova.
38. KHOMENKO, Yu. (2012) *Stvorennja ta orhanizacijna rozbudova Vyshhoyi rady fizychnoy kul'tury URSR (1923–1930 rr.)*. *Visnyk Kyjivs'koho nacional'noho universytetu im. Tarasa Shevchenka: Istoryia*. 113, 54–56.
39. Tsentral'nyj derzhavnyj arkhiv hromads'kykh ob'yednan' Ukrainy, Kyiv (TsDAHO Ukrainy), fond 1, opis 20, sprava 2905, 54 ark.
40. TsDAHO Ukrainy, fond 7, opis 1, sprava 191, 240 ark.
41. TsDAHO Ukrainy, fond 7, opis 1, sprava 192, 120 ark.
42. TsDAHO Ukrainy, fond 7, opis 1, sprava 505, 234 ark.
43. *Chervonyj Kraj*. newspaper (1928), Vinnycja, 25 Mar.
44. *Chervonyj Shlyakh*. newspaper (1924), Zinov'yivs'k, 2 Sep.
45. *Yunyj Spartak*. newspaper (1923), Kharkiv, 27 Oct.

Надійшла до редакції 12.05.15

Ye. Lubenets, student
National Taras Shevchenko University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PARTY-STATE POLICY FORMING OF PHYSICAL CULTURE AND SPORT IN THE USSR DURING 1920's

This article is about the characteristics of physical culture in the USSR during the 1920's. Publication caused by the lack of a thorough investigation of the party-state policy of the Bolsheviks in the field of sport, attraction to scientific use information of periodical press 1920's. Purpose is to clarify the unexplored aspects of physical culture in the context of the formation of the Soviet state on the territory of Ukraine. The article focuses on the practical implementation of the resolutions and decisions of public authorities responsible for the development of physical culture and sports.

The publication proves that physical culture and sport in the USSR evolved in the context of the common features of formation of Soviet institutions. Physical culture for the Bolsheviks gradually becomes another way to influence on the citizens and important method of formation of mass consciousness of citizens according to communist principles. Fragmentary decisions due recovery period and finding ways to keep power of the Bolsheviks. Only in the second half of 1920's increased attention of the state was observed to physical culture, gradually increasing spending on it. There were held decisions which

ideologically justified and directed the development of sport in the mainstream training collectivism and military readiness to the world proletarian socialist revolution. In general, at the end of 1920's the Bolsheviks managed to organize and fully subdue development of physical culture and sport in the USSR through centralization of existing institutions and directive solving a number of discussion questions.

Key words: sport, physical culture, Bolsheviks, USSR, Higher council of physical culture, 1920's.

УДК 940.1/2: 338.98 (477)

О. Осіп'ян, канд. іст. наук, доц., докторант
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

УЯВЛЕННЯ ПРО ПРИБУТТЯ ВІРМЕН НА РУСЬ ЗА ДАНИМИ ЗВІТУ КАТОЛИЦЬКОГО МІСІОНЕРА КЛЕМЕНТЕ ГАЛАНУ ВІД 20 ЧЕРВНЯ 1664 РОКУ

Повноцінне розуміння соціокультурних процесів неможливе без вивчення уявлень про віддалене минуле. В цій статті розглянуто питання, як соціальні конфлікти та аспірації впливали на формування історичних уявлень у міщанському середовищі Львова. 1630 р. Львівський вірменський єпископ Нікол Торосович прийняв унію з Римо-католицькою церквою, що викликало обурення більшості вірмен – підданих польського короля. Після кількох десятиліть судових конфліктів між Торосовичем, підтриманим єзуїтами, та вірменами Польського королівства, з Риму до Львова було спрямовано місіонерів-театинів. Католицький місіонер Клементе Галано у своєму звіті до Конгрегації пропаганди віри (Рим) 1664 р. описав сучасне становище вірмен у Польському королівстві. Галано розпочав свій звіт із повідомлення про початки вірменської діаспори на Русі та Україні. Він міг отримати цю інформацію у ході комунікації з вірменськими старшими у Львові. Історичні уявлення верхівки вірменської громади відбувають її прагнення до нобілітації. Деякі з вірмен уже були нобілітовані у 1654-1662 рр. Це може пояснити, чому, будучи багатими купцями, вони репрезентували своїх предків як воїнів та шляхтичів.

Ключові слова: історичні уявлення, вірмени, Русь, нобілітація.

Вірменські поселення на українських землях з'являються у XIII–XIV ст. внаслідок розвитку міжнародної торгівлі після масштабних монгольських завоювань. Деякі торгові шляхи з Близького Сходу (зокрема й Вірменії) йшли через Чорне море, Крим, причорноморські степи, Молдавію, Галицько-Волинське князівство. Вірменське купецтво, яке брало участь у торгівлі між Сходом і Заходом, поступово осідало у містах уздовж цих шляхів [6]. У Києві вірменська колонія існувала принаймні з другої половини XI ст. Занепала після зруйнування міста монголами 1240 р., вона відродилася, хоча за своїм значенням поступалась двом іншим, розташованим у найбільших торговельних центрах – Львові та Кам'янці-Подільському. Після завоювання Галицької Русі у 1340–1349 рр. польські королі підтверджували вірменам їх право на релігійну та судову автономію. Більшість населення автономних вірменських громад складали купці, а також ремісники (переважно спеціалісти з обробки шкір та ювеліри). У кожній громаді була церква (у найбільших їх кількість зросла до 3–4), іноді монастир. З 1364 р. ці церкви перебували в межах єпархії з центром у Львові.

Унаслідок конфлікту з вірменською громадою в 1627–1630 рр., Львівський вірменський єпископ Нікол Торосович (1604–1681) вирішив заручитися підтримкою Римо-католицької церкви і короля Сигізмунда III (1587–1632). 1630 р. Торосович заявив про прийняття унії з Римом [23, р.47]. Це спричинило подальшу ескалацію конфлікту, який вийшов за межі вірменської діаспори королівства. Ситуація у Львові перебувала під пильним оком Конгрегації пропаганди віри у Римі (заснована 1622 р.), оскільки успіх унії у Польському королівстві міг би сприяти унії цілої Вірменської церкви з Римом, до чого докладали зусиль католицькі місіонери. Втім, справа унії зайшла у глухий кут, оскільки вірмени не бажали бачити Торосовича своїм єпископом з огляду на його аморальний спосіб життя та переслідування ним противників унії [24, р.310–311].

У 1638–1642 рр. справою унії польських вірмен опікувався призначений Конгрегацією місіонер, домініканець Паоло Піромаллі. Він приїздив до Львова, де йому вдалося знайти спільну мову з вірменами анти-уніатами [23, р.99–108; 22, р.109–121]. Втім, досвідчений інтриган Торосович переконував Конгрегацію, що тільки він здатен успішно завершити з'єднання вірмен з Римською

церквою [24, р.298]. Протягом 1653–1654 рр. за участі глави Вірменської церкви католика Філіппоса та короля Яна Казимира було знайдено компроміс [24, р.308]. Більшість львівських вірмен (згодом і кам'янецькі також) погодилась прийняти унію (але тільки до смерті Торосовича) в обмін на зрівняння їх у правах з міщанами-католиками. Проте, вірмени лише формально стали вірмено-католиками. Перетворенню їх на справжніх католиків заважала їх давня неприязнь і недовіра до єпископа Торосовича. Останній теж не докладав якихось зусиль для "просвітлення" вірних, віддаючи перевагу мирським справам. Тоді, 1664 р. Конгрегацією пропаганди віри до Львова було вислано місію у складі трьох ченців-театинів, з метою навчання польських вірмен католицької віри. Очолював місію Клементе Галано (1611–1666).

Клементе Галано народився 1611 р. на півдні Італії в місті Сорренто. Вступив до монастиря у Неаполі 25 лютого 1628 р. Згодом, вирушив до католицької місії у Грузії, де спочатку перебував у місті Горі (з вересня 1636 по березень 1637 р.), потім три роки у Західній Грузії, де вивчив турецьку та грузинську мови. Тут зацікавився вірменами та можливістю їх навернення до унії з Римом. 1640 р. прибув до Константинополя, де працював у колеґіумі для вірменської молоді – майбутніх священиків. Підготував граматику вірменської мови (1645 р.) [19]. Проте, через неприємні стосунки з вірменським патріархом Давідом, залишив Константинополь і 1644 р. повернувся до Риму. Тут деякий час викладав вірменським студентам у нещодавно заснованому Урбанському колеґіумі пропаганди віри. Одночасно писав головну працю свого життя – тритомник "Порозуміння Вірменської церкви з Римською". Перший том (виданий 1650, 1686, 1690 р.) присвячений церковній та політичній історії Вірменії, другий та третій (видані у 1658 та 1661 рр. відповідно) – теологічним питанням [20]. Твір двомовний – виданий паралельно латинською та вірменською мовами. Конгрегація пропаганди віри направила Галано до Польщі – сприяти унії місцевих вірмен з Римською церквою. Галано і двоє його супутників – брати-театини француз Луї-Марі Піду де Сент-Олон (Louis-Marie Pidou de Saint-Olon) та італієць Франческо Бонезана (Francesco Bonasana) вирушили в дорогу 1 жовтня 1663 р. Уже 17 квітня 1664 р. вони прибули до Варшави, а першого травня – до Львова [23, р.163–165].

У своїх листах до Конгрегації Галано наполягав на створенні у Львові Вірменського колегіуму, який мав підготувати священників з числа молодих вірмен для поширення унії серед як місцевої діаспори, так і кавказької Вірменії. 27 січня 1665 р. кардинал Антоніо Барберіні, префект Конгрегації пропаганди віри, ухвалив рішення про заснування колегіуму [23, р.168; 15; 16]. Певно, Торосовичу не сподобалась надзвичайна активність Галано, яка заважала єпископу насолоджуватись своїм високим становищем. Можливо також, що Торосович бачив у Галано небезпечного конкурента (адже керівництво Конгрегації, побачивши успіхи Галано у прилученні вірмен до унії, могло б призначити його єпископом). Отже, у Галано з Торосовичем склалися конфліктні стосунки. 19 квітня 1666 р. Галано і Піду відправили до Риму звіт, в якому викали чимало негативних фактів про діяльність Торосовича, зокрема, що він тримає непокірних священників у карцері та утримує співмешканку ("... una Donna scandalosa di nome Halia ...") [9, fol.150]. Можливо конфлікт вплинув на стан здоров'я місіонера – 14 травня 1666 р. Галано помер.

В Історичному архіві Конгрегації пропаганди віри нами виявлено звіт Клементе Галано від 20 червня 1664 р., в якому перший глава місії серед іншого також подав інформацію про поселення вірмен на Русі [8, fol.155–171v]. Ця інформація ніколи не привертала уваги дослідників, а відповідний фрагмент не публікувався ані в оригіналі, ані в перекладі.

Галано і його супутники прибули до Львова 1 травня 1664 р., а вже 20 червня 1664 р. глава місії відправив детальний звіт до Риму. Примітка, зроблена на горі кожної сторінки "1 жовтня 1664 р.", вказує дату, коли документ було доставлено до Риму. Звіт написаний італійською і складається з двох частин. Більша частина починається з розповіді про поселення вірмен на Русі. Менша частина є скороченим варіантом (*Sommario*) більшої. Вона відкривається фразою про велику кількість вірмен колись у Польщі, а надто в Україні, особливо шляхтичів, які з часом вигасли внаслідок нападів татар і московитів, або ж перейшли на латинський обряд. Менший варіант розміщений на початку звіту, отже розрахований на те, що члени Конгрегації читатимуть його напередодні чи під час засідання у Римі. Скорочений варіант написано скорописом, проте гарним почерком і великими літерами, з великими берегами, тому він займає 12 сторінок і досить легко читається. Більша частина, яку для зручності можна назвати підготовчим варіантом, написана дрібним почерком з маленькими берегами. Підготовчий варіант займає 14 сторінок і читається набагато складніше. Він міг знадобитись тим членам Конгрегації, які захотіли б отримати поглиблену інформацію.

Підготовчий варіант звіту має більш деталізовану оповідь про поселення вірмен на Русі: "Я чув, що вірменська нація є дуже давньою у Польському королівстві, а саме у провінції Русі: приблизно 600 років тому вони прибули у великій кількості та славі, особливо в Україні, тут є чимало нащадків вірменських шляхтичів: проте з плином часу вони дотепер або вигасли, або через часті напади татар та московитів – близьких до цієї обширної провінції, коли шляхтичі гинули внаслідок війни, а також тому, що шляхтичі живуть у своїх маєтках [а не в містах], вони віддалились від Вірменської церкви, і крок за кроком перейшли до латинського обряду та нації. Нація [вірменська] ще процвітала у Києві на початку [свого] приходу до міста, тепер уже зруйнованого ворогами" [8, fol.165].

На наше переконання, Галано отримав інформацію про прибуття вірмен на Русь безпосередньо від *стар-*

ших або *радних* (*seniores, consules*) – членів автономного світського суду вірменської громади Львова. На підтримку цієї гіпотези можемо навести наступні аргументи. По дорозі з Риму до Львова місіонери були у Варшаві, де мали зустріч з папським нунцієм Антоніо Пігнателлі (1660–1668). Проте, навряд чи цю ексклюзивну інформацію Галано міг отримати від нунція. Пігнателлі 13 січня 1662 р. уклав звіт (адресований кардиналу Албіці) про ситуацію з унією вірмен у Польщі [8, fol.74–79v]. Звіт також складається зі скороченого (*Sommario*) та підготовчого варіантів. Про прибуття вірмен на Русь Пігнателлі не пише нічого. Обидва варіанти звіту він починає з кількості вірмен у Польському королівстві, в яких містах вони замешкують, та кількості їх церков у кожному з цих міст. Потім таку ж інформацію нунцій наводить про вірмен у Молдавському князівстві. Пігнателлі згадує вірмен та їх церкви у 7 містах – Львові, Кам'янці, Язловці, Замостю, Снятині, Луцьку та Києві. "Всі вони займаються торгівлею та подорожують до Туреччини" [8, fol.74, 76]. Для порівняння, Галано так охарактеризував розселення вірмен у королівстві: "Мешкають з церквами своїми у чотирьох містах: а саме, у Кам'янці, ... Львові, ... Язловці ... та Замості ..." [8, fol.155, 165]. Київ Галано не включив до переліку, оскільки ті кілька вірменських родин, які жили у цьому місті, було вигнано (разом з католиками та юдеями) за наказом царя Олексія Михайловича 1660 р. Похід на "Україну" Яна Казимира 1663 р. виявився невдалим і Київ залишився під контролем російських воявод. Це було відомо Галано, який, утім, обмежився заявою, що тепер це місто "зруйноване ворогами". Луцьку парафію Галано також викреслив, оскільки там не залишилось ані вірменського кліру, ані вірних, а володіння вірменської церкви забрав латинський єпископ. Про вірмен у Снятині Галано не згадав узагалі. Ці відмінності, на нашу думку, вказують на те, що інформацію для звіту Галано самостійно збирав у Львові, в першу чергу, від *старших* вірменської громади.

У цій частині звіту Галано згадує деяких вірменських старших (яких мало бути 12): їх голова Христофор (Хачатур, Криштоф) Бернатович, Христофор Захнович, Габріел Капріус. Останній дістав від Галано таку характеристику: "старий ерудит у філософії та давній історії, оратор, біглий у латинській, вірменській та польській мовах, минулого року переклав польською перший історичний том "Порозуміння Вірменської церкви з Римською", і зараз хоче його надрукувати" (...sono alcuni delli dodeci Consoli, cioe il Capo loro Christoforo Bernardowizzi, ed il secondo ditto ancora Christoforo Zachnowizzi, ed il quarto Gabriele Caprutio, personaggi di molta autorita; de q(ua)li il Caprutio, vecchio erudito in filosofia, e nell'Istorie antiche, oratore, e pratico nella lingua Latina, Armena, e Polacca, tradusse gl'anni passati in lingua Polacca il primo tome historiale della *Conciliatione della Chiesa Armena con la Romana*, e vuole hora stamparlo.) [8, fol.165v]. Логічно зробити припущення, що саме з ними Галано обговорював всі важливі питання (зокрема, заснування колегіуму), а від "знавця давньої історії" Г.Капріуса міг довідатись про уявлення місцевих вірмен щодо поселення їх предків на цих землях.

Галано розрізняє "Русь" та "Україну" (не кажучи про те, що він вирізняє ці регіони з "Польщі"). Як для чужинця, що лише 50 днів провів у Львові, дуже добре знання тогочасних географічних реалій могло статися внаслідок отримання інформації від місцевих, тобто від вірмен, оскільки саме з ними мала працювати місія театинів. Нарешті, у невеликому повідомленні (процитованому вище) Галано тричі згадує шляхтичів, до того ж вірменських. Ще тричі він згадує шляхтичів (двічі – вір-

менських) у наступному реченні, коли пише про кількість вірмен та їх соціальний склад: "На даний час їх число вкрай зменшилось до близько 3000 душ, серед яких є сім чи вісім родин шляхтичів, яких прийнято до польської шляхти; решта ж купецькі родини, деякі з числа давніх шляхтичів". Отже, лейтмотивом оповідання є шляхетність вірмен. Сучасні вірмени мають 7 чи 8 родин шляхтичів і навіть серед вірменських купців є багато нащадків давньої шляхти, що колись прибула на Русь, але поступово вигасла або асимілювалась з католиками. Відповідно, сучасні вірменські купці мають всі підстави претендувати на шляхетство, оскільки їх предки були шляхтичами.

Прагнення багатого вірменського купецтва до нобілітації не було чимось унікальним. У ранній новий час міський патриціат намагався поповнити лави шляхти у багатьох країнах Європи. В останній чверті XVI ст., як в Західній Європі, так і в Речі Посполитій, шлях міської буржуазії до шляхетства був суттєво утруднений [17, р.479–485]. Це стимулювало пошук додаткових аргументів для доведення права на нобілітацію, зокрема, й вигадування генеалогій. Перед нами приклад винайдення колективної генеалогії цілої етно-професійної групи – багатого вірменського купецтва. Звісно, не Галано вигадував цю генеалогію, а верхівка львівських вірмен, з якою спілкувався місіонер, адже саме вони були головними противниками єпископа Торосовича. Таким чином, Галано у своєму звіті відобразив шляхетські амбіції *старших* львівських вірмен, та сконструйовану ними версію прибуття їх предків на Русь, яка мала обґрунтовувати сучасні претензії на нобілітацію.

На час написання звіту львівські вірмени вже мали кілька успішних прикладів нобілітації. Цьому неабияк сприяв релігійний компроміс 1653–1654 рр. між львівськими вірменами та єпископом-уніатом Торосовичем. Ян Казимир (1648–1668), який до свого обрання королем був католицьким кардиналом, надавав великого значення згоді вірмен на з'єднання з Римською церквою. За час між 1654–1660 рр. нами виявлено сім випадків (вісім осіб) нобілітації львівських вірмен Яном Казимиром (поодинокі випадки траплялись і раніше) [1, с.218; 3, с.499; 11, с.136; 13, с.132–134; 21, с.83, 85, 150]. У більшості випадків багаті вірменські купці були нобілітовані за виконання дипломатичних доручень короля. Знання східних мов та далекі комерційні подорожі робили вірменських купців незамінними в якості перекладачів королівської канцелярії, "молодших послів" ("mały poseł") в офіційних посольствах та таємних посланців до Османської Порти, Персії, Кримського ханства, Молдавії та Валахії [25]. Часто нобілітації передувало почесне звання "королівського секретаря" (як, наприклад, Захарія Піотрович, який титулював себе: "Tłumacz koronny, Sekretarz J.K.Mości") [13, с.133].

Оскільки "на Русі" не було давніх родів вірмен-шляхтичів (якщо й були поодинокі родини в Руському та Подільському воєводствах у XV – на початку XVI ст., то вони вже асимілювались), львівські вірмени звернули свої погляди до Києва і Київщини, де в кінці XVI – першій половині XVII ст. було кілька вірмен-шляхтичів [18, р.207–210]. Вони отримали шляхетство від великих князів литовських за службу в якості товмачів, гінців, приставів, адже саме через Київ до Криму прямували як великокнязівські послы, так і татарські послы, які їхали до двору великого князя. У сконструйованій львівськими вірменами версії шляхетство цих вірмен було перенесено у далекі часи, ґрунтувалося на військовій службі князю, а кількість їх предків явно гіперболізована: "приблизно 600 років тому вони прибули у великій кількості та славі, особливо в Україну, тут є чимало нащадків вірменських шляхтичів".

Уявлення про перебування великої кількості воїнів-вірмен у Києві (Манкормані) на службі у князя, з'явилися у львівських вірмен набагато раніше. Вони зафіксовані близько 1620 р. у дорожніх нотатках вірменського мандрівника Сімеона Лехаці (1584 – після 1635), що з 1623 р. обіймав посаду вчителя у вірменській школі Львова: "Кажуть, під час воєн у великому Манкормані на війну виступали 500 душ вірмен – хоробрих богатирів, а нині залишилось лише чотири вірменських родини" [4, с.249]. 1654 р. король Ян Казимир своїм декретом надав львівським вірменам рівні права з міщанами-католиками. У декреті згадувалась грамота руського князя, згідно з якою "вперше вірменську націю прийняли і покликали для воєнної допомоги та громадської потреби в край Русі в кількості значного війська" (*primum tempore natio Armenica in subsidium belli et ex necessitate publica in provinciam Russiae in quantitate notabilis exercitus adscita et vocata fuerit*) [7, с.334]. Показово, що у звіті Галано також йде мова про велику кількість вірмен та їх (військову) славу – ознаку шляхетності: "[вірмени] прибули у великій кількості та славі, особливо в Україну; тут є чимало нащадків вірменських шляхтичів". Колишня слава вигаданих предків мала посприяти шляхетським амбіціям купецтва.

Нарешті, хронологічна вказівка "приблизно 600 років тому вони прибули" відсилає до так званої "грамоти князя Федора Дмитровича". 1641 р. львівські вірмени внесли латинський переклад грамоти до Коронної Метрики у Варшаві [2, с.10; 5, с.228–229; 10, к.139–139v; 12, с.60–61; 14, с.4; 26, с.10]. (Руський оригінал не зберігся, проте відомий його зміст, наведений Ф.К. Захаріасевичем) [26, с.71]. При перекладі текст грамоти був суттєво розширений і в нього також було внесено дату – 1062 р., а князь Федір Дмитрович перетворився на "великого князя Русі". У латинському перекладі йдеться про запрошення вірмен на Русь цим князем, для надання йому військової допомоги з правом подальшого поселення будь-де у його володіннях. Офіційну виписку з Коронної Метрики вірмени використовували для обґрунтування своїх прав, зокрема й на судовому процесі 1654 р., як це впливає з декрету Яна Казимира.

Цей фрагмент звіту К. Галано не просто збільшує наші знання щодо історичних уявлень львівських вірмен. Він дозволяє побачити динаміку конструювання цих уявлень верхівкою вірменської громади, яка під час комунікації з місіонерами репрезентувала власну версію престижного минулого задля підтвердження щойно набутого соціального статусу. Версію про запрошення вірмен (цілого війська) "великим князем Русі" Федором Дмитровичем "1062 року", львівські вірмени запустили в офіційний обіг 1641 р., і застосували під час судового процесу 1654 р. Тоді на першому плані в них було два завдання: 1) доведення давнього права вірмен на вільне віросповідання у Польському королівстві і повернення церков, захоплених єпископом-уніатом Н. Торосовичем; 2) здобуття рівних прав з міщанами-католиками. Шляхетські амбіції верхівки вірмен були тоді другорядними. Версія давнього минулого, викладена у звіті Галано 1664 р., демонструє зростання "шляхетської складової". Знайшовши компроміс з королем Яном Казимиром, єпископом Торосовичем і, навіть, львівським магістратом, верхівка вірменської громади прагнула нобілітації, на яку вже спромоглось кілька вірмен (переважно за дипломатичну службу королю). Цього ж прагнули і львівські патриції-католики. 1661 р. місто (фактично, патриції – члени магістрату) було нобілітоване за вірність королю у буремних подіях 1648–1660 рр. Отже, на час прибуття Галано до Львова (1664 р.) нобілітація була в центрі уваги багатих вірменських купців. Втративши Польщу, Київ і "Україну", вигнання з міста залишків вірменської громади (разом з католиками), дозволяли

зіграти на патріотичних почуттях і сприяли включенню в оповідання (про прибуття вірмен на Русь) Києва і "України", відсутніх у версіях 1641 та 1654 рр.

Список використаних джерел

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией / Под ред. Н. Костомарова. – СПб., 1863. – Т. 4. – 276 с.
2. Дашкевич Я. Грамота Федора Дмитровича 1062 року (Нарис з української дипломатики) / Я. Дашкевич // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. – 1962. – № 4(54). – С. 9–20.
3. Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657 / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1961. – 740 с.
4. Лехаці С. Путевые заметки / С. Лехаці. – М.: Наука, 1965. – 322 с.
5. Линниченко І. Суспільні верстви Галицької Русі XIV–XV ст. / І. Линниченко. – Львів, 1899. – 268 с.
6. Осипян А. Монгольские завоевания и формирование армянской торговой диаспоры на юге Восточной Европы во 2-й пол. XIII – XIV вв. / А. Осипян // Золотоордынская цивилизация. Сборник статей. – Вып. 4. – Казань, 2011. – С. 128–148.
7. Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.) / Упор. М.Капраль. – Львів: МГКО "Документальна скарбниця Львова", 2000. – 576 с.
8. Archivio storico Congregazione per l'evangelizzazione dei popoli ("De Propaganda Fide"). Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali, vol.225 (Armeni di Polonia Valachia).
9. Archivio storico Congregazione per l'evangelizzazione dei popoli ("De Propaganda Fide"). Scritture riferite nei Congressi, fondo Armeni, vol.1.
10. Archiwum Główny Akt Dawnych. Metryka Koronna. Vol. 187.
11. Barącz S. Żywoty sławnych Ormian w Polsce. – Lwów, 1856. – 485 s.
12. Barącz S. Rys dziejów ormiańskich. – Tarnopol, 1869. – 238 s.
13. Baranowski B. Ormianie w służbie dyplomatycznej Rzeczypospolitej // Myśl karaimska. Rocznik naukowo-społeczny. Seria Nowa. – 1946. – Rok XXIII. – T. 1. – S. 119–137.
14. Bischoff F. Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg. – Wien, 1864.
15. Blazejovskij D. I Pontifici collegi Armeno e Ucraino di Leopoli // Regnum Dei. Collectanea theatina. – 1979. – № 35. – P. 205–248.
16. Blazejowski D. Ukrainian and Armenian Pontifical Seminaries of Lviv, 1665–1784. – Roma, 1975. – 280 p.
17. Braudel F. The Wheels of Commerce / Trans. by Siân Reynolds. – London: Phoenix press, 2002. – 670 p.
18. Dachkevych Ya. Les Arméniens à Kiev (de la deuxième moitié du XIIIe au XVIIe siècle // Armenian Studies: Études arméniennes. In memoriam Haig Berberian. – Lisboa, 1986. – P.185–214.
19. Galanus C. Grammaticae, et logicae institutiones linguae literalis Armenicae Armenis [...] Addito Vocabulario Armeno-Latino omnium scholasticarum dictionum. – Roma: Tipografia della Congregazione di Propaganda Fide, 1645. – 201 p.
20. Galanus C. Conciliationis ecclesiae Armenae cum Romana ex ipsis Armenorum patrum et doctorum testimoniis in duas partes, historiam & controversialem diuisae. – Roma, 1650–1661. – 771 p.
21. Korwin L. Ormiańskie rody szlacheckie. – Kraków, 1934. – 188 s.
22. Macri M. Memorie storico-critiche intorno alla vita ed alle Opere di Monsig. Frate Paolo Piromalli domenicano, Arcivescovo di Naxivan, aggiuntavi la Siderografia. – Napoli, 1824. – 573 p.
23. Petrowicz G. L'unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede (1626–1686). – Roma, 1950. – 334 p.
24. Schütz E. An Armeno-Kipchak Document of 1640 from Lvov and its Background in Armenia and in the Diaspora // Between the Danube and the Caucasus: a collection of papers concerning the oriental sources on the history of the peoples of Central and South-Eastern Europe / Ed. by György Kara. – Budapest, 1987. – P. 247–330.
25. Wróbel-Lipowa K. Działalność dyplomatyczna Ormian polskich w XVI–XVII w. // Studia z dziejów kontaktów polsko-ormiańskich / Pod red. M.Zakrzewskiej-Dubasowej. – Lublin, 1983. – S. 107–117.
26. Zachariasiewicz F.-X. Wiadomość o Ormianach w Polsce // Biblioteka naukowego zakładu imienia Ossolińskich. – Lwów, 1842. – T. 1. – S. 64–92.

References

1. KOSTOMAROV, N. (ed.) (1863) *Akty, otnosyashchiesiya k istorii Yuzhnoi i Zapadnoi Rossii, sobrannye i izdannye arkheograficheskoi komissii*. Vol. 4. Sankt-Petersburg: Tipografiya P.A. Kulisha.
2. DASHKEVYCH, Ya. (1962) *Hramota Fedora Dmytrovycha 1062 roku* (Narys z istorii ukrainskoyi dyplomatyky). *Naukovo-informatsiyni byuleten' arkhivnoho upravlinniya URSR*. 54(4), 9–20.
3. KRYPYAKEVYCH, I., BUTYCH, I. (eds.) (1961) *Dokumenty Bohdana Khmelnyts'koho. 1648-1657*. Kyiv: Akademiya nauk URSR.
4. LEKHATSI, S. (1965) *Putevye zametki*. Moskva: Nauka.
5. LYNNYCHENKO, I. (1899) *Suspil'ni verstvy Halyts'koi Rusi XIV-XV st.* Lviv: Rus'ka istorichna biblioteka.
6. OSIPYAN, A. (2011) Mongol'skie zavoevaniya i formirovaniye armianskoi torgovoi diaspory na yuge Vostochnoi Evropy vo 2-I polovine XIII-XIV vv. *Zolotoordynskaya tsivilizatsiya. Sbornik statei*. 4, 128–148.
7. KAPRAL, M. (ed.) (2000) *Pryvilei natsional'nykh hromad mista Lvova (XIV-XVIII st.)*. Lviv: MGKO "Dokumentalna skarbnytsya Lvova".
8. Archivio storico Congregazione per l'evangelizzazione dei popoli ("De Propaganda Fide"). Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali, vol.225 (Armeni di Polonia Valachia).
9. Archivio storico Congregazione per l'evangelizzazione dei popoli ("De Propaganda Fide"). Scritture riferite nei Congressi, fondo Armeni, vol.1.
10. Archiwum Główny Akt Dawnych. Metryka Koronna. Vol. 187.
11. BARĄCZ, S. (1856) *Żywoty sławnych Ormian w Polsce*. Lwów: Maniecki Wojciech.
12. BARĄCZ, S. (1869) *Rys dziejów ormiańskich*. Tarnopol: Drukiem Józefa Pawłowskiego.
13. BARANOWSKI, B. (1946) Ormianie w służbie dyplomatycznej Rzeczypospolitej. *Myśl karaimska. Rocznik naukowo-społeczny. Seria Nowa*. 23(1), 119–137.
14. BISCHOFF, F. (1864) *Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg*. Wien: K.K. Hof- und Staatsdruckerei.
15. BLAZEJOVSKYJ, D. (1979) I Pontifici collegi Armeno e Ucraino di Leopoli. *Regnum Dei. Collectanea theatina*. 35, 205–248.
16. BLAŻEJOWSKI, D. (1975) *Ukrainian and Armenian Pontifical Seminaries of Lviv, 1665–1784*. Rome: PP. Basiliani.
17. BRAUDEL, F. (2002) *The Wheels of Commerce*. Trans. by Siân Reynolds. London: Phoenix Press.
18. DACHKEVYCH, Ya. (1986) Les Arméniens à Kiev (de la deuxième moitié du XIIIe au XVIIe siècle. In: *Armenian Studies: Études arméniennes. In memoriam Haig Berberian*. Lisboa: Calouste Gulbenkian Foundation, pp. 185–214.
19. GALANUS, C. (1645) *Grammaticae, et logicae institutiones linguae literalis Armenicae Armenis [...] Addito Vocabulario Armeno-Latino omnium scholasticarum dictionum*. Roma: Typis sacrae Congregationis de Propaganda fide.
20. GALANUS, C. (1650–1661) *Conciliationis ecclesiae Armenae cum Romana ex ipsis Armenorum patrum et doctorum testimoniis in duas partes, historiam & controversialem diuisae*. Roma: Typis sacrae Congregationis de Propaganda fide.
21. KORWIN, L. (1934) *Ormiańskie rody szlacheckie*. Kraków: Gebethner i Wolff.
22. MACRI, M. (1824) *Memorie storico-critiche intorno alla vita ed alle Opere di Monsig. Frate Paolo Piromalli domenicano, Arcivescovo di Naxivan, aggiuntavi la Siderografia*. Napoli: Dalla stamperia della Societa' Filomatica.
23. PETROWICZ, G. (1950) *L'unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede (1626–1686)*. Roma: Pont. Institutum orientalium studiorum.
24. SCHÜTZ, E. (1987) An Armeno-Kipchak Document of 1640 from Lvov and its Background in Armenia and in the Diaspora. In: György Kara, ed. *Between the Danube and the Caucasus: a collection of papers concerning the oriental sources on the history of the peoples of Central and South-Eastern Europe*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
25. WRÓBEL-LIPOWA, K. (1983) Działalność dyplomatyczna Ormian polskich w XVI–XVII w. In: M. Zakrzewska-Dubasowa, ed. *Studia z dziejów kontaktów polsko-ormiańskich*. Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, pp. 107–117.
26. ZACHARIASIEWICZ, F.X. (1842) Wiadomość o Ormianach w Polsce. *Biblioteka naukowego zakładu imienia Ossolińskich*. Vol.1, pp. 64–92.

Надійшла до редколегії 12.05.15

A. Osipian, Ph.D. in History, Associate Professor, Research Fellow
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

REPRESENTATIONS ABOUT ARRIVAL OF ARMENIANS TO RUS' IN THE ACCOUNT OF CATHOLIC MISSIONARY CLEMENTE GALANO, 20 JUNE 1664

The comprehensive understanding of the socio-cultural processes in the past societies demands to study their representations of the distant past. This paper examines how social conflicts and aspirations influenced the construction of historical imagination in the townspeople milieu of Lviv (Lemberg). In 1630 Nigol Torosowicz – the Armenian bishop of Lviv – declared the unification with the Roman-Catholic Church – the act rejected by the majority of Polish Armenians. After several decades of conflicts and trials between Torosowicz – backed by the Jesuits – and Polish Armenians, the mission of Theatin monks was sent from Rome to Lviv. Clemente Galano, a Catholic missionary, in his report to the Congregation of Propaganda of Faith (Rome) in 1664 described contemporary situation of Armenians in Polish kingdom. Galano opened his report with a story about origins of the Armenian Diaspora in Rus' and Ukraine. He could get this information in course of his conversation with Armenian aldermen (seniores) in Lviv. Historical representations of Armenian notables reflected their ambitions for ennoblement. Some of them were already ennobled in 1654-1662. It could explain why being wealthy merchants they represented their ancestors as warriors and noblemen.

Keywords: historical imagination, Armenians, Rus', ennoblement.

УДК 94(420):(45+57) "1979/1990"

В. Садикова, канд. іст. наук, викладач
Військовий інститут телекомунікацій та інформатизації, Київ**ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ТА СРСР
(КІНЕЦЬ 70-х – ПЕРША ПОЛОВИНА 1980-х РР.)**

Статтю присвячено вивченню основних напрямків, проблем та здобутків британсько-радянських відносин у торговельно-економічній галузі кінця 70-х – першої половини 80-х рр. XX століття. Автору вдалося визначити особливості торговельно-економічних взаємин між Великою Британією та Радянським Союзом в умовах: зростання геополітичної напруженості у світі в кінці 1970-х – на початку 1980-х рр.; протистояння між країнами НАТО та Організації Варшавського Договору. Констатовано, що співпраця між країнами у зазначений період була взаємовигідною, але не стабільною з огляду на: негативне ставлення М. Тетчер до соціалістичного устрою Радянського Союзу на початку її прем'єрства; агресивну політику СРСР стосовно Афганістану та Польщі і, як результат, бойкот Олімпійських ігор 1980 р. у Москві, економічні санкції країн Заходу щодо СРСР. Наголошено, що негативним наслідком такої міжнародної політики стало повільне зростання товарообігу між Великою Британією та Радянським Союзом. Проте, констатовано подальше проведення двосторонніх зустрічей, нарад, переговорів, семінарів британських і радянських робочих груп, підписання низки важливих контрактів із метою окреслення шляхів зростання продуктивності та ефективності торговельно-економічного та науково-технічного співробітництва між обома країнами.

Ключові слова: Велика Британія, Радянський Союз, двостороннє співробітництво, торговельно-економічні зв'язки.

Торговельно-економічна співпраця Великої Британії та Радянського Союзу кінця 70-х – першої половини 80-х рр. XX століття є актуальною темою для ґрунтовних студій з огляду на недостатнє вивчення цієї проблеми в сучасній науковій думці. Доцільно також наголосити на відсутності узагальнюючих наукових праць із даного питання.

Основою джерельної бази дослідження стали опубліковані документи архіву Фонду М. Тетчер, стенограми дебатів у парламенті Великої Британії, неопубліковані матеріали Архіву зовнішньої політики Російської Федерації та мемуарна література, опрацювання яких сприяло визначенню основних напрямків британсько-радянської торговельно-економічної співпраці, її здобутків та прорахунків [1–5; 18–22; 24; 25]. Серед науковців, у яких означена проблематика викликала підвищений інтерес, варто назвати британських дослідників: А. Правду, П. Данкана, Д. Кларка, Р. Суброто, О. Мейтленд та американського публіциста К. Огдена. Особливості торговельно-економічних відносин Великої Британії та Радянського Союзу кінця 1970-х – першої половини 1980-х рр. проаналізовано у працях радянських та російських дослідників В. Матвєєва, В. Рижикова, О. Голубєва, О. Левенця, І. Щелокової, О. Лебєдева, Л. Лебєдева, Н. Капітонової та дипломата В. Попова. Серед українських науковців визначену проблему в контексті вивчення зовнішньої політики Великої Британії XX століття було висвітлено Т. Гогунською та М. Сайчуком [6–17; 23; 26–28]. Зважаючи на те, що проблематика британсько-радянських торговельно-економічних відносин визначеного періоду не знайшла належного вивчення в українських наукових колах, актуальним є проведення дослідження з метою глибшого пізнання проблеми, внесення суттєвих доповнень і коректив до вже існуючих тверджень.

Розрядка міжнародної напруженості кінця 1960-х – 1970-х рр. у світі сприяла позитивній динаміці британсько-радянських торговельно-економічних відносин. За часів лейбористського уряду Дж. Каллагана (5 квітня 1976 – 4 травня 1979 рр.) Сполучене Королівство взяло участь у процесі нормалізації відносин між Заходом і Сходом та стало на шлях конструктивного двостороннього співробітництва між Великою Британією та СРСР. Цей факт красномовно засвідчили показники британсько-радянської торгівлі, які, порівняно із показниками попереднього лейбористського уряду Г. Вільсона (4 березня 1974 – 5 квітня 1976 рр.), за правління Дж. Каллагана збільшилися із 420 млн ф. ст. у 1975 р. до 1,1 млрд ф. ст. у 1978 р. Показники британського експорту до Радянського Союзу збільшилися із 97,4 млн ф. ст. у 1973 р. до 423 млн ф. ст. – у 1978 р.

[24]. Згідно зі статистичними даними СРСР, обсяг торгівлі між країнами зріс більше ніж у 2 рази (з 959 млн крб. у 1975 р. до 1904 млн крб. у 1979 р.) [26].

Значний вплив на цей процес спричинила європейська інтеграційна політика уряду М. Тетчер на початку 70-х рр. XX століття [7, с. 4]. Радянський Союз до його агресії стосовно Афганістану мав надію на збереження позитивних тенденцій у британсько-радянській економічній співпраці, започаткованих у період розрядки. Звернення радянського керівництва до відвідувачів Національної виставки СРСР, яка відбулася у Лондоні з 23 травня по 10 червня 1979 р. під девізом "Мир та прогрес через співпрацю", мало на меті підкреслити прагнення Радянського Союзу "йти і надалі шляхом розширення та поглиблення співробітництва з Великою Британією, якщо, звісно, і з британської сторони буде проявлятися таке ж бажання" [15, с. 208]. У першій зовнішньополітичній програмі уряду М. Тетчер (травень 1979 р.) лише в загальних рисах йшлося про подальше поліпшення відносин між Заходом і Сходом, зокрема з СРСР. Консервативний уряд М. Тетчер не визначав серед власних "пріоритетів" розвиток відносин із Радянським Союзом, оскільки виступав противником комуністичної системи, яка, за словами британського консервативного політика Тоні Біна, була "невдалою, адже суперечила логіці капіталізму" [18]. Не зважаючи на це, британське керівництво розуміло, що відсутність контактів із Радянським Союзом могла негативно вплинути на участь Великої Британії у відносинах із найбільш розвинутими державами світу, зокрема з країнами Європи [11, с. 1–2]. Саме тому М. Тетчер як прагматичний політик, розуміла необхідність для Сполученого Королівства налагодження конструктивних дипломатичних та економічних відносин із СРСР.

Початок таким відносинам було покладено візитом британського прем'єра до Москви 26 червня 1979 р. та зустріччю М. Тетчер із радянським керівництвом на чолі з Головою Ради Міністрів СРСР О. Косигінім. Варто наголосити на тому, що головною проблемою перемовин було енергетичне питання, що викликало жваву дискусію між М. Тетчер та О. Косигінім. Останній намагався переконати британського лідера в тому, що саме Радянський Союз на той час був найбільшим у світі виробником енергії, оскільки, радянська нафта експортувалась не лише до соціалістичних країн Східної Європи, а й до ФРН та Франції. У той же час Голова британського уряду наголосила на високих технологічних можливостях Великої Британії у дослідженні офшорної нафти. Варто констатувати, що на вище зазначеній зустрічі важливих конструктивних рішень на користь

двох країн не виробили, однак було започатковано довготривалі двосторонні перемовини [24].

У межах підписаного у 1977 р. Протоколу про наміри розвитку співробітництва між Міністерством зовнішньої торгівлі СРСР та британською автомобілебудівельною компанією "Нозерн енжінірінг індастріз", новим британським урядом у жовтні 1979 р. було укладено британсько-радянський договір про кооперативне виробництво та узгоджений збут комплектуючих для автомобілів. У цьому ж році було підписано низку великих контрактів стосовно постачання до Радянського Союзу гумозмішувального обладнання для Білоцерківського та Воронежського шинних заводів, обладнання для двох заводів із виробництва метанолу та Полоцького заводу скловолокна, устаткування для заводу із виробництва поліетилену низького тиску, підйомного устаткування для розробки Федорівського (Ханти-Мансійський автономний округ) та Самотлорського (Тюменська область) родовищ нафти та ін. [17, с. 137]. Між керівництвом Сполученого Королівства та СРСР у цей час також відбулися дискусії з приводу підготовки проектів будівництва Міжнародним Офшорним Консорціумом (Браун енд Рут) двох нафтових складів на Каспійському морі та стосовно проведення у Москві Британської Офшорної Виставки, запланованої на липень 1979 р. і Британсько-радянського симпозиуму з енергетики, запланованого на вересень 1979 року.

Значний вплив на розвиток британсько-радянського економічного співробітництва спричинило проведення Національної виставки СРСР у Лондоні за участю 16 всесоюзних зовнішньоторговельних об'єднань, під час роботи якої між Радянським Союзом та Великою Британією було підписано низку контрактів із експорту та імпорту на суму більше 33 млн крб. [24]. Сприятливим фактором для поліпшення співпраці Сполученого Королівства з СРСР було і проведення Британської виставки у липні 1979 р. у Москві під протекторатом державного міністра енергетики Великої Британії Х. Грея, завданням якої було представлення радянським науковцям британських експонатів із технології добування та переробки нафти та газу [15, с. 208]. Важливе значення для плідної британсько-радянської співпраці у галузі торгівлі мали VIII сесія Постійної міжурядової комісії з питань науково-технічного та торговельно-економічного співробітництва і Радянсько-британський симпозиум із енергетики, проведені у жовтні 1979 р. у Москві. Перебуваючи на сесії, Голова британської делегації Державний міністр торгівлі Великої Британії С. Паркінсон відзначав важливе значення для розвитку двосторонньої співпраці Довготривалої програми розвитку економічного та промислового співробітництва між Великою Британією та СРСР, підписаної у лютому 1975 р. у Москві, та наголосив на зацікавленості британських ділових кіл у розвитку торговельних, економічних та наукових відносин між обома країнами [15, с. 214].

Однак, радянське вторгнення в Афганістан (грудень 1979 р.) зумовило погіршення відносин між двома країнами і, як наслідок, скорочення двосторонньої торгівлі (у 1980 р. товарообіг зменшився до 1811 млн крб.). Цьому сприяла і політика Координаційного Комітету з експортного контролю (міжнародної організації, створеної у 1949 р. країнами Заходу), спрямована на всебічну перевірку експорту Радянського Союзу [26]. На думку науковця британського Королівського інституту міжнародних відносин П. Данкана, ще одним стримуючим чинником британсько-радянської співпраці в кінці 1979 – на початку 1980-х рр. було невизнання британським керівництвом комуністичного устрою в СРСР як "застарілої формальної системи" [26] та "ідеологічного, полі-

тичного і морального банкрута" [25], який заважає прогресивному розвитку радянського суспільства [27]. За словами того ж П. Данкана, радянські офіційні особи схилилися до двох тенденцій у розвитку радянсько-британського співробітництва: по-перше, наголошували на постійній амбівалентності (суперечності) позицій британської еліти стосовно Радянського Союзу, що в свою чергу робило їх ненадійними та непередбачуваними партнерами для СРСР. По-друге, поєднання підсвідомої антипатії британської сторони до радянської через "зневагу до індивідуальної гідності та захисту громадянських прав" [22] посилювало сумнів та підозру Радянського Союзу з приводу необхідності конструктивної співпраці з Великою Британією [26].

У торговельно-економічній галузі, очевидно, найбільш рельєфно мали прояв протиріччя між зовнішньополітичним курсом консерваторів та національними інтересами країни. У січні 1980 р. на черговій сесії британського парламенту консерватори на чолі з Головою уряду М. Тетчер виступили із закликами на підтримку економічних та політичних санкцій США проти СРСР, що передбачали згортання британсько-радянських контактів у галузі політики, торгівлі, науки та культури з 1979 по 1983 рр. [26] і, як наслідок, бойкот Олімпійських ігор 1980 р. у Москві у відповідь на політику СРСР стосовно Афганістану [25]. Британським урядом було запроваджено низку обмежень на експорт із СРСР значної кількості товарів, серед яких обладнання та хімічні препарати [24]. Незважаючи на політичні суперечності між країнами, на кінець 1979 р. між Великою Британією та СРСР об'єм торгівлі досяг рекордного рівня – 2 млрд крб. [12, с. 56]. Традиційно для Радянського Союзу зберігалося позитивне сальдо торговельного балансу для торгівлі з Великою Британією. Однак, у 1980 р. утворилося негативне сальдо за рахунок збільшення постачання до СРСР британських автомобілів та устаткування, а також у зв'язку зі значним зменшенням експорту до Великої Британії низки радянських товарів (нафти, легкових, вантажних автомобілів та ін.). Головними предметами радянського експорту до Великої Британії були сировинні товари, зокрема: пиломатеріали та хімічні товари; напівфабрикати (харчові продукти) та побутове обладнання. СРСР у свою чергу закуповував у Великої Британії: прокат чорних металів, кольорові метали, сталеві труби, синтетичні волокна та промислові товари [17, с. 137]. Результатом налагодження економічного співробітництва між керівництвом Великої Британії та СРСР було підписання у Лондоні Генеральної угоди про співробітництво між радянськими зовнішньоторговельними організаціями та найбільшим хімічним концерном Великої Британії "Імперіел кемікл індастріз" терміном на 10 років від 17 листопада 1980 р. За словами голови правління концерну М. Ходжсона, "ця важлива угода свідчить про наше взаємне прагнення стати великими торговельними партнерами. Ми маємо надію, що розширення торгівлі між нашою фірмою та радянськими зовнішньоторговельними організаціями буде своєрідним каталізатором для збільшення торговельного обміну між Великою Британією та Радянським Союзом" [15, с. 208].

Окремо варто звернути увагу на співпрацю в цей час Великої Британії з СРСР у галузі риболовлі як пошуку нових шляхів кооперації, що засвідчило підписання 18 листопада 1980 р. у Лондоні керівництвом Міністерства закордонних справ Великої Британії та представниками посольства Радянського Союзу Конвенції про багатостороннє співробітництво в галузі риболовлі у Північно-Східній Атлантиці (ПСА) [2, л. 4]. За словами М. Тетчер, "торгівля була однією з пріоритетних галузей, де співпраця двох країн була можливою та бажа-

ною", про що британський прем'єр заявила під час зустрічі з послом СРСР у Британії В. Поповим у 1981 році [14, с. 162], наголошуючи на "індивідуальній та колективній" торгівлі [20].

У травні 1981 р. в Лондоні відбулося засідання IX сесії Постійної комісії, на якій сторонами було прийнято рішення продовжити спільні зусилля щодо розширення довготривалих та взаємовигідних зв'язків у науково-технічній, торговельно-економічній та промисловій галузях, що мало сприяти розвитку радянсько-британських відносин та сприяти виконанню положень Заключного Акту Наради із безпеки та співробітництва в Європі у галузі економіки, науки та техніки (3 липня 1973 – 21 липня 1975 рр.), підписаного 1 серпня 1975 р. у м. Гельсінкі [15, с. 208]. Варто відзначити, що Міністром закордонних справ Великої Британії Дж. Каллаганом підписання останнього документу було охарактеризовано як "історичний момент", визнаючи цим його важливість для своєї країни [12, с. 56].

Дискусіям, присвяченим пошуку шляхів розвитку британсько-радянського економічного співробітництва, які розпочалися ще весною 1980 р. в Англії, було присвячено близько 20 семінарів британських та радянських робочих груп і шосту радянсько-британську зустріч "за круглим столом", проведену восени 1981 р. у Москві. Ця зустріч, організована Інститутом світової економіки та міжнародних відносин Академії Наук СРСР і Лондонським інститутом міжнародних відносин, мала за мету узгодження того факту, що перемога над застоєм у взаєминах між Великою Британією та СРСР і їхній подальший конструктивний розвиток відповідають інтересам обох країн, інтересам зміцнення миру в Європі та у всьому світі [15, с. 215–216].

Радянським Союзом, починаючи з 1981 р., обговорювався із західноєвропейськими фірмами проект побудови газопроводу Уренгой – Помари – Ужгород (Сибір – Західна Європа) довжиною 4500 км, одним із завдань якого було забезпечення газом країн Західної Європи, зокрема ФРН, Австрії та Італії. До проекту було залучено велику британську фірму "Джон Браун", яка зобов'язувалась постачати турбіни та компресори для газопроводу. Однак, попередньо доцільно було б наголосити на залежності англійської компанії від низки американських фірм з огляду на те, що певні частини британських турбін були американськими або виготовлялись за американськими ліцензіями [14, с. 164]. Роль США у проблемі побудови газопроводу мала прояв у спрямуванні Адміністрацією США у 1981 р. місії (т. зв. "Рейду Рашиша") до членів НАТО під керівництвом Заступника Секретаря США з економічних відносин Маєра Рашиша з метою спонукати членів Альянсу обмежити постачання обладнання на будівництво газопроводу та продаж СРСР газу країнам Заходу. Причиною таких дій американського керівництва було переконання в тому, що будівництво газопроводу матиме конкретні політичні наслідки: по-перше, сприятиме налагодженню СРСР тісних контактів із країнами Західної Європи, а, по-друге, надасть Радянському Союзу важелі для політичного тиску на Сполучені Штати [16, с. 146–147]. Однак, "Рейд Рашиша" зазнав невдачі та осуду Сполученим Королівством, що було схвально сприйнято керівництвом Москви. Член Політбюро ЦК КПРС М. Горбачов із цього приводу зазначав: "коли Вашингтон спробував почати кампанію тиску на Радянський Союз для зриву планів будівництва газопроводу Сибір – Західна Європа, М. Тетчер була серед перших (з-поміж керівників ЄЕС – В. С.), хто виступив на захист передачі британськими компаніями необхідного обладнання до СРСР...

" [26], заборонивши англійським корпораціям долучатися до американському ембарго [8, с. 19].

Не зважаючи на такі заяви М. Тетчер, для фірми "Джон Браун" розрив відносин із американськими компаніями міг позначитися значними збитками, а запровадження Сполученими Штатами фінансових санкцій – взагалі розорити фірму. Саме тому, за словами керівника фірми Мехью Сандерса, "компанія регулярно інформувала британський уряд і М. Тетчер особисто, про стан речей із надією на захист урядом інтересів найбільшої та найвпливовішої англійської компанії, навіть за умов погіршення відносин із американцями". У січневій промові 1982 р. М. Сандерс з цього приводу відзначав: "Більшість членів британського кабінету виступає за розвиток торгівлі з СРСР і проти економічних санкцій (зі сторони США – В. С.). Британський уряд розглядає їх як поширення американської юрисдикції на інші країни, що суперечить міжнародному праву" [14, с. 164]. Підтримуючи останню тезу, М. Тетчер запросила до Лондона держсекретаря США А. Хейга для перемовин з цього приводу. За словами останнього, британський прем'єр рішуче наголошувала: "Європа скоріше відійде від Сполучених Штатів, ніж відмовиться від проекту газопроводу", зважаючи на переконання М. Тетчер у тому, що відмова від угоди означала б для Великої Британії втрату 400 млн доларів [14, с. 164]. Такі заяви британського керівництва засвідчили підтримку урядом Великої Британії власних фірм, які вели перемовини із радянськими організаціями з приводу будівництва газопроводу Сибір – Західна Європа. У 1981 р. між СРСР та Великою Британією було підписано контракт на суму близько 150 млн ф. ст. про постачання британських турбін та компресорів для будівництва газопроводу, а також укладено кредитну угоду з банком Великої Британії "Морган Гренфелл" на суму 200 млн ф. ст. для фінансування таких поставок [15, с. 215].

Загалом варто відзначити стосовно товарообміну, що в 1981 р. він знизився приблизно на 21 % порівняно із 1979 р. (але зауважимо, вже в 1983 р. він знову наблизився до рівня 1979 р.) [8, с. 19]. Одержання таких статистичних даних пояснювалось тим, що, підтримуючи політику Вашингтона, британський уряд автоматично приєднувався до курсу, який завдавав певних збитків, а саме, негативно впливав на увесь комплекс відносин між СРСР та Великою Британією як на міжнародній арені, так і в галузі двосторонніх зв'язків. Наслідком такого застою стала втрата економічних позицій Великою Британією у торговельній співпраці з Радянським Союзом. Варто відзначити, забігаючи наперед, що свідченням цьому стало отримане Об'єднаним Королівством у 1982 р. десяте місце серед торговельних партнерів СРСР із низки промислово розвинутих капіталістичних країн, що не відповідало бажанням та потенційним можливостям двох країн [12, с. 57]. Британським урядом такий рейтинг пояснювався відсутністю торговельного балансу з Радянським Союзом через відмову Великої Британії імпортувати радянський природний газ, на відміну від ФРН, Франції та Італії, які робили закупки газу у великій кількості, що, відповідно, робило ці держави важливими торговельними партнерами для СРСР, на відміну від Британії [26]. До того ж загальний рівень двосторонньої британсько-радянської торгівлі був низьким порівняно із рівнем торгівлі з ФРН, Японією, США, Францією та Італією [24]. Про це свідчать статистичні дані, зокрема, з імпорту продуктів промисловості Великою Британією до СРСР, які становили 11 тис. тонн, тоді як до ФРН – 22 тис. тонн, до США – 28 тис., а до Японії – 119 тис. тонн [20].

З осені 1982 р. у британсько-радянських відносинах відбулося погиршення. Було проведено низку переговорів, під час яких розглядалися питання розширення цього співробітництва. Активну роль у цьому процесі відігравали різноманітні організації ділових кіл Великої Британії, занепокоєні негативними наслідками антирадянського курсу торі [19]. У вересні 1982 р. М. Тетчер офіційно заявила про виконання рішення щодо постачання турбін до Радянського Союзу. Так британський уряд рішуче ставав на шлях розширення британсько-радянських економічних зв'язків, тримаючись осторонь від США, ризикуючи ускладненням відносин з ними [23, с. 115]. Крім того, Великою Британією було підписано колективну ноту протесту, направлену членами ЄЕС з приводу дискримінаційної політики американської адміністрації стосовно СРСР [15, с. 60]. У цей час між СРСР та Заходом значно активізувалась торгівля обладнанням та транспортними засобами. Особливо успішно проводилась реалізація радянських автомобілів та обладнання на ринках Великої Британії, ФРН, Франції, Фінляндії, США та Японії [10, с. 59]. Британським урядом було прийнято рішення співпрацювати з Радянським Союзом, не зважаючи на відсутність жодних перспектив виведення радянських військ із Афганістану.

Свідченням налагодження британсько-радянського економічного співробітництва стала наступна зустріч М. Тетчер та В. Попова у 1982 р., під час якої прем'єр наголосила на тому, що Англія прагне розвивати відносини з СРСР, "але там, де це дійсно необхідно". Малось на увазі, що британський уряд самостійно обирати галузі, в яких він зможе піти назустріч СРСР. Керівництво Конфедерації британської промисловості у 1982 р. підтвердило ці слова, констатуючи, що "у Тетчер з'явилися нотки більш конструктивного підходу до торговельно-економічних відносин із СРСР..." [14, с. 162]. Однак перешкодою для подальшого розширення торговельних зв'язків між двома країнами були нові, оголошені Сполученими Штатами у зв'язку з втручанням СРСР у політичне життя Польщі в 1981 р., санкції на торгівлю з Радянським Союзом, які стосувались обладнання для газової та нафтової промисловості, а також економічні заходи Великої Британії проти СРСР та Польщі, оголошені на зустрічі міністрів фінансів країн "Спільного ринку" у Брюсселі від 15 березня 1982 року [3, л. 4].

Здобувши перемогу на парламентських виборах 1983 р., М. Тетчер заявила про готовність Великої Британії до проведення "розумного діалогу з СРСР з метою досягнення взаєморозуміння з питань забезпечення миру та безпеки" [6, с. 399]. У березні 1983 р. відбулися щорічні збори Британсько-радянської торговельної палати, які вперше проводились не в Лондоні, а в Москві. Регулярно відбувалися сесії Постійної міжурядової комісії з питань науково-технічного та торговельно-економічного співробітництва [9, с. 193]. 21 червня 1983 р. у Лондоні відбулася зустріч міністра оборони США К. Уайнбергера з М. Тетчер, під час якої обговорювались проблеми відносин між Сходом і Заходом, зокрема торговельні зв'язки Великої Британії із СРСР [4, л. 16]. Підтримуючи антирадянську риторику, у своєму виступі на конференції консервативної партії 14 жовтня 1983 р. прем'єр-міністр заявила: "Ми повинні жити разом на одній планеті. Це пояснює, чому за цих умов нам слід проявити готовність вести переговори із радянським керівництвом і не втрачати можливостей для налагодження діалогу в інтересах як Заходу, так і Сходу" [12, с. 57].

Проблем двостороннього економічного британсько-радянського співробітництва торкалися Генеральний секретар ЦК КПРС К. Черненко та представники делегації із Сполученого Королівства на чолі з М. Тетчер, за

участю міністра закордонних справ СРСР А. Громика та міністра закордонних справ із питань співдружності Дж. Хау на зустрічі у Москві 14 лютого 1984 року [5, л. 4]. 2–3 липня 1984 р. відбувся візит міністра закордонних справ Дж. Хау до Москви, під час якого відбулася бесіда К. Черненка з Дж. Хау та переговори з А. Громика як із міжнародних проблем, так і двосторонніх британсько-радянських відносин. На пресконференції у Москві Дж. Хау заявляв, що "за умов існування серйозних розбіжностей є і спільні інтереси та можливості, які слід використовувати в інтересах двосторонніх зв'язків і міжнародних відносин в цілому". Він висловився за розвиток співробітництва між Великою Британією та СРСР у різних галузях [12, с. 18].

Починаючи з осені 1984 р., британсько-радянське ділове співробітництво збагатилось новими формами. Цього року у межах угоди із британською фірмою "Імпіріел кемікл індастріз" у СРСР проводився широкомасштабний експеримент, під час якого британські спеціалісти на декількох дослідних полях в СРСР досліджували радянську технологію обробки зернових. В інтерв'ю кореспонденту "Правди" у Лондоні один із керівників банку "Морган Гренфелл інтернешнл" К. Девіс відзначав: "Радянський Союз та Велика Британія в економічному відношенні взаємно доповнюють один одного, тому можливості для товарообігу між ними є практично необмеженими". Під час зустрічей радянських парламентарів із представниками британських ділових кіл неодноразово висловлювалась думка з приводу того, що є можливість збільшення об'єму взаємної торгівлі на 40 – 50 %. Адже торгівля, на їхнє переконання, прокладає шлях до поліпшення політичних відносин та зміцнювала клімат довіри у відносинах між державами [12, с. 60].

Голова Комісії із закордонних справ Ради Союзу Верховної Ради СРСР М. Горбачов під час візиту до Британії у грудні 1984 р., виступаючи перед представниками ділових кіл, відзначав, що британсько-радянські відносини варто виводити на новий шлях, що розвиток британсько-радянських зв'язків сприятиме поліпшенню загального політичного клімату, створенню умов для довіри та конструктивної співпраці між Сходом і Заходом в цілому [28, р. 460]. Такі переконання сприяли активізації британсько-радянських контактів у галузі торгівлі та загалом вивели співпрацю Великої Британії з СРСР на якісно новий рівень, який сприяв підвищенню міжнародного престижу М. Тетчер та Великої Британії, а також створенню умов, коли "британські погляди знову набирали ваги, а країна – особливого статусу серед своїх союзників у Західній Європі" [13, с. 399–400]. Зустрічаючи гостей із СРСР у грудні 1984 р., міністр торгівлі Великої Британії П. Ченнон нагадав, що з усіх західноєвропейських країн Велика Британія була першою державою, яка підписала торговельну угоду із радянським урядом, і висловив прагнення британської сторони до збільшення об'єму торгівлі. Цей задум був реалізований вже у 1984 р., коли британсько-радянський товарообіг збільшився на 20 % і склав більше 2 млрд крб. [12, с. 59]. Протягом перших восьми місяців 1984 р. об'єм постачання британських товарів до СРСР зріс на 47 % за умов одночасного значного розширення імпорту радянської продукції до Великої Британії. Якщо у 1983 р. радянський експорт складав практично 1185 млн крб., то в 1984 р. – 1393 млн крб. Збільшення обсягів торгівлі відбулося загалом за рахунок хімічних продуктів, окремих видів машин та побутових приладів. Якщо радянський імпорт із Британії у 1983 р. дорівнював 632 млн крб., то в 1984 р. – 819,4 млн [9, с. 192–193]. Такі показники були підтверджені словами міністра закордонних справ Великої Британії Дж. Хау на зу-

стрічі в Асоціації "Велика Британія – СРСР" у 1984 р., зверненими до радянського посла В. Попова: "Ще в минулому, 1983 році ми натякнули Вам, що британський уряд бажає поліпшення відносин з СРСР, розширення різноманітних контактів, і нам здалося, що Ви, пане посол, зрозуміли цей натяк" [14, с. 164].

Ділові зустрічі та перемовини представників Великої Британії та СРСР, спрямовані на розвиток економічного та науково-технічного співробітництва, вже на початку 1985 р. вийшли на перший план у британсько-радянській співпраці, що засвідчило проведення у Москві Технічного тижня Великої Британії за участю більш ніж 30 великих англійських фірм [12, с. 60]. У січні 1985 р. голова Ради британської зовнішньої торгівлі лорд Желліко, виступаючи перед членами організації, заявляв, що економічні структури обох країн взаємно доповнюють одна одну та існує ймовірність збільшення товарообігу між країнами [24]. Під час перебування з 18 по 22 лютого 1985 р. у Радянському Союзі делегації Міністерства сільського господарства, рибного промислу та харчування Великої Британії на чолі із заступником міністра П. Феннер обговорювалися питання торговельного співробітництва між британськими фірмами і радянськими зовнішньоторговельними організаціями, дискусії навколо яких мали на меті визначити шляхи зростання продуктивності та ефективності торгівлі Великої Британії з СРСР та країнами ЄЕС [21] і завершилися відкриттям сільськогосподарської виставки "Бритагропром" у Москві [1, л. 4–5].

13 березня 1985 р. міністр Генсеком ЦК КПРС М. Горбачовим, з однієї сторони, та британським прем'єром М. Тетчер, міністром закордонних справ СРСР А. Громико та міністром закордонних справ і у справах Співдружності Дж. Хау, з іншої сторони, відбулася зустріч у Кремлі, під час якої обговорювалися двосторонні британсько-радянські відносини [1, л. 4]. Цим питанням були присвячені і 69-ті річні збори Британсько-радянської торговельної палати (БРТП), які проходили 27 травня 1985 р. у Москві за участю близько 200 англійських фірм та багатьох зовнішньоторговельних організацій. Варто відзначити, що під час зборів міністром зовнішньої торгівлі СРСР Н. Патолічевим та главою британської делегації, президентом БРТП Дж. Мейхью-Сандерсом і учасниками зборів було окреслено подальший напрямок розширення торговельно-економічних та науково-технічних контактів, обговорено можливості інтенсифікації двосторонніх ділових зв'язків [1, л. 5].

Початком такої інтенсифікації став візит 9–16 червня 1985 р. до Великої Британії міністра вугільної промисловості СРСР Б. Братченка. Під час візиту політику вдалося відвідати низку підприємств вугільної промисловості Великої Британії та підписати угоди про закупівлю британською стороною радянської ліцензії на виробництво кутових конвеєрів та про радянську закупівлю у Британії автоматичних систем управління механічними кріпленнями для вугільної промисловості [1, л. 4]. Із 27 липня по 3 серпня 1985 р. відбувався візит до Великої Британії радянської делегації на чолі з міністром хімічної промисловості СРСР В. Лістовим. Під час цього візиту делегацією були проведені зустрічі із державним міністром торгівлі П. Ченноном та держміністром із закордонних справ Р. Люсом, а також відбулося ознайомлення з роботою низки компаній та підприємств хімічної промисловості [1, л. 5].

Таким чином, підводячи підсумки, варто відзначити, що британсько-радянське торговельно-економічне співробітництво у 1979 – в першій половині 1980-х рр. було продуктивним, але не стабільним з огляду на особисте стримане ставлення М. Тетчер до СРСР на

початку її прем'єрства; радянське вторгнення до Афганістану та причетність СРСР до придушення виступів опозиції у Польщі, а також втручання Адміністрації США у перебіг перемовин між Великою Британією та Радянським Союзом, що значно шкодило налагодженню конструктивного двостороннього співробітництва. Однак керівництвом обох країн були знайдені шляхи вирішення економічних проблем шляхом проведення двосторонніх зустрічей, нарад, переговорів та підписання низки важливих контрактів.

Список використаних джерел

1. Архив внешней политики Российской Федерации, г. Москва (АВПРФ), ф. 69, оп. 77, п. 249, д. 11, 5 л.
2. АВПРФ, ф. 162, оп. 56, п. 345, д. 1, 4 л.
3. АВПРФ, ф. 162, оп. 56, п. 357, д. 5, 8 л.
4. АВПРФ, ф. 162, оп. 60, п. 363, д. 5, 16 л.
5. АВПРФ, ф. 162, оп. 61, п. 370, д. 4, 4 л.
6. Великобритания: эпоха реформ / Под ред. А. А. Громыко. – М.: Издательство "Весь Мир", 2007. – 533 с.
7. Гогунська Т.О. Формування та реалізація зовнішньополітичних принципів кабінетів М. Тетчер на європейському та американському напрямках (1979–1990 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 – всесвітня історія / Гогунська Т.О.; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2003. – 20 с.
8. Голубев А.В. Советско-английские отношения в 1979–1983 гг.: автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02 – всемирная история / Голубев А.В.; Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова. – М., 1984. – 22 с.
9. Лебедев А. Очерки британской внешней политики (60–80-е годы) / А. Лебедев. – М.: Международные отношения, 1988. – 303 с.
10. Лебедев Л. Правда и ложь о культурном обмене / Л. Лебедев. – Л.: Лениздат, 1985. – 112 с.
11. Левенец А.В. Великобритания в системе современных политических отношений Восток – Запад (1979–1989 рр.): автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.05 / Левенец А.В.; Киевский государственный университет им. Т.Г. Шевченко. – К., 1989. – 15 с.
12. Матвеев В.М. Великобритания: Итоги политики консерваторов / В.М. Матвеев. – М.: Знание, 1986. – 64 с.
13. Огден К.М. Тэтчер. Женщина у власти / Крис Огден. – М.: Новості, 1992. – 541 с.
14. Попов В.И. Маргарет Тетчер: человек и политик: Взгляд рос. дипломата / В.И. Попов. – 2-е изд., доп. – М.: Международные отношения, 2000. – 464 с.
15. Рыжиков В.А. Советско-английские отношения: Основные этапы истории / В.А. Рыжиков. – М.: Международные отношения, 1987. – 279 с.
16. Сайчук М.М. Битва за газопровод / М. Сайчук. – К.: Агат Принт, 2012. – 248 с.
17. Щелокова И.Н. Проблемы европейской безопасности и политика Англии / И.Н. Щелокова. – М.: Международные отношения, 1982. – 168 с.
18. Hansard: House of Commons (1803–2005) Industrial Policy and Employment. [debate] 21 May 1979, vol. 967, cc. 695–837.
19. Hansard: House of Commons (1803–2005) Post Office Board (Industrial Democracy). [debate] 17 December 1979, vol. 976, cc. 53–55.
20. Hansard: House of Commons (1803–2005) Trade and Development Programmes. [debate] 04 February 1980, vol. 978, cc. 5–6.
21. Hansard: House of Commons (1803–2005) Trade Balances. [debate] 21 May 1979, vol. 967, cc. 672–673.
22. Hansard: House of Commons (1803–2005) USSR. [debate] 04 February 1980, vol. 978, cc. 7–9.
23. Maitland O. Margaret Thatcher – the first ten years / O. Maitland. – London: Sidgwick & Jackson, 1989. – 143 p.
24. Margaret Thatcher foundation, PREM 19/124 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.margaretthatcher.org/archive/19/124. – Назва з екрану. – Дата звернення: 19.05.2012.
25. Margaret Thatcher foundation. Thatcher M. Speech to Conservative Party Conference ('the lady's not for turning') [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.margaretthatcher.org/speeches/displaydocument.asp?docid=104431. – Назва з екрану. – Дата звернення: 18.11.2012.
26. Soviet-British Relations Since the 1970s / ed. by Alex Pravda, Peter J.S. Duncan. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 263 p.
27. Subroto R., Clarke J. Margaret Thatcher's Revolution Revised Edition: How It Happened and What It Meant / R. Subroto, J. Clarke. – London; New York: Continuum, 2005. – 219 p.
28. Thatcher M. The Downing Street Years / M. Thatcher. – London: Harper Collins Publishers, 1993. – 914 p.

References

1. Arkhiv vneshnei polityki Rossyjskoi Federacii, Moscow (AVPRF), fond 69, opis 77, papka 249, delo 11.
2. AVPRF, fond 162, opis 56, papka 345, delo 1.
3. AVPRF, fond 162, opis 56, papka 357, delo 5.
4. AVPRF, fond 162, opis 60, papka 363, delo 5.
5. AVPRF, fond 162, opis 61, papka 370, delo 4.

6. GROMYKO, A.A. (ed.) (2007) *Velikobritaniya: epokha reform*. Moscow: Izdatelstvo "Ves mir".
7. HOHUN'S'KA, T.O. (2003) *Formuvannya ta realizatsiya zovnishn'opolitychnykh pryncypiv kabinetiv M. Tetcher na yevropejs'komu ta amerykans'komu napryamkakh (1979–1990 rr.)*. Abstract of unpublished thesis (Candidate of Historical Sciences), I.I.Mechnikov National University of Odessa, Odessa.
8. GOLUBEV, A.V. (1984) *Sovetsko-angliyskie otnosheniya v 1979–1983 gg.* Abstract of unpublished thesis (Candidate of Historical Sciences), Lomonosov Moscow State University, Moscow.
9. LEBEDEV, A.A. (1988) *Ocherky brytanskoj vneshnej polytyky (60–80-e gody)*. Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniya.
10. LEBEDEV, L. (1985) *Pravda y lozh' o kul'turnom obmene*. Leningrad: Lenizdat.
11. LEVENEK, A.V. (1989) *Velikobritaniya v sisteme sovremennykh politicheskikh otnosheniy Vostok – Zapad (1979–1989 gg.)*. Abstract of unpublished thesis (Candidate of Historical Sciences), Taras Shevchenko Kyiv State University, Kyiv.
12. MATVEEV, V.M. (1986) *Velikobritaniya: Itogi politiki konservatorov*. Moscow: Znanie.
13. OHDEN, K. (1992) *M. Tetcher. Zhenshchina u vlasti*. Moscow: Novosti.
14. POPOV, V.I. (2000) *Marharet Tetcher: chelovek i politik: Vzgl'yad rossiyskogo dyplomata*. 2nd edn. Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniya.
15. RYZHYKOV, V.A. (1987) *Sovetsko-angliyskie otnosheniya: Osnovnye etapy istorii*. Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniya.
16. SAICHUK, M.M. (2012) *Bitva za hazoprovod*. Kyiv: Agat Print.
17. SHCHELOKOVA, I.N. (1982) *Problemy evropeiskoi bezopasnosti i politika Anglii*. Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniya.
18. Hansard: House of Commons (1803–2005) *Industrial Policy and Employment*. [debate] 21 May 1979, 967, cc.695–837.
19. Hansard: House of Commons (1803–2005) *Post Office Board (Industrial Democracy)*. [debate] 17 December 1979, 976, cc.53–55.
20. Hansard: House of Commons (1803–2005) *Trade and Development Programmes*. [debate] 04 February 1980, 978, cc.5–6.
21. Hansard: House of Commons (1803–2005) *Trade Balances*. [debate] 21 May 1979, 967, cc.672–673.
22. Hansard: House of Commons (1803–2005) *USSR*. [debate] 04 February 1980, 978, cc.7–9.
23. MAITLAND, O. (1989) *Margaret Thatcher – the first ten years*. London: Sidgwick & Jackson.
24. PREM 19/124. *Margaret Thatcher foundation* [Online]. Available from: www.margaretthatcher.org/archive/PREM19_list.asp [Accessed: 19 May 2012].
25. THATCHER, M. (1980) Speech to Conservative Party Conference ('the lady's not for turning'). *Margaret Thatcher Foundation*. [Online]. Available from: www.margaretthatcher.org/speeches/displaydocument.asp?docid=104431 [Accessed: 18 November 2012].
26. PRAVDA, A., DUNCAN, P.J.S. (eds.) (1990) *Soviet-British Relations Since the 1970s*. Cambridge: Cambridge University Press.
27. SUBROTO, R., CLARKE, J. (eds.) (2005) *Margaret Thatcher's Revolution Revised Edition: How It Happened and What It Meant*. London, New York: Continuum.
28. THATCHER, M. (1993) *The Downing Street Years*. London: Harper Collins Publishers.

Надійшла до редколегії 14.05.15

V. Sadykova, Ph.D. in History, Lecturer
Military Institute of Telecommunications and Information, Kyiv, Ukraine

TRADE AND ECONOMIC COOPERATION BETWEEN GREAT BRITAIN AND THE USSR (LATE 70's – EARLY 1980's)

The article is devoted to the study of main directions, problems and achievements of British-Soviet relations in economic and commercial field in the late 70's – early 80's of XX century. The author managed to define features of trade and economic relations between Great Britain and the Soviet Union in the context of growing geopolitical tension in the world in the late 1970's – early 1980's; confrontation between the member states of NATO and the Warsaw Treaty Organization. It notes that cooperation between the countries in this period has been mutually beneficial, but not stable due to: a negative Margaret Thatcher's attitude towards socialist system of the Soviet Union at the beginning of her premiership; aggressive Soviet policy towards Afghanistan and Poland and as a result the 'boycott' of the Moscow Olympic games in 1980 by Great Britain, the economic sanctions of the West against the Soviet Union. It was emphasized that negative consequence of such an international policy was a slow growth in trade between Great Britain and the Soviet Union. However, stated further bilateral meetings, meetings, negotiations, seminars of British and Soviet working groups, the signing of several important contracts in order to outline ways to increase productivity and efficiency trade-economic and scientific-technical cooperation between the two countries.

Key words: United Kingdom, Soviet Union, bilateral cooperation, trade and economic relations.

UDK 94(477:438)"1917/1939"

L. Zaricznik, Postgraduate Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

A POLITICAL HISTORY OF POLISH-UKRAINIAN RELATIONS DURING THE INTERWAR YEARS (1917–1939)

This article describes the main events that influenced the development of relations between the western Ukrainians and the Ukrainian National Republic on the one hand and Poland on the other. The Ukrainian situation in the restored Polish state, particularly in its South-Eastern provinces of Galicia, Volyn and Chełm. The author highlights the political and socio-economic context of these events. The Warsaw Agreement of 1920 is drawn attention to as well as the circumstances of the Petliura-Pilsudski union and Riga Peace Treaty in which Galicia was annexed. The situation of the Ukrainian minority in the Polish state is expanded on, especially after the enactment of the language laws and the land reform in 1925. The relationship between the attempts of the Ukrainians to gain independence, the 1930 Pacification and the creation and activities of the Organization of Ukrainian Nationalists is explained. Attention is also paid to the analysis of different political concepts of Ukrainians that existed in the Polish political thought. The Polish nationalist camp, the so-called National Democrats led by politicians such as Roman Dmowski and Stanisław Grabski, was against the idea of cooperating with Ukraine in 1919–1921 and later not only refused Ukrainians to exercise their fundamental national requirements but treated the idea of a Ukrainian nation with contempt. The attitude of the central and left forces were often loyal to Ukrainians since Józef Piłsudski's personal experience knew the negative effects of violent Russification and therefore was not a unequivocal supporter of violent Polonization. And even though this camp was not against the implementation of the Ukrainian national idea as such, but the fate of the Ukrainian question and the Ukrainian minority in the Second Polish Republic was only to be put forward through the interests of the Polish state, exclusively through its territorial integrity. The author also examines the international aspects of the Ukrainian question in Polish debates, as well as the place of this subject in the League of Nations.

Key words: Poland, Ukraine, Second Polish Republic, League of Nations, Ukrainian minority, Piłsudski, Petliura, Grabski, Dmowski, Organization of Ukrainian Nationalists.

The events of the First World War affected the western Ukrainians who joined the UPA during the Second World War. After World War One, it was the actions of these Ukrainians that began the process of Ukrainian national consciousness and identity. In order to better understand

Ukrainian disillusionment towards the Polish state, one must first understand the political and military history of that particular territory. The actions of the Polish state (and its politicians) influenced the political ideologies of intellectual Ukrainians who were drawn toward an extremist Nationalist

platform. Similarly, the actions of Ukrainian politicians (and the Ukrainian Galician Army) were just as important for the formation of a separate Ukrainian identity which was fostered during the interwar years. Western Ukrainians are examined because the majority of UPA members came from this region and share common experiences prior to the war which links them together in a territorial space. Eastern Ukrainians were influenced by different political ideologies and experienced differing incidents which changed their national identity from their western brethren. The political conduct of western Ukrainians and Polish officials need to be examined before a social history can be written about the western Ukrainian experience.

With the collapse of the Russian Empire in 1917, the Ukrainian People's Republic (UNR) was created. A dispute arose between the UNR and the newly founded state of Second Polish Republic over the distribution of territory. Both countries – Ukraine under Symon Petliura and Poland under Jozef Pilsudski — eventually ended up uniting and fighting a war against Bolshevik Russia. The main area of contention for both Poland and Ukraine was eastern Galicia and Volhynia. Both nationalities believed that the area was in their respective political zone of influence. Poland was interested in the area first, because of a claim to 'historical rights' based on those that existed with the Polish-Lithuanian Kingdom of the 1700's and second, because of the petroleum oil wells in the southern region of Eastern Galicia [1]. Ukraine, on the other hand, had numerical superiority within the region that could not be denied. In a report sent to President Wilson by the American Intelligence Section on 21 January 1919, it was pointed out that in eastern Galicia, 'the Ukrainians... outnumbered the Poles two to one' [2]. The question at the Paris Peace Conference in 1919 then became: who has the right to western Ukraine – those proclaiming national self-determination or those who have a territorial and economic interest in the area? This issue became even more acute when the Ukrainian-Polish war broke out in 1918. The Entente (the Western Allies which included France, Great Britain and the United States of America) wanted all fighting to cease before any treaty could be made in relation to the contested region.

Polish-Ukrainian antagonisms, however, were pushed to the background in 1919 when Bolshevik Russia invaded the UNR and threatened the newly created SPR. In fact, the two nations formed an alliance against the Bolshevik threat. At the beginning of the Allied offensive against Bolshevik Russia in 1919, Ukrainians began to doubt their Polish allies. Numerous issues arose which could not be ignored. For example, Polish garrisons in eastern Galicia began stealing rather than requisitioning items from the Ukrainian peasants and began terrorizing the countryside [3]. The Warsaw Agreement was reached by Ukraine and Poland in April 1920 which recognized the political existence of the UNR, established frontiers and ensured national-cultural rights for the two minorities within both countries [4]. A military convention between Poland and Ukraine was also signed on 24 April 1920 which united the two armies in their fight against the Bolsheviks. The Ukrainian government pledged food supplies to the Polish military while the Supreme Command of the Polish armies pledged arms, ammunition, equipment and uniforms to the Ukrainians. The Poles did have a stronger bargaining hand due to their large military size and were allowed to requisition any necessary food from the Ukrainian peasants within the occupied territories; the Ukrainians, on the other hand, were allowed to keep the 'entire railroad spoil, except armoured trains taken in battle, and other military booty' [5]. The agreement itself came under scrutiny as soon as it

was signed: it was unclear whether it was intended to be 'a gentlemen's agreement' between Pilsudski and Petliura (the leaders of their respective republics) or whether it amounted to Poland's recognition of Ukraine's right of self-determination. The first paragraph of the Warsaw Convention stated that the SPR was 'recognizing the right of Ukraine to independent political existence' though only as 'headed by the Supreme Military Commander Symon Petliura' and no one else [6]. The agreement itself became null and void after Poland signed the Treaty of Riga with Bolshevik Russia in 1921 which partitioned Ukraine between a Ukrainian Soviet Socialist Republic and Poland. The Warsaw Treaty had encouraged Ukrainians to believe that, after the war with Bolshevik Russia, they would attain independence; however, the attitude of the key political figures, most notably that of Stanislaw Grabski and Roman Dmowski, clouded that optimism.

During the war against Bolshevik Russia, Petliura began to have some grave misgivings over the new alliance. His letters to Pilsudski went unanswered and his frustrations with Pilsudski's silence came to the foreground on 24 July 1920 when he wrote a letter which confirmed that none of the material promised by Poland had been delivered to the Ukrainians. He also complained that the Polish army had done nothing to assist in the Ukrainian's battle against the Bolsheviks. The letter concluded with a stern proclamation that if Petliura did not receive a reply from Pilsudski regarding these matters, he would treat the agreement as void and be forced to take further action against the Poles [7]. It was at the moment that the Bolshevik army advanced some thousands of kilometres within reach of Warsaw that the alliance between the Ukrainians and Poles was tested. The Polish State Defence Council decided to try to argue for peace with Russia and began preliminary talks at Minsk. However, before any real decisions could be made, Pilsudski advanced eastward on 16 August 1920 and eventually overtook Minsk itself on 5 October. With this drive east, the UNR along with their Polish allies countered the Russian offensive in the south-east, eventually defeating the Soviet Twelfth and Fourteenth armies and establishing a new front line along the Zbruch River on 18 September [8]. As the Ukrainians were fighting the Bolsheviks, the Poles were sitting down in Riga to discuss peace terms. These terms excluded the Ukrainian National Republic delegations and were headed by Stanislaw Grabski. During the negotiations, both the Polish and Soviet delegations spoke of their need for ethnographic boundaries. As a result of Grabski's theories of Ukrainian inferiority based on a lack of historical freedom, eastern Galicia, Polissia and Volhynia were incorporated within the Polish Republic. Grabski justified countering the Warsaw Treaty due to his belief that it was nothing more than a private agreement between personal friends because it was not ratified by the Polish Parliament [9]; thus, any loyalty towards Ukraine during the peace talks was out of the question.

Pilsudski is a rather complex historical figure. Many Ukrainians see him in a negative light, while many Poles consider him their saving-grace from Bolshevik Russia. Some historians tend to call him a 'dictator' as a result of his political coup against the Polish Parliament in 1926 [10]. Unlike Petliura, whose mission was to create a democratic Ukrainian army and democratize the Ukrainian nation [11], Pilsudski had to contend with opposition in the form of the National Democrats of the far-right which was headed by Stanislaw Grabski and Roman Dmowski. Pilsudski wanted, in the crudest terms, a buffer state between Poland and Russia, and he intended for Ukraine to become that state. His program would have had a

federal-constitutional structure in which Ukrainians living within Poland would be guaranteed cultural minority rights and would be the basis of a strong relationship with Poland's newly independent neighbour. The National Democrats had other plans however. Their agenda was based on Grabski and Dmowski's theories on Polish racial superiority. Grabski believed that Ukrainians had no 'traditional historical self-awareness' due to a constant reign of Russian, Lithuanian or Polish empires. To him, the Ukrainian language was that of the peasant and Ukrainian literature was only in its infancy and recently civilized [12]. The Ukrainian political consciousness, he added, was created and fostered by the Austrians and Germans as an act against Polish interests. He insisted on ending 'this fascination with the "Ukrainian nation" and [Poles] must stop using terms such as "Ukrainian language", "Ukrainian school", "Ukrainian nationality"' [13]. He argued that complete Polonization of Poland's minorities had to be attained because they lived in the Second Polish Republic and the Second Polish Republic was a Polish state. All schools were to be taught in Polish and 'in the Polish nationalist spirit.' There was to be an increase in Polish trade, agricultural colonization and cultural work in order to assure the Polish nation that the area in the east was and has always been part of the Polish cultural hegemony [14]. Dmowski agreed with Grabski about the idea that Ukrainian politics were created and sheltered by Austria-Hungary and Germany. He argued that Austria 'fed the Ruthenian nationality' while the Germans just wanted to create a buffer state against Russia [15]. While this statement did have some element of truth – for the Austrians did certainly entertain Ukrainian political ideals during their reign and the Germans were determined to have some protection from Bolshevik Russia—he did not explain why the Rusyns who lived in eastern Galicia 'constantly stated their allegiance to the "Ukrainian nation"' [16]. Dmowski believed that, because the Entente gave eastern Galicia to the Polish Republic, it was now an integral part of the Polish state that would ultimately be the ideal Polish cultural-national territory. He ignored the fact that the majority of citizens living in the area did not want to be assimilated into Polish culture. Some Polish intellectuals disagreed with the National Democrats' opinion about their national minorities. Adolf Bochenski, a Polish writer and political columnist, warned the Polish government not to expect Ukrainians to give up the claims to their land so easily and not to force assimilationist policies. The best option, in his opinion, was to grant a Ukrainian autonomy with a guarantee to protect Polish citizens [17]. Unfortunately, the Polish Parliament did not take his opinions into consideration.

As one compares the National Democrats' policies towards the Ukrainian minority and Pilsudski's stance on the situation, there are several insightful aspects to note. Pilsudski's position was more humanitarian: he wanted to stand 'shoulder to shoulder' with his Ukrainian partners [18]. Polonization was not the ideal political route for him, mainly due to his own personal experience with forced cultural assimilation. Living in Lithuania during the last years of the Russian Empire, Pilsudski personally experienced the Russification attempt on the Empire's minorities. Pilsudski understood that forced assimilation tended to alienate that nationality against the ruling class and made them more determined to stay in contact with their cultural homeland [19]. Grabski, on the other hand, believed Polish security lay in a strict border policy in which land was to become the ultimate safety barrier. He believed that, due to Ukraine's infancy as a nation-state, a border agreement with Soviet Russia would be more practical [20]. This was not entirely nonsensical. Apart from a handful of

Ukrainian politicians who were active within the Austro-Hungarian multinational governing system, the majority never had an active role in politics. Mykhailo Hrushevs'kyj, the President of the Ukrainian National Republic in 1917, was a historian and not a politician. The governing body of Ukraine was also fractured. After Petliura took over the presidency of the UNR in 1918 and began peace negotiations with Poland, Mykhailo Hrushevs'kyj (who was in exile in Paris at the time) pleaded to the international community and the Ukrainian population to renounce the newly formed government [21]. Although Grabski's theories on Ukrainian inferiority were chauvinistic and discriminatory, they were also partly accurate: Ukraine was a nation that was created out of the collapse of an authoritative empire in which control was held with a firm grip and there was a lack of consensus and unity from Ukrainian politicians. These ingredients created the Polish fear of an uncoordinated Ukrainian state which could be subjected to Bolshevik influence and open the door to invasion. Without a firm commitment for peace from Bolshevik Russia, Poland would be swallowed up in turmoil and Russian totalitarianism once again.

The Treaty of Riga negotiations ended on 18 March 1921 and were ratified by the Polish government a month later. This Treaty acknowledged Ukrainian independence, but not the UNR. Official Ukrainian representation came from Soviet Ukraine under the head of Iurii Kotsiubyn's'kyi. The Treaty of Riga also created concrete borders between the Polish and Soviet states while, at the same time, guaranteeing minority cultural, intellectual, language and religious rights [22]. The only assurances the minorities of Poland had to equality was the Polish Republic's 1921 Constitution which guaranteed the protection of life, freedom and property without distinction of origin, nationality, language, race or religion and also cultural and linguistic rights of minorities. However, there were also articles within the Constitution which gave the Polish state the right to restrict any personal freedoms if it was deemed necessary, to enforce censorship on private correspondence and to control public and private schools and educational establishments¹³. Certain international agreements also guaranteed minority rights, most notably the one signed on 15 March 1923 under the League of Nations' Ambassador Treaty. Poland was conferred the right over all territory they obtained from the Paris Peace Treaty and border demarcations between Poland, Russia, Lithuania and Latvia were officially recognized by the League of Nations at the Ambassador's Conference. Poland also legally guaranteed eastern Galicia autonomy due to 'ethnographical conditions'. It again guaranteed respect for racial, linguistic and religious minorities within all its territory [23]. Unfortunately however, once the Riga Treaty was signed, the rights that were promised were forgotten and the SPR began to colonize and pacify Eastern Galicia. With the influence of Grabski and Dmowski, the region began to be colonized by Polish settlers from the Krakow and Warsaw area. There was a mass expulsion of Ukrainian students from the university in L'viv, the arrest of students at Ukrainian private universities and the dissolution of charitable Ukrainian organizations, along with severe persecution of the Orthodox church in the Volhynia and Chelm regions [24]. As Timothy Snyder illustrates, the war cost thousands of Ukrainian lives,

¹³ Polish Republic Constitution, 17 March 1921: Section V (General Duties and Civil Rights), article 95 states that all citizens are equal without distinction of origin, nationality, language, race or religion; Section V, article 110 protects minorities claims to national, religious or linguistic equality; Section V, Article 97 issues the right of personal restrictions; Section V, Article 106 gives the state the right to monitor personal correspondence; Section V, Article 117 allows for state supervision of all educational establishments.

'created a generation of frustrated veterans and confirmed a prevailing belief that Poland was the main enemy of Ukraine' [25]. This frustration increased throughout the 1930's when the Ukrainian minority would experience even more repressive measures.

The years following the Ukrainian territory's incorporation within the Second Polish Republic were turbulent. In 1924, the Parliament passed two anti-minority laws. The first dealt with the use of language: more bilingual and Polish schools were incorporated in the Polish state [26]. The outcome of this was detrimental to the Ukrainian schooling system:

In 1924-25, in the whole of Poland there were 2661 Ukrainian and 312 bi-lingual elementary schools, until in 1928-29 the number fell to 716...Moreover in Volhynia (where only 16.8 per cent are Poles even according to Polish figures) Polissia and [Chelm], there is not one single Ukrainian elementary state school... Out of 868 technical schools of various types, including 13 high schools, there is not one single Ukrainian. The 5 million Ukrainians have not one single [University] [27].

The second law – the Land Reform Act of 1925 – resulted in the redistribution of 800,000 hectares to new Polish settlers in Eastern Galicia and Volhynia [28]. This became a major reason behind Polish-Ukrainian contentions during the Second World War, when both nationalities claimed rights over the land.

The main political debate between the two nationalities during the interwar years, however, was the issue of political autonomy. This want of 'Home Rule', as the English termed it, was the hope of the majority of Ukrainians who were 'anxious for an independent state' [29]. A bitter debate arose within both the Polish Parliament as well as the League of Nations. A petition to the League of Nations was issued on 6 October 1932 which questioned the actions of the League in granting the territory to Poland. It insisted that national self-determination should have been the final incentive for autonomy for eastern Galicia. This petition also criticized the League for standing by and allowing Polish occupation of the region to become a reality. Finally, it questioned whether the 'Polish government fully realized their commitment to the decisions made at the Conference of 15 March 1923 when it granted autonomy to the territory known as Eastern Galicia?' [30]. The occupation that the petition was referring to was Pilsudski's drive of 'Pacification' of the Ukrainian territory. This began in 1930 and was seen by Ukrainians as a Polish repressive measure against their cultural, educational and political life. As war with Germany became more of a possibility in the later 1930s, the Polish increasingly repressed Ukrainians because they considered the latter to be Germany's fifth column.

The Polish state believed that the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) was this fifth column and made participation in OUN activities illegal [31]. Formed in 1929 under the leadership of Evhen Konovalets, the OUN united warring Ukrainian nationalists into a single entity that would be able to plan, coordinate and direct any terrorist actions needed against the Polish state. Konovalets was a colonel of the Sich Riflemen and fought against the Poles and the Bolsheviks in the early 1920's. The OUN strove for Ukrainian independence and placed 'itself in categorical opposition to all those powers, domestic and alien, which oppose[d] actively or passively [the] stand of the Ukrainian nationalists' which included cultural, economic, political and religious freedom. They also did not limit themselves to one particular territory but strove for the 'domination of the Ukrainian national reality on all Ukrainian lands and in foreign territories populated by Ukrainians' [32]. As its

promotional pamphlet suggests, the OUN's main goal was a Ukrainian revolution that would create a proper Ukraine with proper cultural boundaries in which a nationalistic spirit would flourish [33]. Increased Polish repression of Ukrainian culture and politics led to the OUN's extreme militant stance and the assassination of the Polish Minister of the Interior Colonel Bronislaw Pieracki in 1934. Other OUN terrorist attacks included civilian and political/military Polish targets throughout the 1930s. For the Polish state, the OUN were a menace, but for many Ukrainians, they represented a Ukrainian political ideology and so their membership grew during the interwar years.

References

1. DMOWSKI, R. (1926) *Polityka Polska i odbudowanie Państwa*. Warsaw: Nakładem Spółki Wydawniczej Niklewicz, Zaluska i S-ka, p. 394.
2. American Intelligence Section. *Outline of Tentative Report and Recommendations Prepared by the Intelligence Section, in Accordance with Instructions, from the President and Plenipotentiaries*. Polish Institute of Arts and Sciences in America (PIASA), Collection 12.9, Document 246.
3. THE UKRAINIAN DEFENCE COMMITTEE (1922) *For Whose Pleasure Shall They Die?* New York: The Ukrainian Defence Committee, p. 13.
4. An English copy of the entire Polish-Ukrainian Agreement of 1920. In: PALIJ, M. (1995) *The Ukrainian-Polish Defensive Alliance, 1919–1921*. Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, pp. 70–71.
5. Polish-Ukrainian Military Convention of 1920. In: PALIJ, M. (1995) *Op. cit.*, pp. 72–75.
6. *Ibid*, p. 70.
7. Symon Petliura. *Letter to Livyckij in Warsaw, 24 July 1920*. In: PETLIURA, S. (1979) *Statti, Lysty, Dokumenty [Speeches, Letters, Documents]*. Vol. 2. New York: Ukrainska Vilna Akademia Nauk u SSHA, Biblioteka im. Symona Petliury v Paryzhi, pp. 366–367.
8. PALIJ, M. (1995) *Op. cit.*, pp. 131–136.
9. BEREZHANSKII, N. (1922) *Polsko-Sovietskii mir v Rige*. In: *Istori i sovremennik*, 2, pp. 118, 124.
10. BERMEO, N. (2003) *Ordinary People in Extraordinary Times*. Princeton: Princeton University Press, p. 31. Pilsudski was referred to as the Polish dictator by his supporters but as a 'modern dictator' and 'modern diplomat' in reference to the interwar's political radicalism of the Soviet Union, Germany and Italy: 'Marshal Pilsudski, Modern Dictator – for publication in O Journal', *CI/27*, The Joseph and Alexandra Pilsudski Files, Modern Records Archive in Warsaw (MRA), p. 141.
11. Symon Petliura. *Speech given during the All-Ukrainian Second Army Conference, November 1917*. In: PETLIURA, S. (1979) *Op. cit.*, p. 372.
12. GRABSKI, S. (1922) *Uwagi O Biezacej Historycznej Chwili Polski*. Warsaw: Nakładem księgarń Perzyński, Niklewicz i S-ka, pp. 109–110.
13. *Ibid*, p. 112.
14. *Ibid*, pp. 113–114.
15. DMOWSKI, R. (1926) *Op. cit.*, p. 311.
16. *Ibid*, p. 397.
17. BOCHENSKI, A. (1937) *Miedzy Niemcami a Rosja [In Between Germany and Russia]*. Warsaw: Polityka, 1937, pp. 64, 80, 81.
18. Jozef Pilsudski. Telegram to Ataman Symon Petliura, 6 May 1920. In: PILSUDSKI, J. (1930) *Pisma, Mowy, Rozkazy*. Vol. 3. Warsaw: Instytut Badania Najnowszej Historji Polski, p. 170.
19. Jozef Pilsudski. Rusyfikacja in *Robotnik*, 3 July 1895, No. 8. In: PILSUDSKI, J. (1930) *Op. cit.*, p. 108.
20. KUTRZEBA, T. (1937) *Wyprawa Kijowska 1920 roku*. Warsaw: Naklad Gebethnera i Wolffa, p. 89.
21. HRUSHEVSKIIY, M. (1920) *To the Civilized Nations of the World*. Geneva: , p. 4-6.
22. An English translation of the Treaty of Riga. In: PALIJ, M. (1995) *Op. cit.*, pp. 165–169. This quote came from p. 165.
23. *Decision Taken by the Conference of Ambassadors Regarding the Eastern Frontiers of Poland. Paris, 15 March 1923*, League of Nations, *Treaty Series*, vol. 25 (1923), p. 261.
24. THE UKRAINIAN DEFENCE COMMITTEE (1922) *Op. cit.*, pp. 13–14.
25. SNYDER, T. (2003) *The Reconstruction of Nations*. New Haven: Yale University Press, p. 138.
26. KUCHEREP, M. (2002) The Nationality Policy of Poland towards Ukrainians before WWII. In: P. Best and J. Moklak, eds. *The Lemko Region, 1939–1947: War, Occupation and Deportation*. New Haven, p. 41.
27. A Ukrainian Reply to the Counter-Report of the Polish Section of the Women's International League for Peace and Freedom. In: SHEEPSHANKS, M., L'ESTRANGE MALONE, C. (1932) *Poland and Ukraine: The Danger Spot of Europe*. London: Ukrainian Bureau, pp. 62–63.
28. BUDUROWYCZ, B. (1983) Poland and the Ukrainian Problem, 1921–1939. In: *Canadian Slavonic Papers*, 25(4), 480.
29. Memo of Conversation between J.H. Watson, British Embassy to Poland, and E.S. Carlton, Concerning Polish-Ukrainian Rapprochement and Possibility of Instigating Ukrainian Revolt. Minutes by R.M.A. Hankey, 22 January 1940. In: LUCIUK, L., KORDAN, B., eds. *Anglo-American Perspectives on the Ukrainian Question*. Kingston, p. 71.
30. Petition to the League of Nations, regarding the Ukrainian minority in Poland and the incorporation of autonomy onto the territory known as Eastern Galicia, 6 October 1932. PIASA, 12.10, pp. 220–225.

31. COPSEY, N. (2008) Remembrance of Things Past: the Lingering Impact of History on Contemporary Polish-Ukrainian Relations. In: *Europe-Asia Studies*. 60(4), 537.

32. Resolution of the First Congress of the Organization of Ukrainian Nationalists, 28 Jan. – 2 Feb. 1929. In: Yu. Boshyk, ed. (1986) *Ukraine During World War II: History and its Aftermath*. Edmonton, p. 172.

33. ORHANIZATSIIA UKRAIINSKYKH NATSIONALISTIV (1933) *U Borot'bi za Dushu Ukrains'koi Dytyny*. S.l.: S.n., pp. 1-2.

Надійшла до редколегії 18.05.15

Л. Зарічняк, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСКИХ ВІДНОСИН У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1917–1939 РР.)

Стаття описує найважливіші події, що впливали на розвиток стосунків між Західноукраїнською та Українською Народними Республіками з однієї сторони та Польщею з другої. Аналізується також становище українців у відновленій польській державі, зокрема в її південно-східних воєводствах, які охоплювали Галичину, Волинь та Холмщину. Авторка висвітлює політичний та соціально-економічний контекст тих подій. Звертає увагу й на Варшавську угоду 1920, союз Петлюра-Пілсудський, Ризький Мирний Договір, обставини, за яких Галичина була приєднана до Польщі. Розкрито становище української меншини в польській державі, зокрема після прийняття закону про мову викладання в навчальних закладах і проведення земельної реформи 1925 р. Пояснюється зв'язок між вимогами українців надати їм автономію, пацифікацією 1930 р. та створенням і діяльністю Організації українських націоналістів. Багато уваги приділено аналізу різних політичних концепцій щодо українців, які існували в польській політичній думці. Табір польських націоналістів, так званих національних демократів, очолюваний такими політиками як Роман Дмовський чи Станіслав Грабський, був проти ідеї співпраці з Україною у 1919–1921 роках, а пізніше не тільки відмовляв українцям в праві реалізації їх основних національних вимог, але й зазвичай з погардою ставився до української національної ідеї. Ставлення центра та лівих сил до українців часто було лояльнішим, адже Юзеф Пілсудський на особистому досвіді знав негативні наслідки насильницької русифікації, а тому не був однозначним прихильником й насильницької колонізації. І хоча цей табір не був проти реалізації української національної ідеї як такої, але вище за долю українського питання та української меншини в Другій Речі Посполитій ставив інтереси польської держави, в том числі її територіальну цілісність. Авторка також порушує міжнародні аспекти українського питання у Польщі, в тому числі дебати, які відбувалися на цю тему в Лізі Націй.

Ключові слова: Польща, Україна, Друга Річ Посполита, Ліга націй, українська меншина, Пілсудський, Петлюра, Грабський, Дмовський, Організація українських націоналістів.

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

УДК 94(477)"1945"

І. Патриляк, д-р іст. наук, проф.,
А. Пижик, канд. іст. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

**ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ДЕРЖБЕЗПЕКИ НА ЛЬВІВЩИНІ
(ЛИПЕНЬ 1944 – ТРАВЕНЬ 1945 РР.)
У СВІТЛІ ЗВІТУ ОПЕРАТИВНОЇ БРИГАДИ НКДБ СРСР**

Увазі наукової громадськості пропонується надзвичайно об'ємний і важливий документ радянських спецслужб, розсекречений в Україні останніми роками. Йдеться про "Висновок про стан агентурно-оперативної роботи Управління НКДБ Львівської області" за липень 1944 – травень 1945 рр. Документ став підсумком роботи оперативної бригади Народного комісаріату державної безпеки СРСР, яка перевіряла роботу свого Львівського управління в травні 1945 р. Зі сторінок документа перед читачами відкривається вражаючий масштаб оперативно-агентурної роботи, яку радянські каральні органи в надзвичайно стислі строки розгорнули в регіоні. Таємні співробітники, агенти найрізноманітнішої кваліфікації, резиденти за якийсь рік буквально пронизали суспільство регіону, проникли в антирадянське підпілля і церковні структури, в кола інтелігенції і селянства, робітників і студентів.

Допитливий читач знайде в документі цікаву статистику, яка ілюструватиме успіхи каральних органів у їхній боротьбі проти українських та польських визвольних рухів, а також отримає змогу побачити наскільки ненадійними і суперечливими були окремі цифрові дані в донесеннях, звітах і рапортах радянських спецслужб.

Публікований "Висновок" цікавий також тим, що в ньому міститься інформація не лише про "успіхи", але й про численні "прорахунки" радянської спецслужби в агентурній, оперативній, пошуковій роботі.

Ключові слова: Народний комісаріат державної безпеки, агентура, підпілля, Організація українських націоналістів, Українська повстанська армія, Армія крайова, антирадянські елементи.

Радянські органи державної безпеки до сьогодні покриті густою пеленою загадковості через суттєву утаємниченість їхнього найважливішого документального спадку, який пильно охороняється в російських архівах від початку 2000-х рр. Проте, завдяки відкриттю архівів радянських спецслужб у колишніх країнах соціалістичного блоку та окремих колишніх радянських республіках, до наукового обігу вводяться документи, які розкривають закулісне життя наймогутнішої спеціальної служби світу [1, 2, 3, 4 та ін.]. З них викристалізовується далеко не "блискучий" образ "чекістів", рівень їхньої підготовки, дотримання ними законності тощо. Одночасно, розсекречені документи радянських спецслужб дозволяють усвідомити ступінь інфільтрації суспільства таємною агентурою й інформаторами органів держбезпеки, побачити їхнє непереморне прагнення до тотального контролю за всіма категоріями громадян.

Для сьогоднішньої України, яка вже понад рік перебуває в стані т. зв. гібридної війни з Російською Федерацією, оприлюднення таємних документів радянських органів держбезпеки має особливе значення – воно дозволяє краще зрозуміти механізм функціонування російських спеціальних служб та їхньої агентури в Україні, прогнозувати потенційні загрози, моделювати ймовірні варіанти розвитку поточної ситуації, виявляти її традиційно слабкі місця. З іншого боку, документи органів радянської держбезпеки (котрі лівову частку своїх зусиль покладали на боротьбу з визвольними рухами поневолених народів) є надзвичайно цінним джерелом для вироблення тактики українських спецслужб у "гібридному" протистоянні з російсько-терористичними силами в Донбасі.

Документ, що вводиться до наукового обігу, є надзвичайно детальним звітом про стан агентурно-оперативної і слідчої роботи Управління НКДБ Львівської області за період від липня 1944 до травня 1945 року, складеним оперативною бригадою НКДБ СРСР 8-16 травня 1945 року [5, арк. 2-57]. Матеріал займає 56 аркушів машинописного тексту, надрукованого через один інтервал з виділенням трьома інтервалами кожного абзацу. Окремі абзаци в тексті акцентовані вертикальними лініями на правому полі. Документ складається зі вступної частини з викладенням загаль-

них результатів перевірки роботи Львівського обласного управління НКДБ [5, арк. 2-4], дев'яти основних розділів ("Агентурно-освідомча мережа" [5, арк. 5-8], "Боротьба з агентурою інорозвідок" [5, арк. 9-13], "Боротьба з українським націоналістичним підпіллям ОУН і бандами УПА" [5, арк. 14-18], "Боротьба з польським антирадянським націоналістичним підпіллям" [5, арк. 18-23], "Боротьба з антирадянським елементом на об'єктах промисловості, в радянському апараті і серед неорганізованого населення" [5, арк. 23-28], "Боротьба з антирадянським елементом на об'єктах сільського господарства" [5, арк. 28-29], "Боротьба з антирадянським елементом серед інтелігенції та молоді" [5, арк. 29-33], "Боротьба з антирадянським елементом серед церковників і сектантів" [5, арк. 33-37], "Робота слідчого відділу" [5, арк. 37-44]) і пропозицій щодо покращення роботи спецслужби в проблемному для радянської влади регіоні [5, арк. 45-57]. Перед початком колись засекреченого документа в справі подано його зміст – "Оглавление", скомпоноване 27 травня 1945 р. [5, арк. 1].

Публікований документ вкотре ставить під сумнів міф про всемогутність і абсолютну ефективність радянської карально-репресивної "машини". Погана робота з агентурою, безвідповідальне ставлення до слідства і збору доказової бази, невмотивовані затримання і тортури арештованих – це лише частина недоліків у роботі НКДБ Львівської області, виявлених перевіркою. З іншого боку, матеріал розкриває доволі рельєфну картину інфільтрації суспільства таємною агентурою спецслужб. Цікаво також, що, судячи з підкреслень, зроблених у документі, керівництво НКДБ найбільше непокоїлося повільною перевіркою агентури, яка була завербована в 1939-1941 рр. і пережила німецьку окупацію [5, арк. 7], ігноруванням елементарними правилами конспірації з боку своїх співробітників та агентів [5, арк. 7, 8], браком конспіративних квартир [5, арк. 8], затягуванням агентурно-оперативних заходів [5, арк. 8].

Пропонований увазі читачів документ публікується, згідно з археографічними правилами, мовою оригіналу зі збереженням оригінальної стилістики та орфографії. Розшифрування маловідомих аббревіатур, коментарі та пояснення зроблено у підрядкових посиланнях.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО¹ЗАКЛЮЧЕНИЕ

О состоянии агентурно-оперативной и
следственной работы Управления НКГБ
Львовской области

Оперативная бригада НКГБ СССР в период с 8-го по 16-е мая 1945 года произвела проверку состояния агентурно-оперативной и следственной работы УНКГБ по Львовской области. За время: с июля мес. 1944 года по 1-е мая 1945 года.

Проверкой у с т а н о в л е н о:

Управлением НКГБ с момента освобождения Львовской области (июль 1944 года) от немецко-фашистских захватчиков по 1-е мая 1945 года проведена большая оперативно-чекистская работа по вскрытию и разгрому низовых, организующих звеньев украинского националистического подполья ОУН, вооруженных банд УПА и польского антисоветского подполья.

По данным отдела "А"² УНКГБ, за 1944 год и январь-апрель 1945 года УНКГБ Львовской области всего арестовано – 3348 человек.

Из этого числа:

В 1944 году арестовано – 1209 человек

В 1945 году арестовано – 2139 человек

Вскрыто и полностью, или частично ликвидировано 278 антисоветских организаций и групп, по которым арестовано: 2050 человек.

В том числе:

Украинских националистических организаций и групп – 219, с общим количеством арестованных – 1561 чел.

Польских националистических организаций и групп – 37, с общим количеством арестованных – 331 чел.

По украинскому и польскому националистическому подполью, отдельно, в 1944 году и за январь-апрель 1945 года вскрыто и ликвидировано следующее количество организаций и групп:

1944 год – вскрыто и ликвидировано организаций и групп

украинских националистов – 66, арестовано по ним 570

Вскрыто и ликвидировано польских антисоветских
организаций и групп – 19, по ним арестовано 122

1945 год – вскрыто и ликвидировано организаций и

групп украинских националистов – 153, арестовано по ним 991

Вскрыто и ликвидировано польских антисоветских
организаций и групп – 24, арестовано по ним 209

В числе арестованных органами НКГБ Львовской области:

Украинцев – 2190 чел.

Поляков – 1013 чел.

В ходе оперативной ликвидации националистического подполья ОУН и банд УПА. По агентурным и следственным материалам органов НКГБ проводились чекистско-войсковые операции, во время которых по данным учетно-информационного отделения 2-го отдела³ УНКГБ убито – 4654 человека членов ОУН-УПА. Изъято значительное количество вооружения, боеприпасов и других технических средств.

До мая месяца текущего года аппарат 2-х отделов УНКГБ главное внимание в своей работе уделил разгрому банд, поэтому большинство работников длительное время находились в районах.

В результате нанесенного органами НКГБ и НКВД оперативного удара по националистическому подполью и вооруженным бандам, открытые террористические и диверсионные действия со стороны членов ОУН и банд УПА – значительно сократились.

УНКГБ также уделяло внимание вопросу борьбы с агентурой иностранных разведывательных органов, и, главным образом – с немецкой агентурой.

В этом числе – 32 человека привлечены к ответственности за шпионскую деятельность в пользу Германии. Вскрыты и частично ликвидированы 6 резидентур контрразведывательных органов противника.

УНКГБ провело значительную работу по созданию агентурно-осведомительного аппарата. Восстановлена связь с частью довоенной агентуры, в числе которой:

– Агентов – 94

– Резидентов – 9

– Осведомителей – 540

Вновь завербовано – 3367 человек. В том числе:

– Агентов – 448

¹ Документ розсекречено 11 березня 2010 року. Протокол № 24/35/4-110.

² Обліково-архівний відділ.

³ Боротьба з антирадянським підпіллям.

- Резидентов – 109
- Осведомителей – 2810

Кроме того, УНКГБ имеет 47 групп агентов-боевиков, в количестве 164 чел. и отдельно – 54 агента-одиночек.

Эта агентура используется для выполнения специальных заданий по внедрению в ОУНовское подполье и банды УПА, с целью разложения, захвата, или уничтожения главарей и активных участников подполья.

В результате деятельности этой группы агентуры было убито 264 бандита УПА, в том числе: 1 окружной проводник, 4 куцевых и ряд других лиц, из руководящего состава ОУН-УПА, захвачено 75 человек, склонено к явке с повинной – 58 человек.

По материалам агентов-боевиков проведено 16 чекистско-войсковых операций. Силами самих агентурно-боевых групп проведены три операции против банд УПА.

Заслуживает положительной оценки проведенная УНКГБ работа, по выявлению антисоветского элемента и созданию оперативного учета.

С июля 1944 года по 1-е мая 1945 года оперативными отделами УНКГБ и районными аппаратами заведено – 198 агентурных дел и 689 дел-формуляров.

По состоянию на 1-е мая текущего года в производстве УНКГБ и его местных органах имеется:

- агентурных дел – 190 на 1621 чел.
- дел-формуляров – 449
- учетно-наблюдательных дел – 152
- предварительных агентурных разработок – 40
- взято на подсобный учет – 6879

За 1944 год и январь-апрель 1945 года УНКГБ закончено следствием и направлено по подсудности – 701 следственное дело на 1067 обвиняемых, в том числе групповых дел – 121 на 487 обвиняемых.

По поступившим за это время приговорам осуждено 684 обвиняемых. Кроме того, из числа следственно-заключенных в другие органы – 42 человека и направлено в специальные лагеря НКВД – 596 человек.

Наряду с отмеченными достижениями в работе УНКГБ Львовской области имеются существенные недостатки.

По состоянию на 1 мая текущего года оперативные отделы и районные аппараты имеют в своем составе агентурно-осведомительной сети:

- Агентов – 516
- Резидентов – 125
- Осведомителей – 3374
- Содержателей конспиративных квартир – 39
- Всего – 4054 человека

Имеющегося количества агентурного аппарата недостаточно для выявления и разработки антисоветского националистического подполья и агентуры иноразведок.

Агентурно-осведомительная сеть по оперативным отделам УНКГБ и райаппаратам распределяется следующим образом:

2 "А" Отдел УНКГБ (Борьба с антисоветским украинским и польским националистическим подпольем. Создан в феврале месяце 1945 г.):

- Агентов – 91
- Осведомителей – 76
- Резидентов – 1

2-й (городской) Отдел⁴:

- Агентов – 135
- Осведомителей – 437
- Резидентов – 32

Райотделения (4) по гор. Львову:

- Агентов – 10
- Осведомителей – 158
- Резидентов – 10

Райотделы и Райотделения УНКГБ области (районов 31):

- Агентов – 279
- Осведомителей – 2537
- Резидентов – 79

Управление НКГБ провело ряд заслуживающих внимания вербовок агентуры по разработке националистического подполья ОУН.

В частности, осуществлены перспективные вербовки агентов:

"СТЕПАН" – руководитель разведывательно-информационного отдела "СБ" Краевого провода ОУН-"Галичина".

"ОРЫСЯ" – связная Львовского городского провода ОУН.

"КАЛИБРИ" – связной того же провода ОУН.

Названные агенты имеют возможности разрабатывать через свои связи некоторых членов главного провода ОУН.

Осуществлены также перспективные вербовки по польскому антисоветскому подполью (агенты "Львовский", "Левицкая", "Шарлотта" и другие) и среди духовенства униатской церкви (агенты "Наумович", "Голуб" и другие).

⁴ Очевидно йдеться про 2-й відділ УНКГБ по місту Львову.

Вместе с тем, следует отметить, что имеющийся агентурно-осведомительный аппарат еще недостаточно активно используется по выявлению и разработке антисоветского элемента и особенно руководящей верхушки украинского и польского националистического подполья, а также агентуры иностранных разведывательных органов.

УНКГБ до настоящего времени не удалось внедрить своей агентуры в состав руководящих органов ОУНовского подполья (за исключением агента "Степана" – член краевого "провода"). Вся остальная агентура имеет возможность разрабатывать лишь связи и окружение руководителей ОУНовского подполья.

В ноябре месяце 1944 года УНКГБ возвращено из эвакуации 2597 личных дел на агентурно-осведомительную сеть, приобретенную в период 1940-1941 гг. Проверка этой агентуры и определение возможности ее использования идет медленно.

За 1944 и 1945 гг. УНКГБ исключено из агентурно-осведомительной сети 174 человека, в том числе:

- Агентов – 28
- Резидентов – 1
- Осведомителей – 145

Исключение произошло по причинам:

- Двуручничества – 36 чел.
- Дезинформации – 5
- Неработоспособности – 66
- Расконспирации – 10
- За невозможностью дальнейшего использования – 59

Имели место факты расконспирации агентуры органов НКГБ группами "СБ" – ОУН – УПА. В результате провала, или расконспирации ряд агентов уведен или уничтожен бандитами (агенты: "Свавольная", "Анна" и другие).

Однако, действенных мер к сохранению агентурно-осведомительной сети от провала не принимается.

Некоторые оперативные работники райотделов НКГБ, игнорируя элементарные правила конспирации, принимают агентурно-осведомительную сеть в помещениях Райотделов и в советских учреждениях*.

Пренебрежение основами конспирации имеется и у оперативных работников Областного аппарата НКГБ. Ряд работников 2-х отделов УНКГБ (Жаринов, Евдокимов, Харитонов и другие) принимает агентуру у себя дома, на обслуживаемых объектах и на улице*.

Для работы с агентурно-осведомительной сетью оперативные отделы УНКГБ и Райаппараты имеют только 16 конспиративных и явочных 23 квартиры, что совершенно недостаточно для работы даже с имеющейся агентурой, причем, в отношении некоторых квартир требуется немедленно принятие решения о возможности дальнейшего их использования**.

Например: отделением по борьбе с польским подпольем используется для приема агентуры квартира, где был арестован один из руководителей "Делегатуры Жонду"⁵, а затем там же засадой было задержано около 40 участников этой организации.

Агентурно-осведомительная сеть на селе недостаточно используется по выявлению агентуры групп "СБ" – УПА, которые занимаются выявлением лиц, связанных с органами НКГБ и НКВД и разведывают оперативные замыслы чекистских органов по борьбе с ОУН-УПА.

Установлены факты, когда УНКГБ вербуют агентуру из числа лиц, разрабатываемых по серьезным агентурным делам, без тщательной подготовки, в результате чего эти вербовки или срывались, или не имели положительных результатов для дальнейшей работы.

Так, например: 2-м отделом УНКГБ были завербованы 5 поляков – членов "АК", которые после вербовки перешли на нелегальное положение (агенты "Витольд", "Муравская", "Мальчик", "Белинская" и "Тамара").

В УНКГБ имеется более 500 агентов и осведомителей в прошлом проживавших на оккупированной немцами территории. Проверка этой агентурно-осведомительной сети организована слабо*.

Так, например: 2-м отделом УНКГБ используется агент "Петрович" – доктор экономических наук, завербованный в 1939 году, по материалам о его националистических высказываниях. После освобождения города Львова от немцев "Петрович" был восстановлен на связь, без проверки его поведения в период оккупации. Также без проверки восстановлена связь с агентом "Янович" – артистом польского театра*.

БОРЬБА С АГЕНТУРНОЙ РАЗВЕДКОЙ:

Имеющимися в УНКГБ материалами установлено, что в гор. Львове и Львовской области в период немецко-фашистской оккупации дислоцировался ряд разведывательных и контрразведывательных немецких органов. В частности, в городе Львове размещались:

Разведорганы:

1. "Абверкоманда" – 101 и разведывательная школа при ней.
2. "Абверкоманда" – 305.

Контрразведывательные органы:

1. "СД" (служба безопасности и при ней экзекутивно-охранная команда "Зондер-Динст").
2. "Зондер-Штаб" – Р.
3. "ГФП" (Тайная полевая полиция)

* Абзац выделен червоною вертикальною лінією на лівому полі аркуша.

** Останні два рядки абзацу виділені червоною вертикальною лінією на лівому полі аркуша.

⁵ Delegatura Rządu na Kraj – Делегатура уряду в краї. Таємний керівний орган адміністративної влади польського уряду у вигнанні на території окупованої Другої Речі Посполитої. На території українських етнічних земель, які внаслідок Другої світової війни відійшли від Польщі до складу УРСР, діяло дві окружні Делегатури уряду: Львів та Волинь.

Абзац виділений червоною вертикальною лінією на лівому полі аркуша.

4. "Фельджандармерия".
5. "Обер-фельдкомендатура".

Полицейские органы:

1. Шуц-полиция
2. Украинская полиция (г. Львов и районы).
3. Криминальная полиция.

Кроме того, имеются непроверенные данные о дислокации на территории Львовской области: полтавской школы разведчиков (с. Брюховичи, Львовского района), разведкоманды "Дромедар" (с. Зимние-Воды, Львовского района), разведкоманды "Абтайлюнг" (гор. Жовква).

За 1944 год и январь 1945 года УНКГБ выявлено и арестовано: агентов разведывательных органов Германии – 32, агентов немецких контрразведывательных органов – 118. Вскрыто и частично оперативно ликвидировано 6 резидентур немецких контрразведывательных органов.

Кроме того, выявлено и арестовано 680 человек изменников Родине, предателей и пособников немецко-фашистским захватчикам. В том числе арестовано 79 официальных работников немецких контрразведывательных и карательных органов. (В гор. Львове 35 человек и в районах области – 44 человека).

При перерегистрации паспортов у населения гор. Львова выявлено разного подозрительного элемента – 1158 человек, из которых:

- Подозрительных в принадлежности к разведывательным, контрразведывательным, карательным и административным органам противника – 195
- Арестовывавшихся немецкими карательными органами и ходивших на отметку в Гестапо – 367
- Прибывших в город Львов в период его оккупации из других областей – 496.

Из числа прошедших перерегистрацию паспортов арестовано – 13 человек, числившихся в местном розыске, из которых – 6 агентов "СД".

Создан картотечный учет, подлежащих розыску агентов противника, предателей и изменников Родине на 4757 человек.

Заведено учетно-розыскных дел на 422 человека, из них объявлено в оперативный розыск через 2-е Управление НКГБ СССР – 189 человек.

На установленные разведывательные, контрразведывательные и карательные органы противника, дислоцировавшиеся на территории Львовской области заведено 6 литерных дел, по которым взято на учет 2290 человек и 5 контрольно-наблюдательных дел.

На 1-е мая 1945 года на лиц, подозреваемых в причастности к иностранным разведывательным органам, в производстве УНКГБ имеется: агентурных дел – 9 на 42 чел., дел-формуляров – 171. В том числе:

Агенты немецкой разведки:

- агентурных дел – 9 на 42 чел.
- дел-формуляров – 100.

Агенты польских разведок:

- дел-формуляров – 1

Агенты финских разведок:

- дел-формуляров – 1

Изменники Родине, пособники немецко-фашистским оккупантам: дел-формуляров – 69.

На подсобном учете состоит 2080 чел., скомпрометировавших себя связями с немецко-фашистскими органами.

Кроме того, на 47 человек, подозреваемых в причастности к иноразведкам, заведены учетно-наблюдательные дела.

Оперативный состав отделения по розыску агентуры иноразведок, до последнего времени использовался главным образом по ликвидации банд "УПА".

Состояние оперативного учета на подозреваемых в причастности к иноразведкам, не отражает действительного наличия лиц, подлежащих учету и разработке, как возможных агентов разведывательных органов противника, особенно по городу Львову.

УНКГБ не имеет агентурных разработок на лиц, подозреваемых по связям с иноразведками других европейских государств, кроме Германии (за исключением 2-х дел-формуляров).

Агентурные разработки на лиц, подозреваемых в принадлежности к немецкой разведке, ведутся без применения серьезных агентурно-оперативных мероприятий. В большинстве случаев, проводимые мероприятия сводятся к допросу лиц, знающих объекты агентурного дела или допроса самих разрабатываемых.

Лица проходящие по связям объектов разработки и представляющие оперативный интерес не разрабатываются.

Так, по агентурному делу "Пресмыкающиеся" – разрабатываются: ЖУРАВЛЕВА, ЗАЦАРИНСКАЯ, БИРЕТТО, которые в период оккупации гор. Львова поддерживали связь с сотрудником "СД" – Зайцевым, которым они, якобы были привлечены к разведывательной работе.

Осуществленные в последующем мероприятия по делу положительных результатов не дали.

Агентурное дело "УЗЕЛ" – возникло в августе 1944 года на основании показаний бывшей хозяйки конспиративной квартиры резидента "Зондерштаба"- Р – СТРЕЛЬЦОВОЙ. По делу проходят: БАВВИНСКИЙ В.А. – директор Львовской консерватории, КОСТЮК Е. – член ОУН и другие.

Взятые в разработку лица по показаниям СТРЕЛЬЦОВОЙ Е.Д. и ее сестры, были привлечены резидентом "Зондерштаба"-Р – ГОЛУБ к разведывательной работе. Дополнительных данных о практической деятельности этих лиц не добыто, так как по существу разработка этого дела не велась, намечаемые мероприятия не выполнялись, агентуры, кроме вербовки двух объектов разработки не приобретено.

* Абзац виділений червоною вертикальною лінією на лівому полі аркуша.

По большинству остальных, имеющих в производстве отделения разработок агентурно-оперативных мероприятий не проводится и она лежит без движения, хотя проходящие по ним лица заслуживают оперативного внимания*.

Так, например, дело-формуляр на ВАЛИНОВИЧ, заведенное на основании обнаруженных в здании, занимавшемся "СД", документов, из которых видно, что ВАЛИНОВИЧ, являлся агентом германской разведки, был послан из Варшавы в город Львов для внедрения в подпольные коммунистические организации.

По делу, кроме установки местожительства и работы ВАЛИНОВИЧ никаких мероприятий не проводилось.

Заведено дело-формуляр на ГУМЕНЮК Н.Ф., работавшего при немцах заместителем головы Здолбуновской Горуправы и при отступлении немецких войск, бежавшего с ними.

Из материалов видно, что ГУМЕНЮК Н.Ф. установлен проживающим в гор. Львове и работающим в Обкоме КП(б)У Украины. Других агентурно-оперативных мероприятий по делу не проведено.

Наличие и качество действующей агентурно-осведомительной сети в количестве 21 агента и 50 осведомителей, не может обеспечить в должной мере решение задач по розыску и разоблачению агентуры иноразведок*.

В составе действующей сети недостаточно квалифицированной агентуры и вовсе отсутствуют агенты-маршрутники.

УНКГБ слабо использовались возможности по приобретению агентуры на базе компрометирующих материалов, из числа арестованных и разрабатываемых. Всего было завербовано с использованием компрометирующих материалов – 14 агентов, из которых: 3 агента арестованы и 1 агент выбыл.

Не практиковалась также вербовка агентуры из числа лиц, имевших отношение к дислоцировавшимся на территории Львовской области разведывательным и контрразведывательным органам противника.

Так, из числа 21 агента и осведомителя, работающих по розыску агентуры "СД" не завербовано ни одного человека из личного состава, работавшего в "СД" и лиц, соприкасавшихся с ними.

Недостаточно ещё уделяется внимания руководству и воспитанию агентуры*.

Например, агент "ГОРЛОВСКАЯ", завербованная на базе серьезных компрометирующих материалов и имеющая интересующие связи, в результате неоднократной передачи ее от одного работника к другому, в течении 6-ти месяцев никаких материалов не дает.

Агентурно-осведомительная сеть, проживавшая на оккупированной территории проверяется медленно.

Отделение по розыску агентуры иноразведок располагает только одной явочной квартирой. По этой причине 4 агента и 37 осведомителей принимаются на личных квартирах оперативных работников*.

Нет резидентов для работы с массовым осведомлением по розыску.

Имеющиеся в УНКГБ литературные и контрольно-наблюдательные дела, соответствующим образом не оформлены.

Отсутствуют данные о структурном построении разведывательных или контрразведывательных органов, выполнявшихся ими функциях, списки официальных сотрудников и другие сведения, предусмотренные директивой НКГБ СССР.

Из 4757 человек, взятых на карточный учет как агентов и пособников немцев, объявлено в оперативный розыск всего лишь 189 человек.

Материалов, характеризующих работу РО НКГБ по розыску, не имеется. Не контролируется выполнение Райотделами НКГБ инструкции по заведению учетно-розыскных дел и объявлению проходящих лиц в розыск, отчетных данных из РО о работе по розыску не поступает, а выезды работников Областного аппарата УНКГБ в районы по организации розыска не практиковались.

БОРЬБА С УКРАИНСКИМ НАЦИОНАЛИСТИЧЕСКИМ ПОДПОЛЬЕМ ОУН И БАНДАМИ УПА

В период немецкой оккупации в гор. Львове дислоцировались руководящие органы ("проводы") украинских националистических организаций бандеровского и мельниковского направлений, руководившие деятельностью этих организаций на территории Западных областей Украины.

После освобождения территории Львовской области от немецко-фашистских захватчиков значительная часть членов ОУН перешла на нелегальное положение и совместно с вооруженными бандами УПА развернула активную террористическую и диверсионную деятельность против советской власти.

В истекший период нанесен значительный оперативный удар по разгрому низовых звеньев ОУН и вооруженных банд УПА. Наряду с этим арестован целый ряд руководящих участников ОУНовского подполья. (Частично ликвидированы: 1 краевой "провод" ОУН, 1 областной, 4 окружных, 1 городской и 3 повитовых "провода").

За последнее время УНКГБ уделяет внимание разработке руководящей верхушки ОУН с целью ее быстрее изъятия.

В производстве УНКГБ по линии ОУН-УПА имеется 133 агентурных дела, по которым разрабатывается 1365 человек и 183 дел-формуляров.

Наибольшего оперативного внимания заслуживают следующие агентурные дела:

АГЕНТУРНОЕ ДЕЛО "БЕРЛОГА" – является частью заведенной НКГБ УССР централизованной разработки на членов Главного провода ОУН и на их связи. По делу собраны необходимые справочные материалы на членов Главного провода – ШУХЕВИЧ, ОХРИМОВИЧ, ЛУЦКИЙ, СТЕПОВОЙ, "ТАРАС" и их связи. По делу завербованы агенты: "СТЕПАН", "ОРЕЛ", "У-13", "ЗИНА", "ЯРОСЛАВ", имеющие возможности подхода к некоторым членам Главного провода ОУН.

В целях форсирования разработки необходимо ускорить решение вопроса о вербовке члена Главного провода Турчманович и осуществление комбинации через агента "ЗИНУ" по выводу из подполья ВОЗНЯК Л. (родственницы БАНДЕРА Степана) с целью установления его местонахождения и изъятия.

* Прізвище вписане від руки синім чорнилом, підкреслене друкарською машинкою. Йдеться про Михайла Турчмановича.

** Так в тексті.

Также необходимо ускорить реализацию намеченных мероприятий по полученным от агента "У-13" данным о местонахождении жены Романа ШУХЕВИЧА и близко с ним связанного члена краевого провода – ГНАТЕНКО, для организации поимки ШУХЕВИЧА.

АГЕНТУРНОЕ ДЕЛО "ОМУТ" – по которому разрабатываются члены Львовского краевого и городского проводов ОУН: "ТАРАС", "ПЕТРО", "ЛУЦКИЙ", "ОХРИМОВИЧ", ГНАТЕНКО, "СВЕТЛАНА" и др. Ряд разрабатываемых одновременно являются объектами разработки по делу "БЕРЛОГА". Вследствие дублирования материалов трудно установить грань где кончается дело "БЕРЛОГА" и начинается "ОМУТ". Агенты "Степан", "У-13", "ОРЫСЯ" – одновременно используются по делам: "БЕРЛОГА" и "ОМУТ".

В разработке также участвуют агенты "УКРАИНКА" и "СОКИЛ". Недостатком в ведении разработки является рассредоточенность агентурных мероприятий по большому количеству участников ОУНовского подполья в том числе второстепенных членов ОУН, не имеющих прямого отношения к краевому и городскому проводам ОУН.

Это отвлекает от основной цели по вскрытию и ликвидации провода ОУН и замедляет темп разработки.

АГЕНТУРНОЕ ДЕЛО "МЛЫН" – по которому разрабатываются члены Львовского краевого провода ОУН мельниковского направления, – КОНИК⁶, "КЛЫК" и др.

Данными агентуры устанавливается, что руководитель Львовской краевой экзекутивы КОНИК, по заданию А.МЕЛЬНИКА, приступил к вербовке ОУНовских кадров в организацию, одновременно он пытается установить контакт с Главным проводом ОУН-бандеровцев. Разработка ведется медленно, хотя и имеется возможность осуществления быстрого перехвата руководства этой организацией, путем вербовки Конык^{***} и использовании его в дальнейшем по розыску и ликвидации Главного провода ОУН.

В гор. Львове агентурно выявлен ряд заслуживающих внимания антисоветских националистических групп ОУН, разработка которых организована слабо. Так, например,:

АГЕНТУРНОЕ ДЕЛО "ТРУЩЕБА" – заведено в январе мес. 1945 года на группу студентов-участников ОУНовской организации: ЗАХАРЧЕНКО, АНДРИЕВСКОГО, КАМЫНЮК и других, в количестве 18 человек.

Из 18-ти лиц, проходящих по настоящему делу, установлено лишь 4 человека. По делу использовался только один малоопытный осведомитель "НИКОЛАЕВ", хотя возможности вербовки и ввода агентуры в разработку – имелись.

В марте месяце были подвергнуты аресту объекты разработки: ЗАХАРЧЕНКО и ГУБЧАК. Агентурное дело ликвидировано в состоянии незавершенности агентурной разработки.

Необходимые меры к розыску и установке других объектов разработки не предпринимались.

АГЕНТУРНОЕ ДЕЛО "РАСКОЛ" – заведено в октябре 1944 года на группу активных участников ОУНовского подполья – РАКИЦКОГО, МИХАЙЛЮС и других.

Разработка затянута, связи объектов агентурного дела с руководящими звеньями ОУНовского подполья остались не вскрытыми.

По причине отсутствия должной конспирации со стороны агентуры, группой "СБ" ОУН были разоблачены 2 агента УНКГБ ("Свавольная" и "Анна"), из которых "Свавольная" уничтожена "СБ".

Арестованный по этому делу РАКИЦКИЙ показаний о связях с руководящей верхушкой ОУНовского подполья не дал.

По области выявлены и взяты в разработку:

- Краевой провод ОУН – 1
- Областной провод ОУН – 1
- Окружных проводов – 5
- Повитовых проводов – 12
- Районных проводов – 32

Оперативный учет и отчетность о результатах работы по ОУН-УПА находятся в неудовлетворительном состоянии и не отражают действительных данных о количестве арестованных и убитых во время операции членов ОУН и участников УПА. В оперативных сводках, представляемых УНКГБ в НКГБ УССР и последним в НКГБ СССР – сообщались противоречивые и часто завышенные цифры.

Например:

УНКГБ в итоговой таблице за второе полугодие 1944 года указывает следующие цифры: ликвидировано организаций и групп ОУН-УПА – 66, с числом арестованных – 570 человек.

По справке же опергруппы НКГБ УССР значится более завышенные цифры, а именно: на 1-е января 1945 года УНКГБ Львовской области вскрыты 71 организация ОУН-УПА, по которым арестовано 619 человек.

По справке учетно-информационного отделения УНКГБ на 1-е января 1945 года числится вскрытыми 87 организаций и групп ОУН-УПА, по которым арестовано 916 человек.

В докладной записке НКГБ УССР в НКГБ СССР, за НР-749/с от апреля 1945 года "О результатах борьбы УНКГБ Львовской области по ликвидации ОУНовского подполья и бандформирований УПА с начала освобождения области по состоянию на 1-е апреля 1945 года", указывается: арестовано всего по области участников ОУН-УПА – 1596 человек, убито – 3805 человек. За это же время вскрыто 235 ОУНовских организаций и групп, по которым арестовано – 825 человек.

По справке УНКГБ "О результатах агентурно-оперативной работы на 1-е апреля сего года" значится всего арестованных по ОУН-УПА – 2777 человек. Вскрыто ОУНовских организаций – 235. По которым арестовано – 725 человек.

По данным же отдела "А" УНКГБ Львовской области на 1-е апреля 1945 года значится: арестовано всего по области участников ОУН-УПА – 1460 человек, вскрыто ОУНовских организаций и групп – 190, по которым арестовано – 1222 человека.

⁶ Очевидно, идет речь про одного из керівників мельниківського підпілля в Україні Івана Онуфрика ("Богдана Коника").

^{***} Прізвище вписане від руки з використанням російської літери "ы", а не "и", як перед тим.

По справке УНКГБ "о результатах агентурно-оперативной работы по ОУН-УПА на 8 мая 1945 года" значится арестованных членов ОУН и участников УПА-2931 чел. Вскрыто ОУНовских организаций 278, с арестом по ним – 736 человек.

По данным отдела "А", которые следуют рассматривать, как наиболее точные на 8-е мая 1945 года, УНКГБ Львовской области арестовано членов ОУН и участников УПА – 2190 человек (а не 2931 чел.).

Вскрыто ОУНовских организаций и групп – 219 (а не 278), арестовано участников этих организаций и групп – 1561 чел. (а не 736).

Противоречивые данные о количестве арестованных и убитых по линии ОУН-УПА имеют место в результате несвоевременной отчетности районных отделов НКГБ и задержкой с оформлением дел на арестованных в период проводимых массовых операций по изъятию вооруженных банд УПА и ОУН.

В настоящее время руководством НКГБ приняты меры к проверке всех данных о количестве арестованных и убитых и упорядочению оперативной отчетности.

БОРЬБА С ПОЛЬСКИМ АНТИСОВЕТСКИМ НАЦИОНАЛИСТИЧЕСКИМ ПОДПОЛЬЕМ

Управлением НКГБ Львовской области после освобождения гор. Львова и Львовской области от немецко-фашистских захватчиков арестовано польских националистов – 1013 человек.

Агентурные и следственные материалы по ликвидированным польским националистическим организациям и группам свидетельствуют об активной антисоветской деятельности участников "Армии Краевой".

В процессе оперативной ликвидации польских организаций и групп, УНКГБ изъято у арестованных 16 подпольных радиостанций и радиопередатчиков, 6 типографий и различное вооружение.

В истекший период полностью или частично произведена оперативная ликвидация следующих, заслуживающих внимания агентурных разработок по полякам:

Агентурное дело "Сейм" – заведено в июле мес. 1944 года на 301 активного участника польского подполья "Армии Краевой" и "Делегатуры Жонду", созданного и руководимого польским эмиграционным правительством.

Участники из разрабатываемой организации, по указанию из Лондона, ставили своей задачей – вооруженное выступление в тылу Красной Армии.

По делу арестовано 140 человек, активных участников "Армии Краевой" и "Делегатуры Жонду", в том числе руководители Львовского обшара "АК" – ФИЛИПКОВСКИЙ, ЧЕРВОНСКИЙ и другие.

В процессе ликвидации и разработки, у арестованных по этому делу изъято: 8 раций, одна радиомастерская, 6 типографий и шрифт, 6 пулеметов и другое вооружение. Изъят также архив 2-го отдела "Делегатуры Жонду" и знамя карпатской дивизии "АК".

АГЕНТУРНОЕ ДЕЛО "БРЕД" – заведено в январе мес. 1945 года на 21 участника польской националистической организации "НОВ" (Народова организация войскова). Названные организации ставили своей задачей вести подготовку к вооруженной борьбе за восстановление Польши в границах 1939 года.

По делу арестовано 8 человек активных участников "НОВ".

Подвергнуты также частичной оперативной ликвидации агентурные дела: "РЫСЬ", "КОНВЕНТ" и др., по которым произведен арест активных участников антисоветского подполья.

В период февраль-май 1945 года УНКГБ были арестованы по городу Львову более 50 участников террористических групп "АК".

Из числа руководителей и активных участников Львовского обшара "Армии Краевой" были установлены и арестованы, разрабатывавшиеся по агентурному делу "ЯНУСЫ":

– КВЯТКОВСКИЙ Андрей Марьянович, клички: "МОЛОТ" он же "АНЖЕЙ" – руководитель диверсионно-террористического отдела Львовского округа "АК" (арестован в мае мес. 1945 года).

– КОСАК Станислав Антонович, кличка "БАР" – переброшен из Лондона в 1943 году. Вначале являлся руководителем "АК" по "Северному" району города Львова, а затем был в штабе Львовского обшара "АК", где возглавил диверсионно-террористический отдел (арестован в апреле мес. 1945 года).

– КОВАЛЬСКИЙ-СКОРУПА Веслав Владиславович, – "ЮРЕК", он же "АЛЬФА" – переброшен из Лондона в 1943 году. В Англии окончил специальную школу по диверсионно-террористической работе – зам. руководителя диверсионно-террористического отдела Львовского округа "АК".

– КУЛИНСКИЙ Бронислав Станиславович, "ПОКОРНЫЙ" – зам. начальника диверсионно-террористического отдела (арестован в апреле мес. 1945 г.)

В настоящее время НКГБ располагает неперепроверенными агентурными данными, что руководство Львовского обшара "АК" возглавлено неким "КАРМЕН" (сообщение агентов "МАРТА" и "ЭКСПЕДИТ"), находящимся, якобы на нелегальном положении. Агентурные мероприятия по выявлению и оперативной ликвидации нового руководства "Армии Краевой" и "Делегатуры Жонду" положительных результатов пока не дали.

На 1-е мая 1945 года по польской линии в производстве УНКГБ имеется 24 агентурных дела и 52 дел-формуляров.

Из числа имеющихся агентурных разработок, заслуживают оперативного внимания агентурные дела: "РЫСЬ", "ЯНУСЫ", "БЛИЗНЕЦЫ", "БРЕД" и "КОН".

АГЕНТУРНО-СЛЕДСТВЕННОЕ ДЕЛО "БРЕД" – разрабатывается польская националистическая организация "НОВ" (Народова организация войскова), входящая в "АК". В ходе разработки было выявлено и установлено руководство Львовского округа организации, во главе с ее комендантом "МАРЕК" и более 20-ти участников женского отдела этой организации.

Комендант организации "МАРЕК" при совершении грабежа был задержан органами "СМЕРШ".

После ареста "МАРЕК" и изъятия УНКГБ 12-ти активных участников организации, разработка оставшихся на свободе объектов агентурного дела ведется медленно.

Новое руководство организации не выявлено. Используемая по делу агентура подходов к новому руководству "НОВ" не имеет.

АГЕНТУРНОЕ ДЕЛО "БЛИЗНЕЦЫ" – заведено на группу лиц, подозреваемых в совершении убийства профессора БЕЛИНСКОГО.

Используемый по делу агент "МАРТА" неоднократно сообщала о том, что исполнителем теракта является КОРЕЦКАЯ Ирена, с которой она лично не знакома, но ее знает проживающий во Львове Кубик.

Несмотря на то, что донесения "МАРТА" в отношении КОРЕЦКОЙ и Кубик не конкретны и основываются на ее личных выводах, УНКГБ, не проверив этих донесений, секретно изъяло Кубик.

На следствии Кубик не дал никаких показаний о КОРЕЦКОЙ и отрицал свое знакомство с ней. Кубик после 19-ти суточного пребывания в УНКГБ был завербован и освобожден, однако, материалов, представляющих оперативный интерес не дает и, по сообщению агента "МАРТА" расшифровался перед нею.

Общим недостатком для большинства агентурных разработок по польскому подполью является неосуществление вызываемых оперативной необходимостью агентурных комбинаций, направленных на внедрение нашей агентуры в руководящие центры подполья, и, в частности, в руководство обшара "Армии Краевой", и перехвата нелегальных связей с входившими в него окружными и районными организациями. Недостаточно документируется практическая антисоветская работа разрабатываемых участников подполья.

УНКГБ вовсе не располагает данными о деятельности "Делегатуры Жонду" после ареста руководства и ее активных членов (август – октябрь 1944 года).

О находящемся в гор. Львове на нелегальном положении руководителе "Конвента независимых организаций" – полковнике СОКОЛОВСКОМ – УНКГБ сведений также не имеет.

Не выяснены руководители террористических групп, по заданию которых были убиты профессор БЕЛИНСКИЙ и ЛЕНГАУЭР, а также не разысканы непосредственные исполнители этих террористических актов.

Отсутствуют материалы об организационной перестройке и изменениях форм и методов борьбы против советской власти польского подполья, в соответствии с известными директивами Лондонского польского "правительства".

УНКГБ за истекшее время приобретено по польской линии агентурно-осведомительной сети 73 человека. В том числе:

- Агентов – 33 чел.
- Осведомителей – 36 чел.
- Содержателей явочных квартир – 4 чел.

Наиболее ценными из числа агентуры, работающей по польскому подполью являются:

– "ЛВОВСКИЙ", работает по агентурному делу "СЕЙМ", связан с активными участниками "Армии Краевой", за последнее время установил контакт с вербовщиком "АК" – СКОВРИНСКИМ.

– "ЛЕВИЦКАЯ", располагает обширными связями среди участников женского отдела организации "НОВ" (Народовая организация войскового), входящая в "АК". Связана с комендантом женского отдела КОБЕРНИЦКОЙ. Кроме нее назвала более 20-ти участников женского отдела "НОВ".

– "ШАРЛОТТА", используется по разработке участников женского отдела "НОВ". Данные "ШАРЛОТТЫ" перекрываются материалами следствия.

– "РОЖИНСКИЙ", является помощником командира дружины "АК". В апреле 1945 года связался с полковником (не установлен) – один из руководителей подполья, от которого получил задание выехать в гор. Мостисск⁷ для связи с действующей там организацией. Пользуется доверием среди участников "АК".

– "ЭКСПЕДИТ", дает материалы о деятельности Львовской организации "АК". Разрабатывает руководящий состав организации. По данным "ЭКСПЕДИТ" заведено и частично ликвидировано агентурное дело "ЯНУСЫ". Следствием материалы "ЭКСПЕДИТ" перекрываются.

По разработке поляков активно используется агент "МАРТА", которая не заслуживает доверия.

"МАРТА" была завербована в Киеве в 1940 году. В период немецкой оккупации проживала в Варшаве, а затем во Львове. Располагает большими связями среди польского подполья.

В марте 1945 года "МАРТА" без ведома УНКГБ нелегально выехала в Люблин и Варшаву, якобы, для розыска своего мужа и вскоре возвратилась во Львов.

Имеются данные о том, что "МАРТА", являясь активной участницей "АК", дезинформирует органы НКГБ.

Необходимо в ближайшее время решить вопрос о целесообразности использования "МАРТЫ" как агента, имея в виду, что она может перейти на нелегальное положение.

Следует также отметить, что большинство донесений агентуры недостаточно подвергаются проверке.

БОРЬБА С АНТИСОВЕТСКИМ ЭЛЕМЕНТОМ НА ОБЪЕКТАХ ПРОМЫШЛЕННОСТИ. В СОВЕТСКОМ АППАРАТЕ И СРЕДИ НЕОРГАНИЗОВАННОГО НАСЕЛЕНИЯ

За истекший период 1-м отделением 2-го отдела УНКГБ по объектам обслуживания выявлено и арестовано 156 украинских и польских националистов. Большинство арестов произведено на основании имевшихся агентурных материалов.

По состоянию на 1-е мая сего года в оперативном производстве по объектам промышленности, советскому аппарату и неорганизованному населению города Львова имеется:

- Агентурных дел – 3 на 21 чел.
- Дел-формуляров – 49
- Учетно-наблюдательных дел – 24

⁷ Тут і далі, це прізвище (псевдонім) вписане від руки синім чорнилом і підкреслене друкарською машинкою.

⁷ Йдеться про містечко Мостиська Львівської області.

Разработка лиц, взятых на оперативный учет, находится на низком уровне и не обеспечивает активного выявления и пресечения преступной работы антисоветского элемента.

На разрабатываемого по делу-формуляру ГОЛОВАТОГО, рабочего электростанции, полученные данные о том, что он служил в дивизии "СС-Галичина", антисоветски настроен. Имеет личную связь с бандеровцами, от которых, ему, якобы, известно, о подготовке вооруженного выступления ОУНовцев.

Несмотря на это по делу не было проведено необходимых агентурно-оперативных мероприятий по проверке имеющихся материалов.

На формулярный учет в сентябре 1944 года был взят ТРОЯНСКИЙ, поляк, мастер пивоваренного завода, подозреваемый в принадлежности к польской националистической организации и террористической работе. Разработка ТРОЯНСКОГО не организована, поступившие от агентуры материалы с сентября мес. 1944 года не перепроверены.

По делу-формуляр на БАГРИНОВСКОГО, работающего токарем на газовом заводе, 20 декабря 1944 года от осведомителя "СИНЯВСКИЙ" поступило донесение о том, что БАГРИНОВСКИЙ является заместителем руководителя комендатуры "АК" и наличии в этой комендатуре оружия и боеприпасов. Мер к проверке этих данных не принято, БАГРИНОВСКИЙ не разрабатывается.

Не организована активная агентурная работа по вскрытию фактов вредительства, саботажа и диверсии со стороны антисоветского элемента, работающего на объектах промышленности, а имеющиеся по этой линии агентурные материалы разрабатываются слабо.

Так, по делу-формуляр на дежурного инженера электростанции МАРЧЕНКО, проживавшего во время немецкой оккупации в гор. Львове, были получены агентурные материалы и показания свидетелей о том, что МАРЧЕНКО давал технически неправильные указания, могущие привести к аварии турбины.

Агентуры, способной вести глубокую разработку МАРЧЕНКО, не приобретено. Его связи и настроения не изучены.

На перегонщика нефтезавода – ЛЯБА, поляка по национальности, поступили данные о том, что по его вине произошло замораживание бензопровода. Кроме того, на него же имеются данные за 1939-1940 гг. о его принадлежности к организации "эндеков". Эти данные не перепроверены. ЛЯБА нигде не разрабатывается.

В ряде случаев имеет место необоснованное заведение агентурных разработок.

Н а п р и м е р:

Дело-формуляр на ДЕНИНГ, инженера "Укрнефтекомбината" было заведено на основании одного донесения источника "ЯРОСЛАВСКИЙ" о том, что ДЕЛИНГ, якобы, нелояльно настроен к советской власти и хорошо осведомлен о положении за границей. Других материалов на ДЕНИНГ не имеется. С февраля 1945 года объект агентурно не осведомляется.

Выявлены факты, когда представляющие оперативный интерес материалы лежат без движения.

Так, в октябре 1944 года осведомитель "НЕФТЯНИК" сообщил о группе поляков, которые, якобы, являются участниками националистической организации, располагающей оружием. Донесение подшито в рабочее дело осведомителя, а сам "НЕФТЯНИК" с 15 марта текущего года не принимается.

В феврале 1945 года из УНКГБ по Ворошиловградской области поступили материалы на РОЩУПКИНА – бывшего председателя Сталинского Райсовета Осовиахима о том, что он являлся активным пособником немцев, служил в тайной полиции и выдал немцам ряд партийных и советских работников. Эти данные подтверждены показаниями свидетелей. Материалы в отношении РОЩУПКИНА лежат без движения.

Осведомитель "ВИТКОВСКАЯ", находящаяся на связи у оперуполномоченного САВЕЛЬЕВА, 29 марта 1945 года сообщила о пребывании в гор. Львове активного ОУНовца некоего БОДЗЬ. 5-го апреля 1945 года тот же источник сообщил о лице, работавшем в тайной полиции. По указанным донесениям не было предпринято никаких мер к их проверке.

На 1-е мая текущего года по объектам города и промышленности агентурно-осведомительный аппарат состоит из 183 чел. в том числе:

- Агентов – 20
- Осведомителей – 153
- Резидентов – 12
- Явочных квартир – 3

Наличие и качество агентурно-осведомительной сети по объектам промышленности, советскому аппарату и неорганизованному населению не обеспечивает активного выявления и разоблачения враждебного элемента. Ряд агентов и осведомителей принимается не регулярно, инструктируется плохо. Оперативные работники отделения еще слабо работают с вновь завербованными осведомителями.

Завербованные в марте мес. 1945 года осведомители "ЛЕВИЧКО", "НОВИЦКАЯ", "СТАНИСЛАВ", "ВИШНЕВСКИЙ" приняты только по одному разу.

Осведомители "ТАРНОПОЛЬСКИЙ", "КОЖЕВНИК", "ЗБОЙНЫЙ" – завербованные в марте и начале апреля текущего года приняты по 1-2 раза, причем большинство из них являлись на явки без материалов.

От некоторых агентов и осведомителей не поступает донесений вовсе.

От осведомителей "ПОЗНАНСКИЙ" и "ПОДОЛЬСКАЯ", находящихся на связи у оперуполномоченного 2-го отдела УНКГБ тов. ИВЛЕВА с ноября мес. 1944 года не поступало ни одного донесения.

От 8-ми осведомителей, находящихся на связи у оперуполномоченного 2-го отдела УНКГБ тов. САВЕЛЬЕВА в 1945 году не поступило никаких материалов.

До сих пор не создано еще работоспособных резидентур (имеется 12 резидентов, из которых только 3 имеют на связи 32 осведомителя).

- Резидент "КАРАУЛЬНЫЙ" имеет на связи 15 осведомителей, большинство из которых материалов не дают. Не поступило ни одного донесения от осведомителей: "ЛЕОНТЬЕВ", "РОГОВА", "БУРАКОВА", "ПОМПОВЩИКА", "ПАРАДОВСКОГО", "ГАНИНА", "МАСИНСКОГО" и "ПАВЛОВСКОГО".

Явочной квартиры "КАРАУЛЬНЫЙ" не имеет, осведомления принимает в своем служебном кабинете.

Аналогичное состояние работы с уведомлением у резидентов "ДОЛГОВОЙ" и "ЛОВКИЙ".

В отделении, обслуживающим промышленность, советский аппарат и неорганизованное население гор. Львова не имеется достаточного количества конспиративных и явочных квартир (имеется 3 явочных квартиры на 8 человек оперативных работников и 3 резидента). Большая часть агентуры принимается на улице, на объектах обслуживания и личных квартирах сотрудников.

Старший оперуполномоченный 2-го отдела УНКГБ тов. Белуха и оперуполномоченный того же отдела т. ГРИ-БИНЮК принимает агентурно-осведомительную сеть на объектах обслуживания и у себя на квартире.

Агентурный аппарат систематически не очищается от балласта. В составе агентурно-осведомительной сети имеется значительное количество агентуры, которая по своим личным качествам и агентурным возможностям не представляет ценности ("ЛЕНСКАЯ", "ХАРЬКОВСКИЙ", "ВЕНАТ", "КРАКОВСКИЙ", "ДНЕПРОВ" и другие).

Тщательная проверка агентуры, бывшей на оккупировавшейся немцами территории, в достаточной мере не организована.

– Завербованный в 1940 году, в качестве агента "БАША", во время немецкой оккупации проживал в городе Львове, работал на электростанции. Проверка его деятельности за этот период не проведена.

– Осведомитель "ЛЕОНТЬЕВ", поляк, рабочий Нефтеперегонного завода, в период немецкой оккупации являлся приближенным к немецкой администрации завода. Материалов о его деятельности при немцах не добыто, его вербовка проводилась без достаточной предварительной проверки. С момента вербовки от "ЛЕОНТЬЕВА" материалов не поступает.

На некоторых объектах, имеющих важное народно-хозяйственное значение не имеется достаточного количества агентуры.

Например:

На газовом заводе, с общим количеством работающих 430 чел. имеется всего 3 осведомителя. В то время, как на объекте учтено 10 человек антисоветского элемента, из которых 9 человек агентурой не обеспечены.

На Хлебокомбинате с количеством работающих 250 человек, имеется агентов 1, осведомителей – 1, выявлено антисоветского элемента – 6 человек.

В Облторготделе на 800 человек работающих имеется всего 1 резидент и 2 осведомителя.

БОРЬБА С АНТИСОВЕТСКИМ ЭЛЕМЕНТОМ НА ОБЪЕКТАХ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА

Агентурно-оперативная работа УНКГБ на селе направлена главным образом на разгром антисоветского националистического подполья ОУН и банд УПА.

В непосредственном оперативном обслуживании 2-го отдела УНКГБ находятся областные сельскохозяйственные учреждения, с общим количеством работающих – 1500 чел.

Для выявления и разработки антисоветского элемента на указанных объектах имеется 15 агентов, 40 осведомителей и 10 резидентов.

За отчетное время в областных сельскохозяйственных учреждениях и организациях разоблачено и арестовано 33 человека, проводивших антисоветскую работу, в том числе: 5 украинских националистов, 8 польских националистов, 4 немецких агента и ряд лиц арестован за предательскую и изменническую деятельность в период немецко-фашистской оккупации.

На выявленный антисоветский элемент, работающий в областных сельскохозяйственных учреждениях заведено: 8 дел-формуляров, 7 учетно-наблюдательных дел и взято на подсобный учет 47 человек.

Серьезных материалов по этим делам не получено. Активная разработка подучетного контингента не организована.

На территории Львовской области немецкими оккупационными властями был создан ряд сельскохозяйственных и заготовительных учреждений, которые наряду с выполнением хозяйственных функций, служили прикрытием для разведывательных и контрразведывательных органов противника.

УНКГБ не проведена работа по изучению работы этих учреждений, не собраны и не сконцентрированы материалы на работавших в них лиц. Во 2-м отделе, по линии объектов сельского хозяйства, отсутствует ценная маршрутная агентура.

По существующей структуре двух отделов УНКГБ, ведущих работу в деревне – руководство райаппаратами – рассредоточено.

БОРЬБА С АНТИСОВЕТСКИМ ЭЛЕМЕНТОМ СРЕДИ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ И МОЛОДЕЖИ

В городе Львове сосредоточено большое количество научных учреждений, высших учебных заведений и зрелищных предприятий. В том числе: филиал Академии Наук УССР, Университет им. ФРАНКО, Украинский и польский драмтеатры, театр оперы и балета, Государственная Консерватория.

Всего в городе имеется 8 высших учебных заведений, более 20-ти зрелищных предприятия и ряд учреждений, объединяющих работников науки, искусства и литературы.

В названных выше учреждениях осело значительное количество украинских и польских националистов, и лиц, подозрительных в причастности к иностранным разведывательным органам.

За 1944 и 1945 годы УНКГБ ликвидировало ряд агентурных разработок на антисоветский националистический элемент из среды интеллигенции и молодежи, проводивших антисоветскую работу. Всего после освобождения Львовской области от немецко-фашистских захватчиков арестовано 94 человека. Оперативно ликвидировано агентурное дело "ИЕЗУИТЫ", по которому арестована группа украинских националистов, возглавляемых доктором теологии – ЧЕХОВИЧ⁸.

⁷ Так у тексті. Слово "Украинский" написано з великої літери, "польский" – з малої.

⁸ Йдеться про відомого українського теолога, філософа і філолога-славіста, журналіста, хорунжого Української галицької армії в 1918–1920 рр. Костянтина Чеховича (1896–1987). Після арешту 1945 р. він одинадцять років провів у радянських в'язницях і таборах. Після звільнення в 1956 р.,

Арестованные по этому делу лица проявляли намерение осуществлять физическое уничтожение представителей православной церкви на Украине.

Также арестована группа студентов Медицинского института, проводившая антисоветскую националистическую работу.

В производстве УНКГБ по линии интеллигенции и молодежи имеется: 9 агентурных дел на 56 человек и 63 дела-формуляра.

Активная разработка выявленного и взятого на учет антисоветского элемента – не организована. В большинстве случаев планы агентурно-оперативных мероприятий по делам отсутствуют.

В январе 1945 года заведено агентурное дело "СЕМЕЙКА" на группу студентов Львовского института – ПРИШЛЯК⁹ и др.

Из материалов дела видно, что объекты разработки являются выходцами из кулацкой семьи, антисоветски настроены. Их близкие родственники являются активными бандеровцами, находятся на нелегальном положении, с которыми они поддерживают связь. Несмотря на это, агент "ДНЕПРОВА", являющаяся близкой связью ПРИШЛЯКА, в настоящее время по разработке не используется, также не поступает материалов от агента "ПРЕСС", имеющего возможность вести разработку объектов агентурного дела.

По агентурному делу "ОБРЕЧЕННЫЕ", заведенному в марте мес. 1945 года на группу работников клиники Медицинского Института – СТАПЧИНСКОГО, БОЛТОВСКОГО и других, получены материалы от осведомителя "МАЗУР" о том, что указанные лица подозреваются в принадлежности к организации "АК", проводят активную националистическую работу и вербуют в организацию новых членов.

Осведомитель "СЕРГЕЕВ" перекрывает данные осведомителя "МАЗУР" только в части того, что объекты разработки высказывают антисоветские националистические взгляды. Других мер к проверке сообщений осведомителя "МАЗУР" не предпринималось.

Также не проводится активных мероприятий по агентурному делу "ИДЕОЛОГИИ", заведенному в марте мес. 1945 года на группу профессоров филиала Академии Наук УССР – ТЕРЛЕЦКОГО¹⁰, ДУМКА, ПЕЛЯНСКОГО¹¹, подозреваемых в организации националистической деятельности. Агентурой фиксируются лишь отдельные высказывания объектов дела.

По делу-формуляр на СТЕЦЕНКО¹², украинского писателя, в октябре мес. 1944 года от агента "ФУТУРИСТ" получено донесение о том, что СТЕЦЕНКО был в плену у бандеровцев откуда, якобы, бежал. В период немецкой оккупации гор. Львова арестовывался карательными органами противника, в профашистской прессе опубликовал антисоветские статьи. Дело находится без движения.

По делу-формуляр ЗУБРИЦКОГО¹³, заведенному в сентябре мес. 1944 года на основании агентурных данных и показаний свидетеля ФЕДЮНИНСКОГО о том, что во время оккупации гор. Львова он являлся работником УЦК. В октябре мес. 1944 года поступило заявление учительницы спецшколы № 1 АЛЕКСАНДРОВОЙ, из которой видно, что ЗУБРИЦКИЙ являлся членом подпольной организации бандеровцев, выпускавшей листовки. До настоящего времени АЛЕКСАНДРОВА не допрошена, ЗУБРИЦКИЙ не разрабатывается.

Директива НКГБ СССР № 81 от 15.07.1944 года об усилении агентурно-оперативной работы среди сотрудников бактериологических лабораторий и институтов, функционировавших при немцах, выполняется неудовлетворительно. По бактериологическому институту оперативных учетов не имеется и работы по насаждению агентуры не ведется. Лица, работавшие в период немецкой оккупации в немецких бактериологических лабораториях не выявлены и на учет не взяты.

Арестованная в сентябре 1944 года агент Гестапо БРЕНОЧИ-АБРАМОВИЧ – лаборантка бактериологического института, назвала в своих показаниях 3-х лаборанток института: ФЛАСИНСКУЮ, БЕМ и ГИГАТКОВУ, которых подозревают как агентов Гестапо. В сентябре мес. 1944 года БЕМ была допрошена, признательных показаний не дала, ее разработка не организована. ГАГАТКОВА вообще не установлена.

В октябре мес. 1944 года при вербовке осведомителя "МАР" (старший лаборант бактериологического института) получены данные о связи с гестапо сотрудницы института ФИГЛЮС-СТАРСКОЙ. Однако, никаких мероприятий по этим материалам не осуществлено, СТАРСКАЯ на учет не взята. С ноября 1944 года от осведомителя "МАР" не поступает.

Не выполняется директива НКГБ СССР НР-80 от 6.VII.44 года о выявлении и разработке филателистов. По этой линии в отделении не имеется оперативных учетов и агентуры. Филателистические организации, кружки и группы по городу Львову не учтены.

Не организована агентурно-оперативная работа среди детей репрессированных органами НКВД-НКГБ. По этой линии в отделении имеется только 2 осведомителя ("ЧАЙКА" и "МОЛОДОВ"), оперативных учетов нет. Районные отделения НКГБ гор. Львова не развернули еще работы среди детей репрессированных.

В агентурно-осведомительной сети 2-го отдела УНКБ и Райотделов (отделений) области по линии интеллигенции и молодежи на 1-е мая 1945 года имеется:

- Агентов – 77
- Осведомителей – 534
- Резидентов – 21

користуючись своїм статусом польського громадянина, який він мав до 1939 р., добився дозволу на виїзд до Польщі. Працював директором Публічної бібліотеки м. Тчев на північному-заході Польщі.

⁹ Очевидно, йдеться про родича Крайового провідника ОУН Львівського краю Євгена Пришляка (1913–1987), який у 1945 році обіймав посаду референта СБ Самбірського окружного проводу ОУН і був сином великого землевласника та власника цементного заводу.

¹⁰ Очевидно, йдеться про громадського діяча, педагога, історика, професора Львівського університету, співробітника Львівської філії Інституту української історії АН УРСР Омеляна Терлецького (1873–1958).

¹¹ Особи вказаних професорів не вдалося встановити.

¹² Може йтися про письменника Миколу Стеценка (1918–1999). Однак у жодній офіційній біографії письменника не згадується про його полон, перебування в окупованому нацистами Львові чи переслідування з боку радянської влади.

¹³ Не вдалося встановити, про кого із Зубрицьких йдеться.

Проведен ряд целевых вербовок агентуры. Например, завербован агент "ГУСЕВ", директор одной из поликлиник гор. Львова. При вербовке "ГУСЕВА" получены ценные материалы на активного оуновца КОРДЮК¹⁴, находящегося на нелегальном положении. В марте мес. 1945 года завербован агент "МУДРЫЙ", известный писатель, который при вербовке сообщил представляющие оперативный интерес материалы на руководителей униатской церкви, подозреваемых в связи с Ватиканом.

В работе с агентурно-осведомительной сетью имеются следующие недочеты:

Агентурно-осведомительная сеть принимается нерегулярно, от значительного количества агентуры продолжительное время материалов не поступает.

В октябре мес. 1944 году завербован осведомитель "ГОНЧАР". В рапорте на вербовку указано, что он располагает связями в польских националистических кругах. С января 1945 года от "ГОНЧАРА" материалов не поступало.

От осведомителей "ТОМА" и "АМЦИЯ" с августа и октября 1944 года материалов не получено.

Осведомитель "ПЛАВЦОВ" (поляк) завербован в сентябре мес. 1944 года на компрометирующих материалах о его работе в криминальной полиции. За время связи не дал ни одного донесения.

От осведомителей: "БОРИС", "ОДЕССА", "АНТОНОВ" и "КОНДЕНСАТОР" последние материалы получены в сентябре – ноябре мес. 1944 года.

Работа с резидентами организована слабо. Резидент "АНДРЕЙ" (завербован в августе 1944 года) (имеет на связи 6 осведомителей). От находящихся у него на связи осведомителей: "КОНИК", "БОКСЕР", "ПЕТРОВ", "МУР" – последние материалы поступали в ноябре – декабре мес. 1944 года. Ряд резидентов не имеет на связи осведомителей вовсе.

БОРЬБА С АНТИСОВЕТСКИМ ЭЛЕМЕНТОМ СРЕДИ ЦЕРКОВНИКОВ И СЕКТАНТОВ

На территории Львовской области имеется церковей греко-католического (униатского) вероисповедания – 543, церковей римо-католического вероисповедания – 270, монастырей названных вероисповеданий – 138, монахов и монашек – 1286.

До последнего времени в гор. Львове существовали униатские академии и семинарии, в которых обучалось – 178 студентов. При соборе "Святого Юра" в гор. Львове находился центр всей униатской церкви, распространявший свое влияние, помимо Львовской, на Станиславскую и Дрогобычскую епархии, где насчитывается 1093 церкви.

УНКГБ Львовской области в последнее время проведена значительная работа по униатской церкви.

По агентурному делу "ХОДЯЧИЕ", заведенному на епископов и других униатских деятелей, установлено, что митрополит Андрей ШЕПТИЦКИЙ, а после его смерти митрополит Иосиф СЛЕПОЙ, епископы и члены, так называемой капитулы, будучи агентами Ватикана, являлись организаторами и руководителями антисоветской деятельности значительной части униатского духовенства, враждебно настроенного к советской власти.

По тому же агентурному делу установлена предательская деятельность руководителей униатской церкви и большого количества городского и сельского духовенства в период немецкой оккупации (создание немецкой дивизии "СС-Галичина", принудительная отправка населения в Германию и т. д.).

В связи с наличием этих агентурных материалов, частично подтвержденных документальными и следственными данными, НКГБ УССР был составлен план ликвидации агентурного дела "ХОДЯЧИЕ", которым предусматривались две главных задачи: арест враждебного епископата и проведение подготовительной работы по воссоединению униатской церкви с православной церковью.

После утверждения плана Народным Комиссаром Государственной Безопасности Союза ССР тов. МЕРКУЛОВЫМ и согласования намеченных мероприятий с руководящими инстанциями, в апреле месяце НКГБ УССР совместно с УНКГБ Львовской области проведена операция в "Святом Юре", в результате которой арестованы: митрополит Иосиф СЛЕПОЙ, епископ Никита БУДКА, епископ Николай ЧЕРНЕЦКИЙ, члены капитулы: КУНИЦКИЙ, ГОРЧИНСКИЙ, КОВАЛЬСКИЙ, диакон ЛЕЦКИЙ.

Одновременно были арестованы 8 нелегалов – членов ОУН, скрывавшихся в резиденции "ЮРА".

В результате операции обнаружен архив митрополита ШЕПТИЦКОГО с секретными документами, изобличающими деятелей униатской церкви в проведении организованной антисоветской деятельности, в преступных связях с ОУН и УПА и предательстве в период немецкой оккупации.

Используя проведенную операцию УНКГБ Львовской области, при участии оперативной группы НКГБ УССР, предпринято ряд мер в целях дальнейшего подрыва униатской церкви (распущена духовная академия, семинария, школа диаконов капитулы).

Аресты, произведенные в резиденции "ЮРА" были использованы также для приобретения новой агентуры среди духовенства униатской церкви. Всего было завербовано 8 агентов, 3 осведомителя (среди них завербован группой НКГБ УССР агент "ТИХИЙ", вербовка "ТИХОГО" подготовлена УНКГБ Львовской области, "ТИХИЙ" требует тщательной проверки).

В последнее время УНКГБ проведена значительная работа по подготовке воссоединения униатской церкви с православной церковью.

В гор. Львове, помимо доктора богословия КОСТЕЛЬНИКА, подготавливаемого по особому плану оперативной группой НКГБ УССР в качестве руководителя Комитета по воссоединению униатов с православной церковью, подготовлены к переходу в православие 3 священнослужителя (агенты и осведомители: "СУРОВЫЙ", "ТРОХИМ" и "АНТОНОВ").

В Куликовском, Жовкевском, Велико-Мостовском, Сокальском, Магеровском, Ново-Миллятинском, Радеховском и Городском районах Львовской области 2-м отделом УНКГБ проведены вербовки и предварительные беседы с униатским духовенством.

¹⁴ Якщо йшлося про визначного діяча ОУН Богдана-Івана Кордюка, то автори документа помилилися, бо в 1945 році Б.-І. Кордюк перебував на еміграції.

Агенты и осведомители "НАУМОВИЧ", "ГОЛУБЬ", "П", "Ч", "МЕТЕОР", "СНЕРУРИНКО" и "ГЛИНЯНСКИЙ" (все завербованы в апреле мес. и мае 1945 года) дали свое согласие на переход в православную церковь, а некоторые из них намерены в ближайшее время проводить работу в пользу скорейшего перехода униатского духовенства в православие.

Кроме этого, дали согласие на переход в православие униатские священники ПОДГОРЕЦКИЙ, ВОЛОШИНСКИЙ, БЛОВАЦКИЙ и КРАСУШИН.

Проведена предварительная беседа с генеральным викарием ПАНАС, проживающим в Сокальском районе, назначенным епископом КОЦИЛОВСКИМ руководить 9-ью деканатами, находящимися на территории Львовской области, но подчиненными Перемышльской епархии. Воздерживаясь от окончательного решения вопроса по поводу перехода в православие, ПАНАС дал обещание подумать по этому вопросу и заверил, что он не будет препятствовать подведомственным ему священникам переходить в православие.

Помимо агентурного дела "ХОДЯЧИЕ" УНКГБ Львовской области в 1945 году ликвидированы агентурные дела: "ЛОГОВО" – на группу униатского духовенства, связанную с ОУН; "ИЕЗУИТЫ" – на группу террористически настроенных униатов, имевших намерение оказать активное сопротивление переходу униатов в православие; "КАПЕЛАНЬ" – на группу ксендзов, связанных с польским националистическим подпольем; "ФАЛЬСИФИКАТОРЫ" – на группу ксендзов, связанных с польским националистическим подпольем.

Всего в 1944-1945 гг. УНКГБ Львовской области арестовано по униатам – 69 человек и по католикам – 29 чел.

После проведенных арестов на оперативном учете УНКГБ на 1-е мая 1945 года состоит:

- Агентурных дел – 8 на 53 чел.
- Дел-формуляров – 51
- Учетно-наблюдательных дел – 17
- Взято на подсобный учет – 137

В числе агентурных дел считаются действующими: "ХОДЯЧИЕ", "ИЕЗУИТЫ", "КАПЕЛАНЬ", "ФАЛЬСИФИКАТОРЫ" в основном ликвидированные.

В числе остальных агентурных дел состоят на учете "БАЛАЧИ" и "ПЕРЕРОЖДЕНЦЫ".

Агентурное дело "БАЛАЧИ" – заведено на нелегальную общину сектантов "Свиты Иеговы"¹⁵. Хотя по этому делу работает несколько агентов и осведомителей ("МУСИЙ", "Н" и "УКРАИНКА"), до сих пор материалов об организованной антисоветской деятельности не получено, дело "БАЛАЧИ" заведено поспешно.

АГЕНТУРНОЕ ДЕЛО "ПЕРЕРОЖДЕНЦЫ" – подлежит прекращению в связи с недостаточными материалами и отъездом из Львовской области некоторых объектов.

В 1944-45 гг. в гор. Львове завербовано 18 агентов и 37 осведомителей. В том числе по разработке враждебных элементов среди католического духовенства 13 человек.

По неполным сведениям в 23 районах Львовской области завербовано всего 14 агентов и 32 осведомителей по униатской церкви, 1 агент и 8 осведомителей по католической церкви и по сектантам 1 агент и 3 осведомителей.

УНКГБ Львовской области недостаточно имеет проверенной и квалифицированной агентуры среди духовенства римо-католической церкви¹⁶ и в связи с этим не располагает сведениями об организованной враждебной деятельности католического духовенства и о преступных связях этого духовенства с польским националистическим подпольем.

Не обеспечен внутренней агентурой епископ римо-католической церкви БАЗЯК, а попытка УНКГБ подвести к нему агента не дала результата, в связи с неудачным подбором для этой цели агентуры ("МАРТА", "МИХАЛЬСКИЙ", "СЕЯН").

РАБОТА СЛЕДСТВЕННОГО ОТДЕЛА

С момента изгнания немецких захватчиков и по 10-е мая 1945 года Следственным отделом УНКГБ закончено и направлено по подсудности – 812 следственных дел на 1267 человек, в том числе 146 групповых дел на 601 чел.

Следственным путем был вскрыт и ликвидирован ряд подпольных ОУНовских и польских антисоветских националистических групп, по которым успешно проведено следствие.

В производстве следственного отдела (без райотделов) в настоящее время имеется 268 дел на 632 чел. В том числе групповых – 94 на 359 человек.

Из общего числа арестованных:

- Участников ОУН-УПА – 420 чел.
- Участников польского подполья "АК" – 116 чел.
- Агентуры иностранных разведывательных и контрразведывательных органов – 18 чел.
- Пособников немцев и прочих – 68 чел.

Из числа следственных дел на участников антисоветских украинских националистических формирований, представляющих оперативный интерес, удовлетворительно ведется следствие по групповому делу на 19 человек участников "Украинского националистического Объединения". По делу арестован руководитель Бельской филии "УНО" – МЕЛЬНИК, председатель ревизионной комиссии УНО – ЧУБАТЫЙ и др.

При ликвидации группы изъяты вещественные доказательства – разные документы "УНО", используемые в процессе следствия для изобличения обвиняемых.

Из имеющихся в производстве 58 дел на 116 арестованных участников польской организации "АК", заслуживают оперативного внимания следующих дел:

Следственное дело на арестованного – КОССАК С.А. – участника "Армии Краевой", бежавшего из немецкого плена в Англию и окончившего разведывательно-диверсионную школу, руководимую "Интеллиженс Сервис".

¹⁵ Так в тексті, має бути: "Свідетели Иеговы" ("Свідки Ієгови").

¹⁶ Так в тексті, має бути: "Римско-католической церкви".

В 1943 году КОССАК на самолете был заброшен на территорию Польши, в район Кельцы, откуда прибыл в город Львов для работы по заданию английской разведки. По изгнанию немцев из гор. Львова – КОССАК продолжал разведывательную работу.

Следствие ведется в направлении вскрытия антисоветской деятельности участников "АК" и их связи с английской разведкой.

Дело по обвинению "ОРИОЛЬ" – связной руководства отдела связи "АК". ОРИОЛЬ назвала до 20 человек участников "АК", в том числе свою дочь, являющуюся агентом английской разведки.

По этому же делу арестован ксендз МОКШИНСКИЙ, который признался в причастности к "АК" и назвал троих из ксендзов, имевших связь с руководством "АК".

Следствие ведется в направлении вскрытия роли католического духовенства в деятельности "АК" и связи с английской разведкой.

Дело по обвинению ГРОЛИНСКОЙ А.А. – радистки действовавшей радиостанции "АК" во Львове, систематически передававшей шифрованные телеграммы на радиостанцию НР-35, расположенную в окрестностях гор. Лондона.

По показаниям ГРОЛИНСКОЙ, она работала на радиостанции, числящейся в "АК" под НР-36 и состоявшей из 4-х самостоятельных точек.

В настоящее время по делу изъяты: две английские радиостанции с полным комплектом оборудования, два писюлета, принадлежащие содержателям конспиративных квартир.

Наряду с положительными результатами в следственной работе УНКГБ имеется ряд недочетов.

Проверкой выявлены факты нарушений процессуальных норм и длительного содержания арестованных под стражей без оформления документов на арест и без продления сроков следствия.

Так, за период с октября 1944 года по апрель 1945 года из общего количества арестованных содержалось под стражей, без оформления ареста – 280 чел. (поляки, арестованные в период массовой операции) из которых впоследствии были освобождены – 89 человек. С апреля текущего года содержатся под стражей без оформления арестов – 21 чел., задержанных 2-м отделом УНКГБ.

В целом, по УНКГБ Львовской области, вместе с делами, ведущимися в райотделах, числится под следствием – 1717 обвиняемых. В том числе по срокам содержания под стражей:

- До 2-х месяцев – 648 человек,
- От 2-х до 3-х месяцев – 394 человек,
- От 3-х до 6-ти месяцев – 433 человек,
- Свыше 6-ти месяцев – 242 человек.

При этом, ни по одному из просроченных свыше 4-х месяцев следственных дел сроки ведения следствия и содержания обвиняемых под стражей – не продлены*.

Тоже самое, из находящихся под следствием в Следственном отделе УНКГБ – 622 арестованных содержатся под стражей:

- От 3 до 4 месяцев – 292 чел.
- От 4 месяцев и выше – 93 человека (без продления срока следствия).

Работники Райотделов НКГБ подходили к оформлению следственных дел упрощенно, допускали нарушения и недостатки, усложняя тем самым окончания следствия.

Некоторые РО УНКГБ допускали искусственные объединения по территориальному признаку арестованных одиночек в групповые дела, хотя они по преступной работе не были связаны между собой.

Аппарат Следственного отдела следствие по ряду дел чрезмерно и без причин затягивает. Например**:

– 29 августа 1944 года в гор. Львове, был задержан ВИНКЛЕР Н.И. в возрасте 61 года. Основанием к его задержанию послужили материалы о принятии им в 1942 году германского подданства и о работе в "СС" дворником, а также факт скрытия им у себя на квартире 2-х дезертиров при изгнании немцев из Львова. В деле имеются свидетельские показания, проведены очные ставки и сам частично признался. Однако, следствие по делу до сих пор не закончено. Арестованный содержится под стражей в течении 9-ти месяцев

Требование УПК¹⁷ в отношении сроков и порядка предъявления обвинения арестованным систематически нарушались, следователи по большинству дел предъявляли арестованным обвинение без утверждения постановлений Начальником отдела, который утверждал их только при просмотре уже законченного дела. В связи с этим имели место случаи несовременного и несоответствующего материалам изложения следователем текста обвинения, что приводило при неправомерном исправлении их руководством отдела к отказам обвиняемых от ранее данных ими показаний (дела МИХАЙЛЮК, САЛОС).

Установлены также факты необоснованных арестов граждан, при отсутствии материалов, изобличающих их в антисоветской деятельности. В постановлениях на арест по таким делам, как выявлено по ряду поступивших в Следственный отдел дел, приводились такие пункты обвинения, которые ничем не подтверждаются.

Оперативные отделы УНКГБ в отдельных случаях задерживали подозреваемых в преступлении лиц по непроверенным материалам, без предварительной разработки. Оформление документов на арест не производилось или затягивалось, дела и задержанные длительный период времени числились за оперативными отделами. В результате значительное количество задержанных, после продолжительного содержания под стражей, освобождались или направлялись в спецлагери НКВД¹⁸.

– 20-го октября 1944 года 2-м отделом УНКГБ арестован ИВАНЧОК И.Н., в постановлении на арест которого было указано, что по имеющимся агентурным донесениям ИВАНЧОК является бывшим офицером польской армии и начальником 5 округа ОУН в гор. Львове. Однако, в следственном деле донесений этого агента не оказалось и на

* Абзац выделений на левом поле вертикальной линией, зробленою олівцем фіолетового кольору.

** Абзац выделений на левом поле вертикальной линией, зробленою олівцем фіолетового кольору.

Остатки три абзаци виділені на лівому полі вертикальною лінією, зробленою олівцем фіолетового кольору.

¹⁷ УПК – Уголовно-Процессуальный Кодекс (Кримінально-Процесуальний Кодекс).

¹⁸ Йдеться про перевірочно-фільтраційні табори НКВС СРСР – спеціальні установи НКВС, створені для перевірки військовополонених або осіб, що перебували на окупованій території у грудні 1941 р. До січня 1945 р. називалися "спецтаборами НКВС".

запрос Следственного отдела 2-й отдел ответил, что он никакими материалами о принадлежности ИВАНЧОКА к ОУН не располагает. ИВАНЧОК, как подозрительное лицо, содержащее при немцах ресторан, направлен в спецлагерь НКВД.

– 3.1.1945 года был арестован ассистент Львовского Университета ПУХАЛИК, в постановлении на арест которого указывалось, что он является саботажником, проводит антисоветскую работу, срывает мероприятия по советизации университета. Однако, материалов, подтверждающих изложенное, в деле не оказалось. 1-го марта 1945 года ПУХАЛИК был освобожден из под стражи, как необоснованно арестованный.

– В постановлении на арест ПАРТЫКО указывалось, что он во время немецкой оккупации был назначен в полицию, затем ушел в банду УПА, где находился до ареста. За отсутствием в деле каких-либо материалов, подтверждающих это и отрицанием арестованным предъявленного обвинения, а также за отсутствием данных к его осуждению, ПАРТЫКА 17.04.1945 года был направлен в спецлагерь НКВД.

– В следственный отдел поступили из Яворовского РО семь обвиняемых, в постановлениях на арест которых было указано, что они являются участниками ОУН. Материалов, подтверждающих эти данные, в делах не оказалось. Допрошенные по делу свидетели также этого не подтвердили, в связи с чем обвиняемые были направлены в спецлагерь НКВД с прекращением в отношении их следствия.

– Золочевским Горотделом НКГБ арестован 13.XI.1944 года ВОЛОШИН. В постановлении на арест указано, что он, будучи членом ОУН, проводил среди населения антисоветскую агитацию, а также терроризировал еврейское и польское население, при его участии было расстреляно 30 евреев и 3 поляка. За 8 месяцев ведения следствия по делу ВОЛОШИНА, имеется всего 3 протокола допроса. Обвиняемый свою принадлежность к ОУН и проведению какой-либо антисоветской работы отрицает. Материалов, подтверждающих факты, изложенные в постановлении на арест, в деле нет. Свидетели не допрошены. Арестованный ВОЛОШИН с января месяца 1945 года не допрашивался и Следственный отдел УНКГБ никаких мер по проверке фактов, послуживших основанием к аресту, не принимал.

По причине необоснованных арестов Следственным отделом УНКГБ прекращено 88 следственных дел на 94 чел. (из них 4 групповых дела на 10 человек) и направлены в спецлагеря НКВД с прекращением следствия – 79 человек*.

Имели место случаи, когда оперативные отделы УНКГБ и районные отделы заключали под стражу не тех лиц, которые подлежали аресту. Так, например: при проведении операции по полякам были арестованы, а затем освобождены из под стражи:

СТУДЗИНСКИЙ Ф.А. содержался в заключении с 4.1. по 16.2.45 года, ПРОКОПОВИЧ С.Ю. содержался в заключении с 3.1. по 3.2.45 года, ПАТРИН А.М. – содержался в заключении с 3.1. по 5.2.45 года, ДОМБРИЦКАЯ М.И. содержалась под стражей с 3.1. по 3.2.45 года, КОЗЛОВСКИЙ К.И. – содержался под стражей с 3.1. по 3.2.1945 года.

Заключение под стражу задержанных и освобождение практиковалось по запискам Начальников отделов, без соблюдения существующих на этот счет директивных указаний*.

В результате этого, оперуполномоченный УНКГБ АГАШИН А.Д. смог 24.2.45 года в пьяном виде написать требование на имя начальника тюрьмы, подделав подпись Зам. начальника отдела и получил из тюрьмы следственно-заключенную, обвиняемую по ст. 54-1 "а" УК УССР¹⁹, с которой отправился к себе на квартиру.

Там он заснул, а заключенная совершила побег.

Военным Трибуналом Войск НКВД Львовской области 30.3.1945 года АГАШИН приговорен к 8-ми годам лишения свободы в ИТЛ.

Наряду с приведенными извращениями в Следственной работе, проверкой выявлен ряд фактов нарушения сотрудниками УНКГБ революционной законности, выразившейся в применении к арестованным физических мер воздействия.

– Жовкевским РО НКГБ была арестована, как участница УПА – МУЗЫКА Ольга, 1923 года рождения, ученица 8-го класса средней школы. На допросе МУЗЫКА показала, что под угрозой со стороны гр. ГОРЧИНСКОЙ, предложившей ей пойти на курсы медсестер УПА, она дала свое согласие на посещение этих курсов, но фактически не была на них. При передопросе в Следственном отделе показала, что во время допроса избивалась сотрудниками РО НКГБ. Дело в отношении МУЗЫКА прекращено и она из под стражи освобождена.

Следователь Следственного отдела ДОНЧЕНКО совместно с сотрудниками того же отдела КАРАУЛОВЫМ и СОЛОП 12.2.45 года допустили применение мер физического воздействия, без разрешения руководства, к арестованной участнице польской националистической организации и редактору подпольной газеты – "Коммуникат" – КОЛОВСКОЙ-ТОКАРЖЕВСКОЙ А.В.

Сотрудники Каменка-Бусского РО НКГБ ГАЛАКТИОНОВ и ЕФРЕМОВ, задержав граждан БОЙЦУН, ДАПИЩИНА и БРАТАШ подвергли их избиению и в результате этого получили вымышленные показания о их принадлежности к ОУН.

На допросе в Следственном отделе УНКГБ – БОЙЦУН, ДАПИЩЕН и БРАТАШ, отказавшиеся от показаний, заявили, что они даны ими в результате избиений. За отсутствием других изобличающих материалов указанные лица из под стражи освобождены.

Следствие по ряду находящихся в производстве и заслуживающих внимания дел проводится на низком уровне, в результате чего своевременно не вскрываются и не ликвидируются связи арестованных по линии антисоветского подполья*.

Обращает на себя внимание и тот факт, что из общего количества находящихся в производстве Следственного отдела УНКГБ дел на 420 участников ОУН-УПА, имеется не сознавшихся 186 арестованных^{**}. В значительной мере это объясняется тем, что целый ряд обвиняемых арестован по первичным и, в ряде случаев не перепроверенным, агентурным данным. Большое количество не признавшихся объясняется также и тем, что арестованные недостаточно активно и мало допрашиваются*.

– Арестованные 25.1.45 года активные участники террористической пятерки "СБ" – ВАКАРУК Е.О., ШЕНЕРОВСКИЙ Е.С. изобличаемые показаниями одного из арестованных участников ОУН в убийстве нашего агента, до сих пор не дали на следствии показаний, вследствие того, что активная работа с ними не организована.

* Абзац виділений на лівому полі вертикальною лінією, зробленою олівцем фіолетового кольору.

¹⁹ Стаття 54-1 "а" КК УРСР 1934 р. "Зрада Батьківщині", передбачала розстріл або 10 років позбавлення волі.

^{**} Підкреслення зроблене в тексті документа олівцем фіолетового кольору.

– Арестованный 30 сентября 1944 года агент "СД" – "ГВОЗДЬ", избличавшийся на следствии имевшимися документами "СД" в получении им 25 злотых за переданные в "СД", в порядке сотрудничества, сведения, также на следствии показаний не дал, в результате неудовлетворительной работы над ним. Арестованный мало допрашивается, его окружение не установлено, не выявлены и не допрошены свидетели. 24.04.45 года дело по обвинению "ГВОЗДЬ" закончено и направлено на рассмотрение Особого Совещания.

– Арестованный 25.09.1944 года Жовкевским РО НКГБ, как связной краевого провода ОУН – ПОВЕЛКО И.Г. на следствии назвал ряд лиц, известных ему из областного провода ОУН, с которыми он поддерживал связь в качестве курьера. В декабре 1944 года следственное дело на ПОВЕЛКО поступило в Следственный отдел УНКГБ. Однако, ПОВЕЛКО был допрошен всего лишь два раза: 9.12.1944 г. и 14.5.1945 года и того же числа в присутствии наблюдающего за делом прокурора, – следствие по его делу было закончено.

Таким образом, обвиняемый ПОВЕЛКО по существу дела обстоятельно допрошен не был, показания, данные им, перепроверены не были.

Камерная разработка²⁰ ПОВЕЛКО не была организована.

По линии польского подполья из 116 арестованных участников "АК", в результате недостаточно активной работы, не призналось 50 человек.

Слабо организована работа аппарата Следственного отдела с внутрикамерной агентурой. На 622 арестованных числится 18 камерных агентов, из коих регулярно ведется работа только с 3-ма агентами: "ФРАНКО", "ДЕВИ" и "ЭМИЛИЯ", находящихся на связи у Начальника отдела. Несмотря на положительные результаты работы с перечисленными агентами, остальные принимаются редко и нерегулярно, или совсем не используются*.

В результате произведенной проверки следственной работы УНКГБ по Львовской области, факты, приведенные в докладной записке Начальника Следственной части НКГБ УССР полковника государственной безопасности тов. ПАВЛОВСКОГО на имя Народного Комиссара Госбезопасности 1 ранга тов. МЕРКУЛОВА от 12 апреля 1945 года за НР-сч/с/392²¹ – подтвердились.

ПРЕДЛОЖЕНИЯ

В целях устранения отмеченных в настоящем заключении недостатков и усиления агентурно-оперативной работы – Управлению НКГБ по Львовской области необходимо:

Материалами агентуры и следствия установлено, что в городе Львове и Львовской области существуют и активно действуют руководящие центры украинского и польского националистического подполья.

В частности: краевой, обласной, 5 окружных, 12 повитовых, 32 районных и городской провода ОУН и Львовский обшар "Армии Краевой".

В ряде районов области созданные и руководимые организующими центрами ОУН, вооруженные бандитские группы УПА совершают террористические и диверсионные акты.

В связи с этим первоочередной задачей органов НКГБ Львовской области является: БЫСТРЕЙШЕЕ ВСКРЫТИЕ И ЛИКВИДАЦИЯ РУКОВОДЯЩЕЙ ВЕРХУШКИ ОУНОВСКОГО И ПОЛЬСКОГО ПОДПОЛЬЯ И РАЗГРОМ ВООРУЖЕННЫХ БАНДИТСКИХ ГРУПП УПА.

В этих целях:

1. Обеспечить внедрение в организующие центры националистического подполья специально подобранной и подготовленной внутренней агентуры.

В первую очередь активизировать работу с агентами: "СТЕПАН", "ЯРОСЛАВ", "ОРЫСЯ", "УКРАИНКА" и "СО-КИЛ", имеющими возможность внедриться в краевую, областные и городской провода ОУН.

Во избежание возможного предательства и дезинформации наших органов со стороны агентуры, принять меры к усиленному наблюдению за ней и тщательной перепроверки получаемых от агентов материалов.

2. Ускорить осуществление намеченных агентурно-розыскных мероприятий по разработкам: "БЕРЛОГА", "ОМУТ", приняв необходимые меры к быстрейшему розыску и изъятию главарей Главного и Краевого проводов ОУН.

3. По агентурному делу "МЛЫН" ускорить осуществление мероприятий по изъятию и вербовке руководителя Краевого провода мельниковцев Конык²².

Учитывая целесообразность использования по разработке агентурного дела "МЛЫН" агента 2-го Управления НКГБ СССР "ЗАПОРОЖЕЦ", просить НКГБ СССР о направлении "ЗАПОРОЖЦА" в город Львов для включения его в разработку.

4. В связи с тем, что материалы по краевому, областным, окружным и городскому проводам ОУН рассредоточены и тщательно не изучены, а разработка их в должной мере не организована, немедленно завести отдельные агентурные дела по разработке краевого, областных, окружных и городского проводов ОУН, сконцентрировав в них все имеющиеся по каждому в отдельности проводу агентурные и иные материалы.

Разработать по этим делам конкретные планы агентурно-оперативных мероприятий, в направлении быстрейшего розыска и изъятия главарей ОУН.

Розыск и разработку членов названных выше проводов ОУН поручить квалифицированным оперативным работникам.

5. По агентурному делу "ТРУЩЕБА" – немедленно ориентировать УНКГБ Дрогобычской области, где скрывается связной с главным проводом ОУН-КАЛЫНЮК. Активизировать следствие по делу арестованных: ЗАХАРЧЕНКО и ГУБЧАК с целью выявления и разработки остальных членов организации.

²⁰ Термином "Камерная разработка" службовці радянських органів держбезпеки окреслювали "розробку" арештованого агентом-співкамерником.

* Абзац виділений на лівому полі вертикальною лінією, зробленою олівцем фіолетового кольору.

²¹ Доповідної записки не виявлено.

²² Прізвище вписане від руки.

6. По агентурному делу "РАСКОЛ" – ускорить приобретение новой агентуры, соблюдая строгую конспирацию с учетом имевших место провалов агентуры по этой разработке.

7. Усилить оперативно-чекистскую разработку по борьбе с ОУНовским подпольем в гор. Львове, закрепить за оперативными работниками конкретные участки работы, охватив в первую очередь учебные заведения, сеть учреждений Наркомзема, Наркомпроса и других областных организаций.

8. Срочно привести в надлежащий порядок все агентурные дела, дела-формуляры и предварительные агентурные разработки по ОУНовскому подполью, тщательно изучить материалы, выделив представляющие наибольший интерес дела и организовать активную их разработку.

9. Руководство и контроль за работой агентурно-боевых групп, созданных для борьбы с ОУНовским подпольем и бандами УПА, возложить на Зам. Начальника УНКГБ Полковника Госбезопасности тов. КОЗЛОВА.

Тов. КОЗЛОВУ немедленно пересмотреть весь состав этих агентурно-боевых групп и одиночек агентов-боевиков, с целью отсева предателей, подозрительных и мародёров, дискредитирующих органы советской власти.

В связи с изменившейся за последнее время в Львовской области обстановкой, существование имеющегося количества агентурно-боевых групп и агентов-боевиков одиночек не вызывается необходимостью. В ближайшее время сократить количество этих групп, оставив в составе их наиболее проверенных и преданных агентов.

За работой оставшихся групп установить строгий контроль. Принять меры к установлению возможностей злоупотреблений при выполнении этими группами специальных заданий.

10. Усилить оперативно-чекистскую работу по разработке и изъятию польских националистов, проводящих активную антисоветскую работу. В первую очередь принять меры к улучшению работы по полякам в городе Львове.

11. Учитывая, что имеющейся агентурно-осведомительной сети по полякам недостаточно, особенно по гор. Львову, – приступить к вербовке агентуры и осведомления.

Особенное внимание обратить на приобретение целевой агентуры. Кандидатуры на вербовку подобрать из числа активных участников "АК", находящихся на свободе, а также из числа арестованных, давших откровенные показания.

Разработать планы и легенды по внедрению этой агентуры в разработку руководящей верхушки польского националистического подполья.

12. Тщательно проверить работу всей действующей агентуры по полякам с целью выявления дезинформаторов и предателей.

В первую очередь подвергнуть проверке агентов: "МАРТА", "ВАНДА", "ВИЛЛИ", "ЭКСПЕДИТ", участвующих в основных разработках, для решения вопроса о возможности дальнейшего их использования.

По имеющимся данным названные агенты подозрительны по дезинформации и предательству.

13. Изучить имеющиеся агентурные и следственные материалы по полякам, выделить из них материалы, касающиеся деятельности руководства Львовского обшара "АК" и завести самостоятельное агентурное дело.

14. В связи с наличием в НКГБ СССР данных о деятельности "Делегатуры правительства" во всех бывших воеводствах Польши, агентурно-оперативную работу направить на выявление, разработку и изъятие членов "Делегатуры правительства" Львовского округа.

15. Активизировать розыск убийц профессоров БЕЛИНСКОГО и ЛЕНГАУЭР. Тщательно допросить арестованных в апреле мес. и мае 1945 года руководителей и участников террористических групп "АК": КВЯТКОВСКОГО, КОСАК, КУЛИНСКОГО, КОВАЛЬСКОГО и других.

По агентурным делам: "БЛИЗНЕЦЫ" и "РЫСЬ" разработать агентурно-оперативные мероприятия направленные на установление и изъятие выявленных по этим делам участников террористических групп.

16. Активизировать агентурно-оперативную работу по выявлению агентуры иноразведок, в первую очередь немецкой. Главное внимание уделить вопросу разоблачения кадровой агентуры иноразведок, оставленной на территории области, а также агентуры, засланной с террористическими и диверсионными задачами. Разработать и осуществить необходимые мероприятия, обеспечивающие глубокой агентурной разработкой выявленный подучетный контингент.

17. По материалам на лиц, подозреваемых в причастности к иноразведкам прекратить практику не вызываемых оперативной необходимостью допросов свидетелей и самих разрабатываемых.

В дальнейшем, допросы свидетелей и самих разрабатываемых производить только с санкции руководства УНКГБ.

Разработки по линии агентуры иноразведок не подвергать оперативной ликвидации по признакам антисоветской агитации (если это не вызывается особой необходимостью) впредь, до исчерпания всех чекистских возможностей, направленных к разоблачению агентуры иноразведок.

18. Литерные и контрольно-наблюдательные дела на разведывательные и контрразведывательные органы оформить в полном соответствии с указанием НКГБ СССР и НКГБ УССР.

19. Наладить работу по розыску агентуры иноразведок в Райаппаратах НКГБ, путем оказания им практической помощи и систематического контроля за их работой.

20. Ускорить отработку документов, обнаруженных в занимавшемся здании "СД", в том числе картотеки на агентуру УНКВД.

Лиц, выявленных в процессе работы по перерегистрации паспортов, как подозрительных по связям с немцами, взять на учет и организовать агентурное наблюдение.

Форсировать работу по объявлению в оперативный розыск учетной агентуры иноразведок, предателей и пособников немцев.

21. Улучшить агентурно-оперативное обслуживание промышленных объектов, в частности, предприятий, энергетического и газового хозяйства и водоснабжения в гор. Львове. Обеспечить агентурной разработкой выявленный на этих объектах антисоветский элемент.

В ближайшее время приобрести необходимое количество осведомления и агентуры на объектах промышленности.

22. Разработать и реализовать мероприятия по активизации агентурной работы среди неорганизованного населения гор. Львова, сочетая их с агентурно-розыскной работой по розыску агентуры иноразведок. А также нелегалов из ОУНовского и польского националистического подполья.

Приступити к массовой вербовке агентурно-осведомительной сети. В первую очередь обеспечить агентурой: рестораны, парикмахерские, ателье, рынки и т. д.

23. Упорядочить агентурно-оперативное обслуживание объектов сельского хоз-ва (сельсоветы, колхозы, совхозы, МТС и областные организации).

В целях улучшения агентурно-оперативной работы по объектам сельского хоз-ва считать целесообразным передачу из 2-го отдела УНКГБ отделения, обслуживающего объекты сельского хоз-ва, в отделение по борьбе с ОУ-Новским подпольем 2-го "А" отдела УНКГБ.

Целесообразность этого мероприятия вызывается необходимостью сосредоточения руководства и контроля за работой районных аппаратов НКГБ в одном отделе. Существующее ныне положение, при котором руководство Райотделами области распределено между двумя отделами по линиям и объектам себя не оправдывает.

24. Усилить руководство и оказание практической помощи Райотделам НКГБ в организации агентурно-оперативной работы. Чаще практиковать выезды руководящих оперативных работников Управления в Райотделы не только по общим вопросам работы, но и по оказанию помощи в ведении отдельных серьезных агентурных разработок. Принять меры к увеличению количества маршрутной агентуры для использования ее по разработкам, ведущимся Районными отделами.

25. В связи с тем, что оперативно-чекистская работа в Райотделениях НКГБ по гор. Львову находится на низком уровне, провести проверку состояния работы в этих Райотделениях. При проверке обратить внимание на выявление причин отставания работы с агентурой и предпринять меры к повышению качества их работы.

26. Активизировать агентурно-оперативную работу по предупреждению возможных попыток к совершению диверсионных и террористических актов. Взять под особый контроль все агентурные разработки на лиц, подозреваемых в террористических и диверсионных намерениях. Разработку этих дел не затягивать.

27. Имеющиеся в УНКГБ первичные агентурные материалы свидетельствуют об активных националистических проявлениях среди интеллигенции и молодежи, однако, в связи с тем, что работа по этой линии находится на низком уровне, разработка имеющихся материалов организована слабо.

Принять меры к улучшению оперативно-чекистской работы среди интеллигенции и молодежи. Приступить к вербовке агентурно-осведомительной сети и активизировать работу по выявлению и разработке антисоветского элемента.

28. Продолжать работу по насаждению агентурно-осведомительной сети среди церковников и сектантов, в первую очередь среди униатского духовенства. Учитывая необходимость создания условий для ускорения осуществления мероприятий по воссоединению униатской церкви с православной, вербовку агентуры производить из среды авторитетного униатского духовенства.

Работу с этой агентурой поручать только руководящему составу УНКГБ и опытным работникам.

29. Поручить агенту "0" более активно развернуть работу по воссоединению униатского духовенства с православием, взять его деятельность в этом направлении под строгий контроль, тщательно следя за тем, чтобы оно в этом вопросе точно придерживалось данных ему инструкций, предусматривающих ослабление условий приема униатского духовенства в православие.

Вместе с тем следить за агентом "0", чтобы он этим своими действиями не ослабил авторитета православной церкви.

В ближайшее время создать необходимые бытовые и иные условия для работы агента "0", которые содействовали бы усилению его авторитета в глазах униатского духовенства. В частности, добиться предоставления ему особняка и решить вопрос о целесообразности передачи ему помещения монастыря кармелитов, на базе которого он мог бы открыть духовную семинарию и организовать Духовное Миссионерское братство, издание "Львовского вестника" православной церкви и т. д.

Поручить агенту "0" в ближайшее время выпустить обращение к униатскому духовенству и мирянам от имени Львовского и Крайовского епископа МАКАРИЯ²¹, применительно к последней обстановке, создавшейся на почве перехода униатов в православие.

Путем предварительных переговоров с КОСТЕЛЬНИКОМ решить в ближайшее время вопрос о передаче для епископа православной церкви МАКАРИЯ одной униатской церкви в городе Львове.

Принять меры к безусловному выполнению указаний Народного Комиссара Государственной Безопасности СССР тов. МЕРКУЛОВА об охране епископа православной церкви МАКАРИЯ на случай эксцессов и других нежелательных явлений. С этой целью приставить к епископу МАКАРИЮ проверенного агента из числа духовенства или монахов православной церкви, под видом келейника.

30. Имея в виду сигналы о том, что КОСТЕЛЬНИК и другие деятели униатской церкви, возможно попытаются превратить свой переход в православие в тактический маневр, ради сохранения униатских кадров, принять агентурные меры к выявлению всех таких попыток и к тщательному контролю поведения униатов, после формального их воссоединения с православной церковью.

31. Подготовить в ближайшее время арест агента двурешника "АНДРЕЯ", наметив срок его ареста в зависимости от исхода работы с агентом "ТИХИЙ".

32. В целях проверки агента "ТИХОГО", подозреваемого в связях с немецкими и польскими разведывательными органами, осуществить в скором времени секретную съемку его связистки ЛЕРНАТОВИЧ и установить за ним наружное наблюдение.

33. Развернуть работу по насаждению агентуры и осведомления среди католического духовенства в гор. Львове и области, обратив особое внимание на приобретение внутренней агентуры для разработки епископа БАЗЯКА²² и его ближайших помощников.

²¹ Идетсья про епископа Львівського і Тернопільського РПЦ Макарія (Оксіюка Михайла Федоровича), хіротонізованого 22 квітня 1945 р., через два дні після прийняття чернечого постригу і зведення в сан архімандрита Почаївської лаври.

²² Идетсья про польського архієпископа Львівського РКЦ Євгеніуша Базяка, якого в 1945 р. неодноразово викликали на нічні допити до органів радянської держбезпеки з метою схилити до співпраці або добровільного виїзду зі Львова на територію Польщі.

Имеющуюся и вновь завербованную агентуру направить на выявление роли и участия БАЗЯКА и других руководителей католической церкви в антисоветской деятельности польского националистического подполья. Предложить беседу с епископом БАЗЯКОМ с целью его вербовки. Независимо от исхода работы с БАЗЯКОМ, потребовать от него полного невмешательства в вопросе перехода униатов в православие, запретить поощрять попытки духовенства католической церкви использовать создавшуюся ситуацию в униатской церкви для вербовки униатов в римокатолическую церковь.

Агентуре, приближенной к БАЗЯКУ, поручить тщательно наблюдать за его поведением в этом отношении. Также независимо от результатов работы с БАЗЯКОМ, в деликатной, но настойчивой форме поставить перед ним вопрос о том, чтобы он использовал свое влияние для ускорения переселения католического польского духовенства в Польшу, предупредив его об ответственности за его двусмысленное поведение в этом вопросе в настоящее время (его рассуждения о том, что он даст указания о переселении католического духовенства лишь в том случае, когда епископ КОЦИЛОВСКИЙ²³, вместе со своим униатским духовенством переедет во Львов).

Принять меры к установлению мероприятия по литеру "Н"²⁴ в отношении епископа БАЗЯКА.

34. Поручить агенту "БОГУСЛАВУ" ускорить переселение монахов монастыря кармелитов в Польшу.

35. Приступить к насаждению агентуры во всех действующих монастырях, согласно директивы НКГБ СССР.

36. Учítывая, что большинство агентов и отделений НКГБ Львовской области новые указания о задачах работы завербованных до войны и находящихся на территории, оккупированной немцами, не проверены, разработать мероприятия по проверке их с целью разоблачения возможных немецких и польских агентов среди них.

В первую очередь проверить агента "ЯРЕМА-ЛВОВСКИЙ", у которого при обыске в церкви обнаружен склад оружия УПА, "ОТЕЛЛО", как возможного агента Ватикана и немецких разведывательных органов, "ПАВЛОВА", как возможного немецкого агента (о необходимости разработки "ПАВЛОВА" имелись ранее указания НКГБ СССР) и "ГОЛУБ", в отношении которого имеются серьезные сведения об участии в организации дивизии "СС".

37. Разработать для районных отделов и отделений НКГБ Львовской области новые указания о задачах работы по униатской церкви с учетом мероприятий, проведенных по этим церквям в последнее время. Директива УНКГБ Львовской области для районных отделений по униатской церкви НР-5/Д от 27 января 1945 года в значительной своей части устарела.

38. Учítывая значительный объем работы по ликвидации церковников и сектантов, сложность предстоящих специальных мероприятий по объединению униатской церкви с православной, считать целесообразным увеличить штат отделения по борьбе с антисоветским элементом среди церковников и сектантов 2-го отдела УНКГБ на 5 единиц оперативного состава. (В настоящее время по штатной положенности это отделение состоит из 5-ти человек).

39*. Улучшить работу следственного отдела УНКГБ. Выделить и взять под особый контроль наиболее важные следственные дела, закрепив их за опытными следователями.

Из числа находящихся в производстве следственных дел, выделить наиболее перспективные. Например: по обвинению КОССАК, ОРЕОЛЬ, МОКШИЦКОГО и др., ГРОЛИНСКОЙ, МЕЛЬНИК, ЧУБАТЫЙ и др., МИХАЙЛЮК, КОЛОВСКО-ТОКАРЖЕВСКОЙ и других. Сосредоточить внимание на этих арестованных с тем, чтобы в ближайшее время добиться результатов в смысле получения от них откровенных показаний***.

Арестованных по указанным делам обставить камерной агентурой.

40. Прекратить практику незаконных и необоснованных арестов и содержание обвиняемых под стражей без соответствующего оформления. В дальнейшей работе строго придерживаться процессуальных норм УПК.

41. К 1-му июля с. г. закончить следствие по делам арестованных, срок содержания которых под стражей истек, и, впредь, не допускать нарушений сроков ведения следствия****.

42. Немедленно решить вопрос о дальнейшем содержании под стражей 21 человека, задержанных в апреле и первых числах мая т. г. 2-м отделом УНКГБ. В отношении лиц, на которых достаточно материалов оформить арест, а остальных освободить из под стражи.

В дальнейшем не допускать длительной задержки арестованных в оперативных отделах УНКГБ, а передавать их для дальнейшего ведения следствия в Следственный отдел.

43. Прекратить имевшую место практику заключения в тюрьму задержанных оперативными отделами по запискам начальников отделов без оформления надлежащим образом их задержания или ареста****.

44. В соответствии с указаниями НКГБ СССР аресты оперативными отделами производить только по согласованию со следственным отделом.

45. Принять меры к вербовке в кратчайший срок необходимого количества камерной агентуры и к усилению работы с имеющейся агентурой*.

Работу с камерной агентурой поручить опытным следователям под руководством начальников отделов.

46. Начальнику следственного отдела и его заместителю усилить контроль за состоянием следственной работы в РО НКГБ и за прохождением следственных дел, а также больше оказывать практическую помощь следователям, путем непосредственного участия в допросах арестованных и своевременного предупреждения нарушений и недостатков в их работе.

47. В работе следственного и других оперативных отделов УНКГБ установить деловой контакт на базе сочетания агентурных и следственных мероприятий по ликвидируемым агентурным разработкам. Решительно устранять и пресекать элементы ненормальных взаимоотношений между работниками следственного и 2-х отделов*.

²³ Идетсья про єпископа УГКЦ Перемишльської єпархії Йосафата Коциловського, якого радянська влада намагалася використати на Львівському псевдосборі УГКЦ 1946 р., але, отримавши рішучу відмову, врешті-решт репресувала.

²⁴ Идетсья про заходи із прослуховування.

* Директива не виявлена.

*** Цифра "39" обведена колом, зробленим олівцем фіолетового кольору.

**** Цей і попередній абзац виділені на лівому полі вертикальною лінією, зробленою олівцем фіолетового кольору.

**** Абзац виділений на лівому полі вертикальною лінією, зробленою олівцем фіолетового кольору.

* Абзац виділений на лівому полі вертикальною лінією, зробленою олівцем фіолетового кольору.

48. Особой инспекции при ОК²⁵ УНКГБ Львовской области немедленно произвести тщательное расследование по всем выявленным фактам нарушений революционной законности со стороны сотрудников УНКГБ и виновных привлечь к строгой ответственности.

49. В связи с тем, что в составе агентурно-осведомительной сети УНКГБ имеется значительное количество лиц, имевших подозрительные связи с немецко-фашистскими органами, необходимо подвергнуть более тщательной проверке и пересмотру эту категорию агентуры.

Выявленный в составе сети балласт отсеять, двурушников и предателей арестовать. В последующем, агентурно-осведомительную сеть систематически проверять, немедленно реагируя на все сигналы о подозрительном поведении агентов и осведомителей, бывших на оккупированной территории и имевших связи с немцами^{**}.

От всей агентуры, оставшейся во Львовской области при ее оккупации противником, отобрать подробные отчетные донесения за весь этот период.

50. Пересмотреть и подвергнуть проверке весь резидентский состав. Исключить неспособную часть резидентов, а оставшуюся часть загрузить работой с сетью. Систематически контролировать работу резидентов с прикрепленной к ним осведомительной сетью.

51. Провести вербовку недостающего количества резидентов, обращая внимание на тщательный подбор кандидатур и их проверку.

Передачу резидентам на связь осведомления производить только после проверки резидентов и их соответствующей подготовки к работе с осведомителями.

52. Приобрести необходимое недостающее количество конспиративных и явочных квартир, с расчетом обеспечения нормальной работы с агентурно-осведомительной сетью, с соблюдением необходимых условий конспирации.

Впредь запретить прием агентуры и осведомителей на квартирах сотрудников, на улице, в объектах обслуживания и в зданиях, занимаемых органами НКГБ и НКВД, как это имело место в прошлом.

53. Ускорить установку, проверку и решение вопроса о возможности использования для работы с нашими органами доверенной агентуры, личные дела на которую возвращены из эвакуации.

54. В составе действующей сети имеется значительное количество лиц, неправильно отнесенных к категории агентов. По своим личным качествам, связям и возможностям они могут быть зачислены только в категорию осведомителей.

В связи с этим тщательно пересмотреть всех агентов и тех из них, которые неправильно зачислены в эту категорию, перевести в осведомители. Одновременно проверку агентов использовать для повышения качества их работы.

Впредь, тщательно подходить к решению вопроса об определении категории сети.

55. Проверкой выявлены многочисленные факты нарушений приказа НКГБ СССР НР-0065 об организации оперативного учета.

До сих пор не приступлено к созданию подсобного оперативного учета, игнорируется заведение предварительных агентурных разработок, в ряде случаев учетно-наблюдательных дел заводятся неправильно. Имели место факты заведения агентурных и формулярных дел без достаточных оснований*.

Немедленно приступить к проверке состояния всего оперативного учета как в оперативных отделах УНКГБ, так и в районных аппаратах НКГБ.

Оперативный учет привести в порядок в полном соответствии с требованиями приказа НКГБ СССР НР-0065.

Проверку состояния оперативного учета также использовать для тщательного пересмотра агентурных дел и дел-формуляров.

Выделенные в результате проверки наиболее перспективные разработки взять под особый контроль. Разработать по этим делам конкретные мероприятия, обеспечивающие активную их разработку и быстрейшую ликвидацию.

56. Устранить имеющиеся недочеты и путаницу в работе учетно-информационных отделений 2-х отделов УНКГБ. Отработать твердую систему учета результатов работы отделов УНКГБ и райаппаратов.

Улучшить контроль за правильность отчетных сведений, поступающих из Райотделов.

В течении июня мес. окончательно выверить данные о количестве арестованных и убитых органами НКГБ в истекший период.

О выполнении изложенных выше предложений и устранении выявленных проверкой недостатков в агентурно-оперативной и следственной работе – доложить НКГБ СССР к 1-му августа 1945 года.

ЗАМ.НАЧАЛЬНИКА 2-го УПРАВЛЕНИЯ НКГБ СССР
Комиссар Госбезопасности:
/РОДИОНОВ/²⁶

НР _____
"16" Мая 1945 года
Отп. 4 экз.
Экз. 1 – НКГБ СССР
Экз. 2 – УНКГБ
Экз. 3 – УНКГБ
Экз. 4. – УНКГБ**
отп. Бородавченко Е.Л.

Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), ф. 71, акт 9, спр. 68, арк. 2-57.
Оригінал. Машинопис.

²⁵ ОК – Відділ кадрів (Отдел кадров).

^{**} Цей і попередній абзац виділені на лівому полі вертикальною лінією, зробленою олівцем фіолетового кольору.

* Абзац виділений на лівому полі вертикальною лінією, зробленою олівцем фіолетового кольору.

²⁶ Родіонов Дмитро Гаврилович (1906–1972) – начальник 1-го відділення і заступник начальника 2-го управління НКДБ СРСР.

^{**} Дата й адресати вписані чорнилом синього кольору.

Список використаних джерел

1. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. В 5 т. / [Составители: В.П. Ямпольский, И.Е. Белик, В.К. Виноградов, В.П. Гусаченко, О.К. Иванов, С.С. Конокотов, Г.А. Николаев]. – М.: Книга и бизнес, 1995.
2. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. В 5 т. 2-е издание. [Составители: Н.П. Патрушев (пред. редколл.), В.В. Коровин (глав. ред.), Ю.И. Авдеев, В.П. Ямпольский и др.] – М.: Русь – Кучково Поле, 2007 – 2008.
3. НКВД – МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939 – 1956) / [Составители: Н.И. Владимирцев, А.И. Кокурин]. – М.: Объединенная редакция МВД России, 2008. – 385 с.
4. Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: [документи ГДА СБ України] / [Упоряд.: Василь Даниленко, Сергій Кокін]. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2009. – 1311 с.
5. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), ф. 71, акт 9, спр. 68, 320 арк.

References

1. YAMPOLSKYI, V.P., BELIK, I.E., VINOGRADOV, V.K. et al. (eds.) (1995) *Organy gosudarstvennoi bezopasnosti SSSR v Velikoi otechestvennoi voynie. Sbornik dokumentov*. 5 vols. Moscow: Kniga i biznes.
2. PATRUSHEV, N.P., KOROVIN, V.V., AVDEEV Y.I., YAMPOLSKYI, V.P. et al. (eds.) (2007, 2008) *Organy gosudarstvennoi bezopasnosti SSSR v Velikoi otechestvennoi voynie. Sbornik dokumentov*. 5 vols. 2nd edn. Moscow: Rus-Kuchkovo Pole.
3. VLADIMIRTEV, N.I., KOKURIN, A.I. (eds.) (2008) *NKVD–MVD SSSR v borbe s banditizmom i vooruzhennym nacionalisticheskim podpolyem na Zapadnoi Ukrainie, v Zapadnoi Belorussii i Pribaltike (1939–1956)*. Moscow: Obyedinennaya redaktsiya MVD Rossii.
4. DANYLENKO, V., KOKIN, S. (eds.) (2009) *Radyanski orhany derzhavnoi bezpeky u 1939 – chervni 1941 r.: dokumenty HDA SB Ukrayiny*. Kyjiv: Vydavnychiy dim "Kyievo-Mohylianska akademiya".
5. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrayiny, fond 71, akt 9, sprava 68.

Надійшла до редколегії 20.05.15

I. Patrylak, Doktor of History, Professor,
A. Pyzhyk, Ph.D. in History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE ACTIVITY OF SOVIET STATE SECURITY IN LVIV REGION, PRESENTED IN THE REPORT OF OPERATIONAL BRIGADE OF PEOPLE'S COMMISSARIAT OF STATE SECURITY OF THE USSR (JULY, 1944 – MAY, 1945)

The wide and important document, which has been declassified in Ukraine in recent years, is represented for scientific community's consideration. It is spoken about "Conclusion on the state of intelligence-operational work of Lviv Region NKVD department" in July, 1944 – May, 1945. This document is the consequence, which was made by operational brigade of the People's Commissariat of State Security of the USSR during the audit of Lviv department's work in May, 1945. The report demonstrates the impressive scale of short-term operational and intelligence work of Soviet secret police in the region. Secret servants, differently qualified agents, residents penetrated the local society, got into anti-Soviet underground and church structures, into groups of intellectuals, peasantry, labours and students. Curious reader will find in the document some interesting statistics, which illustrates the secret police's success in fight against the Ukrainian and Polish liberation movements. Researchers will get a chance to see some unreliability of digital data in the reports, statements and reports of Soviet intelligence service. Published "Conclusion" is also interesting because it gives information not only about the "success", but also about the numerous "miscalculations" of the Soviet secret service in intelligence, operational and research work.

Keywords: the People's Commissariat of State Security, intelligence service, the underground, The Organization of Ukrainian Nationalists, The Ukrainian Insurgent Army, The Home Army, anti-Soviet elements.

РЕЦЕНЗІЇ

О. Зубко, канд. іст. наук, спеціаліст
Вінницький національний аграрний університет, Вінниця

РЕЦЕНЗІЯ НА ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ КОНФЕРЕНЦІЇ:

Восень 1939 года ў гістарычнай традыцыі і вуснай гісторыі / Пад рэд. д-ра гіст.

Н.А. Смаленчука. – Мінск: Зцімер Колас, 2015. – 288 с., [8] л. іл.: іл.

Події вересня 1939 року в історії Беларусі, здавалося б, посідають особливе місце. Адже саме тоді було покінчено з ганебним розподілом беларуського етносу та беларуської етнічної території. 76 років назад, коли 17 вересня 1939 року радянські війська перейшли кордон та вступили на територію Польщі, ці дії мали назву "Визвольний похід Червоної армії на території Західної України та Західної Беларусі". Нині, в ході ретельнішого опрацювання наявних історичних та архівних матеріалів і значно глибших наукових контактів з польськими та європейськими істориками й архівістами, ці події вже витлумачуються як агресія СРСР проти Другої Речі Посполитої та вступу СРСР у Другу світову війну. Дати відповідь, чим же насправді були дії Червоної армії, й була покликана Міжнародна наукова конференція "Вересень 1939 року в історичній традиції та усній історії", що відбулася у Мінську 26-27 вересня 2014 року.

Потрібно зауважити, що питання трактовки вересневих подій 1939 року на території західної Беларусі саме як агресії СРСР щодо Польщі та його вступу в Другу світову війну підняли, насамперед, історики, котрі займаються усноїсторичними дослідженнями. З-поміж інших назвемо О. Смаленчука, І. Кашталю, О. Іванову, Т. Касатаю, А. Вашкевича. Саме їм в 2011 році прийшла слушна думка створити за прикладом Німецького архіву усноїсторичних згадок оstarбайтерів Беларуський архів усної історії (архівну платформу фондів) та підняти питання збереження пам'яті про радянський період історії країни, в першу чергу, як пам'яті "без купюр", про репресії, соціально-економічні перетворення, життя та діяльність діячів Комуністичної партії Західної Беларусі, й зокрема, про "вересневі події 1939 року". Впродовж двох років, з 2012-го по 2014-й, Архів здійснив чималу кількість експедицій селами, містами та містечками нинішнього західнобеларуського краю, в ході яких було зібрано величезну колекцію інтерв'ю, документів і фотоматеріалів, що дозволили згодом продемонструвати реальну історію життя регіону й людей в означений час.

Доповіді першої частини збірника "Восень 1939 г. у пам'яті і історії" зосереджені на спростуванні чотирьох усталених міфів про возз'єднання Західної та Східної Беларусі. Так, "міф перший" про те, що територія БРСР після 17 вересня 1939 року – це, власне, територія Республіки Беларусь, спростувала доповідь доктора історичних наук, професора Гомельського університету ім. Ф. Скаріни Григорія Лазько. Оперуючи відомими фактами, професор Лазько довів, що Республіку Беларусь територіально сформували та згуртували чужинці. 12 листопада 1939 року третя Позачергова сесія Верховної Ради БРСР ухвалила постанову щодо включення до складу БРСР Західної Беларусі. Вже у грудні 1939 р. БРСР складалася з 10-ти областей: 5 – ти "старих" східних – Вітебської, Гомельської, Мінської, Могилевської, Поліської та 5-ти "нових" західних – Барановицької, Белостоцької, Брестської, Вілейської та Пінської. Забігаючи наперед, професор Лазько відзначив: у 1940 році частину беларуських територій отримала Литва; в 1944 році від БРСР було "відтято" великі частини Белостоцької та Брестської областей, натомість із "залишків" сформовано Гродненську область; значно менші частини беларуських територій СРСР передавав Польщі ще 4 рази впродовж 1946–1954 років.

Доповідь магістра Варшавського університету Алли Захаревич про способи проведення вільного часу військовою молоддю на "польській" та "радянській" територіях Західного Подвіння в 1920–1940-х роках спростовує вже інший міф – твердження про необхідність уточнення кордонів новоствореної 1921 році Речі Посполитої.

Розподіл Беларусі на Західну та Східну стався саме за Ризьким мирним договором 18 березня 1921 року, що поставив крапку в Польсько-радянській війні 1919-1921 років. Його підписали з одного боку Польща, а з іншого Радянська Росія (СРСР ще не було, договір підписували делегації РСФРР та УСРР), що заради миру була готова на будь-які територіальні поступки. І хоча польська делегація, переважно, вела переговори з позиції сили, особливо в період успіхів своєї армії на фронті, радянсько-польський кордон в Беларусі було проведено набагато західніше, ніж це було можливо. Причина такого кроку крилася в тому, що поляки не наважувалися "захоплювати" ті території, де кількість польського населення не була переважаною. Організатор побудови у Мінську "червоного" кістелу Ядвиги Симонова та Олени Едвард Войнілович з жalem писав про це в 1921 році: "Сама ж Польща відмовилася від східних областей. Беларусі нас не розуміють, оскільки ми самі, нарікаючи протягом стількох років на розподіл нашої держави між трьома сусідами, тепер, не запитавши беларусів, розкраяли їх країну. Однак, Грабський, котрий вів переговори за спиною делегації, прийшов до висновку, що Польщі раз та назавжди потрібно покінчити з цією "беларуською виразкою"... Його влаштовувала лінія миру, що залишала Мінськ більшовикам, проходила біля Несвіжу на півдорозі між Несвіжем та Тимковичами до річки Лань, а по ній до Прип'яті" [1, с. 264].

Черговий міф щодо використання радянських військ на території Західної Беларусі з метою захисту населення від наступаючої німецької армії спростовують доповіді О. Смаленчука, С. Токця, О. Іванової, А. Трофимчика, А. Вашкевича та Т. Касатої, А. Великого та Н. Стужинської. Потреба у "здійсненні сподівань беларуського та українського народів про возз'єднання" виникла в радянських дипломатичних документах тільки у той момент, коли стало необхідним обґрунтувати уведення радянських військ до Польщі. До цього СРСР неодноразово визнавав польські кордони. За Ризьким мирним договором 1921 р. "московська делегація" відмовилася від будь-яких претензій на землі західніше польсько-радянського кордону. У 1932 р. СРСР підписав з Польщею договір про ненапад, який і розірвав 17 вересня 1939 р. Однак значно раніше, 1 вересня 1939 р. кордони Польщі порушила Німеччина, котра у такий спосіб розпочала Другу світову війну. Ще в серпні 1939 р. між СРСР та Рейхом було підписано договір про ненапад із секретним протоколом-додатком про розмежування сфер спільних інтересів у Східній Європі "на випадок територіально-політичної перебудови". За три дні до початку Другої світової війни німецький посол виказав занепокоєння тим, що радянські війська відведені від радянсько-польської межі. (На думку керівництва Рейху наявність ра-

дянських військ на кордоні не тільки могла відтягнути з фронту частину польських військ, але й вплинути на позиції союзників Польщі – Франції та Великобританії). Водночас німецький посол прохав Москву офіційно спростувати цю чутку. В дусі взаємного співробітництва СРСР не тільки переконав посла, а й надрукував повідомлення ТАРС (Телеграфного агентства Союзу Радянських Соціалістичних Республік) про те, що радянське керівництво вирішило посилити угруповання радянських військ на західному кордоні "через загострення ситуації". 1 вересня Німеччина офіційно повідомила СРСР про початок війни з Польщею, а також попросила налаштувати роботу радянської радіостанції у Мінську так, щоб вона могла використовуватись німецькою авіацією. Прохання було виконане. В цей же час беларуські призовники в польській армії вже воювали з німецькими військами на заході та півночі країни. 3 вересня 1939 р. Берлін офіційно надіслав запит до Москви щодо уведення радянських військ до Польщі. На що отримав відповідь: "Так, як домовлялися, обов'язково уведемо". Але зі свого боку Москва вимагала проінформувати, коли саме "впаде" Варшава. У телеграмі від 15 вересня німці спрогнозували падіння польської столиці найближчими днями, (насправді місто було взяте лише 28 вересня), тому саме 17 вересня радянські війська вдарили у тил польської армії.

Черговий міф про перемогу "політики беларусизації" на західних теренах БРСР розвінчує доповідь доктора історичних наук, професора Брестського державного педагогічного університету ім. О. Пушкіна Олександра Вабішевича. Аналізуючи радянську пресу Пінської області з її схвальними відгуками щодо ліквідації неписьменності, створення мереж радянських шкіл і різноманітних культурних установ, доповідач звернув увагу на невідповідність цих кроків сподіванням населення, неврахування специфіки й національно-культурних інтересів західнобеларуського краю, перекреслення всього позитивного, що було здійснено попередниками – місцевою інтелігенцією. Однак, найбільш прикрий було те, що "беларусизація" принесла ще й репресії, які розпочалися в Західній Беларусі через 5 місяців від початку "радянського вересневого походу". 21 лютого 1940 р. нарком внутрішніх справ БРСР Лаврентій Цанава надіслав доповідну записку першому секретарю ЦК КП(б)Б Пантелеймону Пономаренку про результати: "Операція розпочалася на світанку 10 лютого. До кінця дня вона в основному була закінчена. Через високі морози (- 37... - 42 градуси), завірюху та великі замети, "завантаження" в ешелони затягнулося до 13 лютого. Заплановано було виселити 9810 господарств (52892 особи). В ешелони було "завантажено" 50224 осіб, заарештовано 307 осіб, померло та вбито під час операції 4 особи. Репресовано після 13 лютого та розкидано по ізоляторах для подальшого виселення 197 осіб. Таким чином, загальна кількість репресованих становить 9854 господарств (50732 особи)" [2, с. 204].

Окрему групу доповідей першої частини збірника становлять наукові розвідки польських істориків – Яна Єжи Мілевського (Белосток) про польський, беларуський та єврейський союз – діалог пам'яті, Адама Добранського (Белосток) про оцінку вояків та боєздатності Червоної армії мешканцями "східних кресів" протягом перших визвольних місяців, Петра Тіхорацького (Вроцлав) про збройні антипольські виступи в північно-східних воеводствах Другої Речі Посполитої в 1924 році. Різнопланові польські доповіді, попри усе, об'єднують висновок про те, що "вересневий похід Червоної армії 1939 року", не зважаючи на чималу кількість фактажу та точок зору, є по суті не визвольним походом, а справжньою війною, розпочатою відразу після підписання Ризького мирного договору 1921 року. До "польської" групи доповідей органічно приєднується виступ кандидата історичних наук, головного редактора інтернет-порталу "Історична правда. Беларусь" Ігоря Мельникова про історію евакуації активів Банку Польського в Західній Беларусі у вересні 1939 року.

Останню групу доповідей першої частини збірника становлять виступи Р. Бугаєвіча (про функціонування дирекції пошт та телеграфів у міжвоєнній Польщі на прикладі Браславського повіту Віленщини), І. Кузнєцова (про такий вид радянських репресій щодо польського населення Західної Беларусі в 1944–1947 роках як інтернування), З. Конопацької (про участь татар у беларуському національно-визвольному русі в 1917 – 1940-х роках).

Друга частина збірника – "Вуснагістарычнае даследаванне: тэорыя і практика" – представлена шістьма доповідями. Три з них, так звані "теоретичні", (довіді А. Ластовського (Мінськ), І. Маховської (Мінськ) й В. Володзіна (Мінськ)) зачепили питання специфіки методу інтерв'ю як одного із інструментів усноісторичних досліджень. Дві доповіді (Ю. Бачишты (Вільнюс) та Т. Касатої (Варшава)) акцентували увагу на евристичних можливостях усної історії у вивченні конкретно-історичної проблематики. У доповіді І. Кашталяна (Мінськ) на основі згадок живих свідків було реконструйовано події голоду 1946–1947 років в БРСР.

Третя частина збірника – "Дадатак. Конкурс для школьнікаў "1939 год у памяці жыхароў Беларусі" – містить роботу переможця конкурсу Поліни Гуревіч, учениці Белагавецької середньої школи Кам'янецького району Брестської області "Заходняя Беларусь у 1921-1939 гг. і ўз'яднання з БССР паводле ўспомінаў жыхароў Кам'янецчыны". Конкурс був оголошений ще в січні 2014 року інтернет-проектом "Беларуський архів усної історії", МГО "Гісторыка", ГО "Дыяруш". Школярам старших класів у формі есе, розміром не більше 10000 друкованих знаків, пропонувалося на основі усних згадок відповісти на питання: "Що саме відбулося восени 1939 року?", "Як ці події вплинули на життя беларусів по обидва боки кордону?", "Яке місце в історичній долі беларуської нації відведено осені 1939-го?"

Таким чином, представлений збірник у котрий раз закликав поміркувати про значення подій 76-річної давнини для історичної долі Беларусі та її народу.

Список використаних джерел

1. Войнилович Э. Воспоминания. Перевод с польского / Э. Войнилович. – Минск: Издание Минской римо-католической парамии св. Симона и Елены, 2007. – 380 с.
2. "Ты з Заходняй, я з Усходняй нашай Беларусі..." Верасень 1939 г. – 1956 г.: дакументы і матэрыялы. У 2 кн. / Пад рэдакцыяй У. Адамушка. – Кн. 1. – Мінск: Беларуская навука, 2009. – 326 с.

References

1. VOYNILOVICH, E. (2007) *Vospominaniya. Pjerjevod s pol'skogo*. Minsk: Izdaniye Minskoi rimo-katolichieskoi parafii sv. Simona i Yelieny.
2. ADAMUSHKA, U. (ed.) (2009) *"Ty z Zahodniay, ya z Ushodniay nashai Bjelarusi..." Vierasien' 1939 g. – 1956 g.: dakumienty i materialy*. Vol. 1. Minsk: Bielaruskaya navuka.

І. Патриляк, д-р іст. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

УПРЯЖ ДЛЯ СТАЛЕВИХ КОНЕЙ...

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ:

Кривоконь О.Г. Тракторобудування в Україні: передумови, історія та тенденції розвитку в аспекті світового прогресу (20-ті – 80-ті рр. XX сторіччя). – Х.: Видавництво ПП "Технологічний Центр", 2015. – 672 с.

Вітчизняні реалії щораз активніше спонукають дослідників до наукових пошуків, спрямованих на розвиток національної ідентичності, пошуків місця України в світі, її ролі в глобальному інтелектуальному процесі. Насамперед, йдеться про доробки, присвячені висвітленню внеску та визначенню ролі українців у світовому прогресі. Особливо це стосується так званого радянського періоду, упродовж якого історична наука була далекою від об'єктивного, неупередженого висвітлення здобутків наших співвітчизників у різноманітних сферах життя. На тлі комуністичної ідеології "формування спільності радянський народ" "губилися" події, імена, замовчувалися важливі факти, свідомо змінювалася пріоритетність результатів, якщо вони не співпадали з генеральною "лінією партії" тощо.

У зв'язку з цим, особливий інтерес представляє рецензована монографія О.Г. Кривоконя, в якій здійснено об'єктивний комплексний теоретичний та фактологічний аналіз розвитку тракторобудування на території України в контексті глобального прогресу науки і техніки у період з 1920 по 1980 рр.

Уже з перших рядків книги стає зрозумілою основна дослідницька фабула історика: на основі вивчення існуючих та оприлюднених раніше невідомих джерел системно відтворити об'єктивну, позбавлену ідеологічних нашарувань картину розвитку такої важливої для нашої індустриально-аграрної країни галузі, як тракторобудування. Показово, що автор не лише вдається до опису діяльності машинобудівних заводів на території України, де випускалися трактори, але і намагається "вписати" вітчизняні здобутки у світовий контекст (опрацювавши понад 200 іншомовних джерел), розібратися з передумовами і чинниками, які вплинули на становлення галузі (починаючи з кінця 19 ст.), і, що дуже важливо, "олюднити" історію тракторобудування, наситивши роботу конкретними даними життєписів і продемонструвавши внесок у тракторобудівну справу на сьогодні ще маловідомих наших співвітчизників.

Приміром, викликає інтерес і заслуговує схвалення реконструйована за матеріалами архівних документів історія створення першого серійного вітчизняного гусеничного трактора "Комунар". В книзі представлений аналіз знайденої у Харківському державному обласному архіві і не оприлюдненої раніше переписки інженера К.І. Мар'їна з різними установами, організаціями, заводами, наркоматами тощо стосовно придбання німецького трактора "Hanomag WD-50", котрий став прототипом для вітчизняної моделі. Крім того, листування висвітлює такі, що не визнавалися раніше, проблеми організації виробництва тракторів Харківського паровозобудівного заводу імені Комінтерну, бо вони яскраво демонстрували недолугість та некомпетентність радянського керівництва, а також слабкий технічний рівень управлінців, що приймали відповідальні в даній сфері рішення. Цінними в зазначеному контексті є і вперше оприлюднені акти випробування трактора "Комунар", згідно з якими основним замовником даної машини було військове відомство, а саме – Артилерія особливого призначення Робітниче-селянської Червоної Армії.

Завдяки ретельному аналізу матеріалів Запорізького державного обласного архіву суттєво доповнено та уточнено й історію створення першого вітчизняного колісного трактора "Запорожець" у м. Кінчиси. Зокрема, дотепер в літературі поширеними були дані, що розробником та організатором виробництва "Запорожця" був такий собі Унгер, причому одні автори наводили ініціали "Л.А.", а інші – "А.П.". Натомість О.Г. Кривоконем документально підтверджено, що збереглося звернення керівництва заводу №11 до Губернського профспілкового комітету з проханням нагородити інженерів Леонарда Абрамовича Унгера, Абрахама Петровича Унгера та Якова Гергардовича Ремпеля, які в 1921 році сконструювали та зібрали дослідний зразок цього трактора. Не менш важливими є представлені в монографії факти стосовно подальшої долі цих талановитих інженерів-конструкторів, підприємців: не дивлячись на лояльне ставлення до влади та прагнення компетентно вирішувати важливі для молододі країни завдання, вони були віднесені до списку кулаків, а їх майно націоналізовано. У подальшому їх спіткала типова для 1930-х років доля утисків та репресій.

Не можна не згадати ще один досить цікавий і повчальний приклад стосовно применшення ролі українців у радянській історії тракторобудування з книги О.Г. Кривоконя. Йдеться про творчий доробок яскравого представника Харківської тракторобудівної школи, одного з її засновників, видатного науковця, конструктора, інженера, доктора технічних наук, професора Михайла Івановича Медведєва. Завдяки напрацюванням цього українського вченого-тракторобудівника у 30-ті рр. були випущені один із перших в СРСР навчальних посібників з конструювання та теорії трактора, довідник для трактористів, а також чимало інших робіт по тракторній тематиці. Натомість більш відомими та такими, що тиражувалися в СРСР, були книги московського науковця Є.Д. Львова, тоді як доробки українського автора відсовувалися на другий план, оскільки пріоритет надавався столичним вченим. Відтак завдяки складеному О.Г. Кривоконем життєпису М.І. Медведєва (на основі особової справи кадрового архіву Національного технічного університету "Харківський політехнічний інститут" та спогадів його учнів та колег), відновлено історичну справедливість, що до внеску Михайла Івановича у справу вітчизняного тракторобудування.

Досить цінними в означеному контексті також є вперше оприлюднені О.Г. Кривоконем у науковій історичній літературі біографії й інших дослідників, конструкторів, інженерів-тракторобудівників: О.П. Каргополова, В.Т. Сепітого, І.О. Серікова, В.А. Михайловського, Г.В. Лебедінського, Л.М. Ганзбурга; доповнені новими фактами життєписи В.Т. Цветкова, В.В. Бібліка, С.Л. Абдулі – науковців і практиків, котрі присвятили своє життя тракторобудуванню. Завдяки такій роботі стає більш очевидною масштабність внеску вітчизняних постатей у прогрес досліджуваної галузі.

Книга О.Г. Кривоконя приваблює й неординарними підходами до вирішення такої складної методологічної проблеми історичної науки, як періодизація. Зокрема, запропонована автором концепція періодизації вітчизняного трак-

торобудування полягає у виділенні трьох основних аспектів розгляду тракторобудування: як важливої галузі промисловості та складової економіки держави; як результату наукового прогресу, що об'єктивується у технічних здобутках; як прикладної науки, сукупності професійних знань. Для кожного з виділених аспектів у роботі запропоновано відповідні часові та змістовні критерії. Для першого аспекту, – соціально-історичні, суспільно-економічні та управлінські; для другого – технічні, що характеризують фізичні, функціональні та конструктивні параметри машино-тракторних агрегатів; для третього – критерії, що уособлюють науково-технічний та кадровий потенціал тракторобудування. І, хоча, можливо, представлені в монографії підходи до періодизації тракторобудування є дещо дискусійними та такими, що потребують подальшого вдосконалення, вони, безсумнівно, викликають значний інтерес, а наведений відповідно до розробленої методології результат систематизації даних, дозволяє порівнювати вітчизняні здобутки у сфері тракторобудування із загальносвітовими. Тому не можна не погодитись із висновками автора, що тракторобудування для України відіграло значну роль у її науково-технічному, соціально-економічному й інтелектуальному розвитку та може розглядатися як перспективна галузь для вирішення соціально-економічних та інших проблем сучасного українського суспільства.

В цілому, завдяки науковому дослідженню О.Г. Кривоконя "Тракторобудування в Україні: передумови, історія та тенденції розвитку в аспекті світового прогресу (20-ті – 80-ті рр. XX сторіччя)" у вітчизняній історії науки та техніки започатковано новий напрям – історія тракторобудування, до наукового обігу введено низку нових історичних джерел, виявлено чимало маловідомих фактів стосовно становлення і розвитку даної галузі в Україні, а також описано тенденції розвитку вітчизняного тракторобудування на тлі світового науково-технічного прогресу у цій галузі. Книга насичена цікавими коментарями, ілюстрована, має сучасний дизайн. Вона представляє інтерес для усіх, хто не байдужий до проблем становлення вітчизняної науки і техніки, а також для тих, хто цікавиться питаннями історії України взагалі.

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 2(125)

Редактор О. В. Ляпіна

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 8,8. Наклад 300. Зам. № 215-7577.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № 1-2.
Підписано до друку 05.07.15

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; тел./факс (38044) 239 3128
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
<http://vpc.univ.kiev.ua>
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02